

ASIA MINOR STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt II, Sayı 1, Ocak 2023
Vol. II, Issue 1, January 2023

e-ISSN 2148-9858

ISSN 2147-1673

ASIA MINOR STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Amaç ve Kapsam -Aims and Scope

Asia Minor Studies Dergisi Dünya tarihinin en eski yerleşim bölgelerinden biri olan Anadolu üzerine sosyal bilimler alanında özgün çalışmalara yer veren uluslararası hakemli bir dergidir. AMS-Dergisinde, sadece Anadolu'da ilkçağlardan günümüze kadar kurulmuş devletlerin tarihi, dili, edebiyatı, coğrafyası ve ekonomisi üzerine sosyal bilimler alanında kaleme alınmış özgün bilimsel çalışmalara yer verilir. 2013 yılından bu yana düzenli olarak yılda iki kez Ocak ve Temmuz aylarında yayınlanmaktadır.

Türkçe ve İngilizce yayınlar kabul edilmektedir.

Asia Minor Studies Journal, which includes original studies in the field of social sciences on Anatolia (Asia Minor), one of the oldest settlements in world history, is an international peer-reviewed journal. Only original scientific studies written in the field of social sciences on the history, language, literature, geography and economy of the states established in Anatolia (Asia Minor) from ancient times to the present are included in the AMS-Journal.

Asia Minor Studies Journal is an international peer-reviewed scientific publication. It has been published regularly twice a year since 2013

Our journal is published at least twice a year (January and July).

Turkish and English publications are accepted.

Telif Hakkı-Copyright

Derginin bütün telif hakları dergi sahiplerine aittir.

Yazışma ve Abonelik Soruları İçin-For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Asia Minor Studies
International Journal of Social Sciences
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
79100 Kilis / TÜRKİYE (TURKEY)
Tel: 0533 493 88 11-0505 664 24 12
Fax: +90 (0348) 822 23 51

Dizin - Indexed

CEEOL
MLA
indexcopernicus
Crossref
Road Index
Eurasian Scientific Journal index (ESJI)
DRJI Index
Sobiad
Elektronische Zeitschriftenbibliothek (EZ3)
Mendeley index
CiteFactor
Acarindex
Scilit Scientific Literature
Academic Research index
WorldCat-OCLC
MIAR index
Google scholar
Sindexs
Semantic Scholar

Asia Minor Studies

International Journal of Social Sciences

Sahibi-Owner

Doç.Dr. Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Baş Editörler-Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Doç.Dr. Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Dr. Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Alan Editörleri-Section Editors

Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ
Uppsala University-İsveç

Prof. Dr. Adalet TAHİRZADE
Bakü Avrasya Üniversitesi-Azerbaycan

Prof. Dr. Orlin (Orhan) SABEV (SALİH)
Academy of Sciences Bulgaria-Bulgaristan

Prof. Dr. Dimitri KOROBENİKOV
University at Albany-USA

Doç. Dr. Necdet Yaşar BAYATLI
University of Baghdad-Irak

Prof. Dr. Vygantas VAREİKİES
Klaipeda University-Litvanya

Prof. Dr. Mariya LEONTİÇ
Gotse Delçev University-Kuzey Makedonya

Doç. Dr. Alim ABIDULIN
N.I. Lobachevsky State University of Nizhny
Novgorod-Rusya

Doç. Dr. İryna DRYGA
İstanbul Üniversitesi-Türkiye

Dr. Öğr.Üyesi Paschalis ANDROUDİS
Aristotle University of Thessaloniki-
Yunanistan

Prof. Dr. Ramiz ASKER
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi-
Azerbaycan

Dr. Dragana AMEDOSKI
Belgrade History Institute-Sırbistan

Doç. Dr. Milena PETKOVA
Sofia University "ST. Kliment Ohridski"-
Bulgaristan

Dr. Anca POPESCU
University of Bucharest-Romanya

Dr.Öğr.Üyesi Hasan ASADI
Erdebil Üniversitesi-İran

Doç.Dr. Mehmet ALPTEKİN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Türkiye

Dr.Öğr. Üyesi Bilal GÖRENTAŞ
Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Türkiye

Dr.Öğr.Üyesi Osman TAŞKIN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi Türkiye

Danışma Kurulu-Advisory Board

Prof. Dr. Pınar ÜLGEN Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi	Prof. Dr. Uğur DEMİR Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR Milli Savunma Üniversitesi	Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ Gaziantep Üniversitesi
Prof.Dr. Hasan ŞENER Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Prof. Dr. Taner AKÇACI Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet EROL Gaziantep Üniversitesi	Prof. Dr. Muhsin HALİS Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR Hacettepe Üniversitesi	Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK İzmir Demokrasi Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan DOĞAN Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	Prof. Dr. Sadettin PAKSOY Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN Gaziantep Üniversitesi	Prof. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU Hacettepe Üniversitesi	Doç. Dr. Murat FİDAN Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR Fırat Üniversitesi	Doç.Dr. Yunus Emre TANSÜ Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Metin AKİS Kilis 7 Aralık Üniversitesi	Doç.Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN Ankara Üniversitesi	Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ Namık Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Ruhi ERSOY Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Ozan YILMAZ Sakarya Üniversitesi	Doç.Dr.Bülent YILDIRIM Trakya Üniversitesi
	Doç. Dr. Sinan Tankut GÜLHAN Gaziantep Üniversitesi

İngilizce Dil Editörü-English Language Editor

Dr.Gülten SİLİNDİR KERETLİ
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Türkçe Dil Editörü-Turkish Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Armağan ZÖHRE
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Sekreter-Secretary

Arş.Gör. Mustafa KOYUNCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Cilt 11 Sayı 1, Ocak 2023

Vol. 11, Issue 1, January 2023

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asm>

E-mail: asiaminorstudies@hotmail.com

ASIA MINOR STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Cilt 11 Sayı 1 - Vol. XI Issue No. I

Ocak 2023- January 2023

İÇİNDEKİLER - CONTENTS

EDEBİYAT & LITERATURE

- YESEVÎ'DE BEL BAĞLAMAK/ The Concept of Binding in Yesevi..... 1-20
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Muhammet ATASEVER
- NAMIK KEMAL'İN ŞİİRLERİNDE EHL-İ BEYT SEVGİSİ/ Ehl-i Beyt Love in Namık Kemal's Poems 21-30
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Ali POLAT
- SEHÎ BEY DİVANI'NDA GELENEKSEL OYUN KÜLTÜRÜ/Traditional Game Culture in Sehî Bey Divan 31-44
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Işıl Pınar ÖZLÜK

TARİH & HISTORY

- R. 1306 (M. 1890) AYDIN VİLAYET SALNAMESİNE GÖRE SARUHAN (MANİSA) SANCAĞI VE İDARİ KADROSU/According to R. 1306 (A.D. 1890) Aydın Province Yearbook, Saruhan (Manisa) Sanjak and Administrative Staff..... 45-69
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Demet KARASU
- OSMANLI TAŞRASINDA MAHKÛM OLMAK: ERGANİ MADENİ UMUMİ HAPİSHANESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME (1850-1920) /Being Prisoned in the Ottoman Provincial: A Review on Ergani Madeni Public Prison (1850-1920)..... 70-90
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Halil ÇOBAN
- EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE 1641-1642 AZAK SEFERİ /1641-1642 Azov Expedition in Evliya Çelebi's Travelbook..... 91-106
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Orkun İKİNCİ

SOSYOLOJİ & SOCIOLOGY

- SOSYOLOJİK BİR OLGU OLARAK YEMEK; YEMEK VE TOPLUMSAL ANLAMI/Food as a Sociological Phenomenon; Food and Social Meaning. 107-115
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Ayşen UTANIR KARADUMAN

COĞRAFYA & GEOGRAPHY

KENT ÇEPERLERİNİN KENTLEŞ(TİRE)MEME SORUNU: KİLİS'TE ÖNCÜPİNAR
(TİBİL) GÖÇMENLERİ ÖRNEĞİ/ The Problem of Urbanization of the Urban Periphery:
The Example of Öncüpınar (Tibil) Nomads in Kilis.. 116-141
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Ömer Faruk İNCİLİ & Mete ŞİNİK

EDEBİYAT & LITERATURE

Yesevî'de Bel Bağlamak

The Concept of Binding in Yesevi

Muhammet ATASEVER*

Öz

Türkler İslâmiyet'i, Hicret'ten yaklaşık iki asır sonra tanımaya başlamış ve eski inançlarına, yaşam tarzlarına uygun bulmalarının da etkisi ile, yaklaşık iki yüz yıl gibi bir sürede hemen bütün unsurlarıyla benimsemiş, Anadolu coğrafyasına İslâm'ın bayraktarları olarak gelmişlerdir. Bu sürecin mimarları hiç şüphesiz yeni dini henüz kabul eden göçer evli Türk boyları arasında peyda olan, ekseriyetle Hak kelamını ve hadis-i şerifler ölçüsünde yaşam sürmeyi, vahyin asıl muhatabı olanlara aktarmaya çalışan Türk dervişleri olmuşlardır. Türk dervişlerinin yeni dini benimsetme yolunda kullandıkları metot, tasavvufi bağlamda yeni ve farklı ekollerin teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Süreç içerisinde sistemleşen, kendi kurumlarını teşekkül ettiren bu ekollerin ilki ve en tesirlisi, Hoca Ahmed Yesevî'nin başçısı bulunduğu Yesevîlik'tir. Hoca Ahmed, Türk milletinin öz kültür kaynaklarını İslâm dininin potasında eriterek Divân-ı Hikmet'i meydana getirmiştir. Onun hikmetleri çağları ve sınırları aşmış, Yesevî'nin nefesi Orta Asya'dan Avrupa içlerine kadar ulaşmıştır. Bu çalışmada, söz konusu ekolün kurucusu ve Türk Tasavvufu denilince akla gelen ilk kişi olan Hoca Ahmed Yesevî'nin, Türk'ün tasavvuf anlayış ve kavrayışının en mühim ve öncü eseri olan Divân-ı Hikmet'i, "bel bağlama" ekseninde, üç farklı başlık ve yönden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmed Yesevî, Yesevîlik, Divân-ı Hikmet, bel bağlama, şedd-i vast/nitâk, elifi nemed, tîg-ı bend.

Abstract

Turks began to recognize Islam about two centuries after the Hijra. In addition, since they found it suitable for their old beliefs and lifestyles, they adopted it with almost all its elements in a period of about two hundred years and came to Anatolia as the flagbearers of Islam. The architects of this process were undoubtedly the Turkish dervishes who emerged among the nomadic, newly converted Turkish, and who tried to convey the revelation as how to live a life in accordance with God's commands and hadiths. The method used by the Turkish dervishes to adopt the new religion paved the way for the development of new and different schools of Sufism. The first and most influential of these schools, which systematized in the process and formed their own institutions, is Yesevism led by Khodja Ahmed Yesevî. Khodja Ahmed created Divan-i Hikmet by melting the Turkish nation's own cultural resources in the crucible of Islam. His words of wisdom transcended ages and borders, and his influence reached from Central Asia to the interior of Europe. This study examines the Divân-i Hikmet of Khodja Ahmed Yesevi, the founder of the aforementioned school and the first person to consider when it comes to Turkish Sufism, which is the pioneering work of Turkish Sufism, from three different perspectives, on the axis of "binding".

Keywords: Khoja Ahmed Yesevi, Yesevism, Divân-i Hikmat, binding, shedd-i vast/nitâq, elifi nemed, tîg-ı bend.

Extended Summary

Mankind has been the recipient of Divine revelation through chosen people, messengers or prophets since the day it appeared on the stage of history. With the appearance of the last prophet, Muhammad (peace be upon him) and his appointment as a prophet at the age of forty, God addressed mankind for the last time and conveyed him the most accurate knowledge about the establishment of the world order, the past and the future. The first to learn these principles were the Arab tribes to which the Prophet (peace be upon him) belonged, as this was the region from which the religion originated. Later, people who took it upon themselves to spread the religion traveled to various parts of the world and spread the Divine Word to humanity.

Islam, like all other belief systems, had an impact on the social, political and economic lives of the nations that accepted it, changing both their way of life and thinking. Oghuz tribes began to recognize and accept Islam in the ninth century. However, this process took two hundred years due to geographical, cultural, and historical reasons. Although the Turkic tribes accepted Islam relatively late, they embraced and assimilated the new religion and its Prophet

* Öğr. Gör. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, atasevermuhammet@gmail.com/ORCID ID: 0000-0002-9633-8297

(pbuh) to such an extent that over time the name of Turk became synonymous with Islam. They took it as their duty to spread the principles of the religion they had accepted and embarked on material and moral struggles for this cause. As a necessity of the living conditions of nomadic Turks, the spread of the new religion among Turks made it somewhat obligatory to follow a different method than other nations in order for the Oghuz tribes to adopt this belief system.

Turkish dervishes traveled among the Oghuz tribes and explained the new religion to this nation with a method that was also derived from their own essence. By combining poetry with tune, they aimed for impact and permanence, and with this method, they began to sing spiritual aphorisms identified with Yesevî. These aphorisms have been sung for centuries by various sects in order to convey the essence of Islam to people, to teach religious literature, to reach God in trance, and to get away from bad intentions. The Turkish followers, their contemporaries and almost all the sects that succeeded them were especially influenced by the Turkish Sufî doctrine, and the effects of the principles of ethical life in accordance with the holy verses and hadiths are still felt in our age.

The work *Divân-ı Hikmet* and its author Khodja Ahmed Yassavi were the representatives of a pure Islamic thought. Although Yassawi recited 4400 or 99000 words of wisdom, very few of them have survived to the present day. These sayings reflect a wide world of culture; the creation, earthly, otherworldly cosmic issues related to the apocalypse and the eternity. The sayings aim to reach what is essential, and the advice given to the dervishes aims both to establish the world order and to organize a second life while on earth.

Divân-ı Hikmet, which is a collection of sayings, contains various advice and stories for the followers who desire to attain the bliss of two worlds. The book describes the stages one must pass through and the difficulties and solutions one will encounter on this path. In *Divân-ı Hikmet*, one of the aspects of the spiritual journey that is emphasized and mentioned is dependence or binding. It roughly means dependence on God, a perfect murshid, and complete obedience to God's commands and prohibitions. In addition, these words might refer – along with their various meanings – to the concepts of the belt of lie, repentance, benevolence, the sword of submission, the belt of love, and divine help, which are spiritually and/or materially removed from the waist or tied to the waist. In the work, the waist also refers to the soul or spirit of the servant, and in one case, it is depicted as a possible scenario in which a disciple should ascend to the divine prudence.

Girding or unbuckling/tying the belt is used in the sense of repenting, abandoning bad actions and desires; spiritually venturing forth a task, and promising to persevere in it. In addition, the powers of the ego and the devil, which the dervish must fight against in the spiritual realm, are also described with their waists. In order to pass through several spiritual levels with commitment, to reach the One, and even to enter the path of asceticism at the beginning, the follower must bend his own waist in worship and the waist of the ego and the devil while struggling in the spiritual realm and overcome them. Failure of the follower to fulfill the requirements of the path in this way causes the spirit, which should be spiritually elevated, to bend its back.

As a result, the things that the follower should do in the work can be listed as follows according to Khodja Ahmed Yassawi:

- * Unbuckle the belt of lie by getting rid of ostentation and insincerity,
- *To abandon bad actions and intentions and ask for forgiveness from God with righteous thought and sincerity, to gird on the belt of repentance,
- *To be more attached to God and His love than any other love, to tie the belt of love,

- *To turn towards God with the whole self, body and soul, to fasten the belt of benevolence,
- *To wish for God to grant one's deeds in line with His will, to fasten the belt of divine help,
- *To find and attach oneself to a spiritual mentor to overcome various difficulties on the path to God,
- *To obey the commandments and prohibitions of religion unconditionally even in times of trouble or death,
- *To know that all good and bad things come from God, to put forth the best effort and leave the rest to God, to bind the sword of submission,
- *To know that it is not the body but the soul that is the real thing, bending your back and showing before God physically and spiritually,
- *To know the ego and the devil as enemies and to be vigilant against their tricks, to overcome them and bend their backs or to ride on their backs.

Giriş

Bilgelik, Tanrı'nın insanlar tarafından anlaşılamayan amacı; gizli sebep; öğüt verici söz; fizik; felsefe (TDK, 2011, s.1100) olarak tanımlanan hikmet kavramı için Köprülü; Anadolu Türklerinde tasavvufi manzumelere ilahi denirken Doğu Türklerinde de Ahmed Yesevi'nin ve o tarzda şiirler yazan diğer dervişlerin eserlerine genellikle "hikmet" denildiği; "Divan-ı Hikmet" ünvanının Ahmed Yesevi'nin eserine has bir unvan olmaktan çok kuvvetle ihtimal sonradan verilmiş (2007, s.135) olduğu kanaatine sahiptir. Hikmeti, Ahmet Yesevi ile özdeşleştiren Kaya ise, onu varlıklar ve yaratılışın hakikatini yansıtan tasavvufi şiir şeklinde tanımlar. Ona göre hem aruz hem de hece ölçüsüyle söylenen hikmetler, İslamiyet'in esası, şeriat ahkâmı, ehl-i sünnet akidesi, tasavvufun incelikleri, tarikatın adab ve erkânı gibi hususları ihtiva eder (Kaya, 2007, s.377-378).

XII. yüzyılda Orta Asya'da göçebe Türkler arasında sufiliği yaymaya çalışan Ahmet Yesevi ile haleflerinin yazdığı söz konusu "hikmet"ler (Levend, 1968, s.182), Yesevi'nin serbest yapılı tarikatının ideolojik temeli hâlini aldı. Sık sık çılgınca raksların ve cezbeli davranışların yer aldığı Yesevî meclislerinde bu eserden pasajlar terennüm edilmekteydi (Knysh, 2011, s.253).

İtimadla tedkikler yapılabilecek hiçbir doğru eski nüsha bulunmayan ve bir defa İstanbul, dört defa Kazan, bir defa da taşbasması olarak Taşkend'de basılan (Köprülü, 2007, s.136-137) Divan-ı Hikmet'in hangi lehçe ile yazıldığı sorunsalı mühimdir. Konuya ışık tutan Köprülü'nün, Kutadgu Bilig'den ve Ahmed Yesevi'nin yaşadığı coğrafyayı da ele alarak yaptığı çıkarıma göre Divan-ı Hikmet "Hâkâniye Lehçesi" ile yazılmıştır (1980, s.194-195).

Yesevi'nin duyuş, düşünüş ve hissedişinin etkisinin tek bir coğrafya ile sınırlı kalmaması, ona öykünenlerin de benzer hikmetler oluşturması ve zamanla bu hikmetlerin de farklı nüshalara, farklı zamanlarda dahil olması ile akidesi; Orta Asya'dan Ortadoğu'ya hatta Balkanlar'a kadar geniş bir nüfuz elde etmiş Divan-ı Hikmet'te ele alınan konular ise şunlardır: Allah'ın teklifi, mutlak irade ve kuvveti; Allah'a bağlılık ve ilahi aşk; Hz. Muhammed (sav)'in hayatı, mucizâtı, örnek ahlakı, şefaati, ümmetinden olmanın mutluluğu; Hz. Muhammed (sav)'e bağlılık ve tazim; İslami değerler ve ahlak; İbadetin gerekliliği; İslam büyüklerine saygı; Dini ahlâki neticeler çıkarılmış İslâm menkıbeleri; Tarikat adap ve erkânı; Şeriat-tarikat-hakikat-marifet makamları; Dervişliğin zorluğu ve faziletleri; Mal, mevki ve dünya nimetlerine güvenmenin anlamsızlığı; Dünya hâinden ve kıyametin yaklaştığını hatırlatmak maksadıyla yazılmış şikâyetler; Ahiret hayatı; Cennet ve bilhassa cehennem ahvâli (Köprülü, 1980, s.195; Akarpınar, 2007, s.224).

Divân-ı Hikmet hakkında yapılan girizgahın akabinde, çalışma bağlamında işlenecek olan “bel bağlamak” kavramı üzerinde durup, konu hakkında yerli ve yabancı kaynaklardan hareketle bilgiler vermek yerinde olacaktır.

İnsan vücudunda kas ve iskelet sisteminin ayakta durmasını sağlayan ve bir uyum içerisinde çalışmasına katkıda bulunan bel; gövdenin orta bölümü (Nişanyan, 2021, s.108); bedenin ortası, kuşak bağlanan yeri (MEB, 2002, s.288); bil, kemer, miyân (Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari, 1298, s.93) karşılıkları ile kaynaklarda yer alırken, Codex Cumanicus’ta -“bêl”- insan bedeninde göğüsle karın, sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm (Argunşah, Güner, 2015, s.221,436) olarak yer alır.

Çeşitli bağlamlarda bazen gerçek bazen mecaz bazen de hem gerçek hem mecaz anlamı ile bel, türlü teşbihlerle birlikte dilimizde; beli açıl-, belden aşağı, bel bıkın göster-, beli gel-, belinden in-, belini toplayama- (Tietze, 2021, s.525); bel ver-, beli açıl-, beli bükülmek-, beli kırıl-, belinden düş-, belini bük-, belini doğrult-, belini kır- (MEB, 2002, s.288-289); bel bağla-, beli bükük, beli çök-, beli gel-, belinden gel-, bel kıra kıra, bel kır-, bel ver- (Püsküllüoğlu, 2004, s.162-163); belinin ağrısını duy-, bel ver- (Aksoy, 2020, s.631-632); bel çık-, belden yen-, bel et-, bel bas-, bel koy-, bel yap-, beli ayrıl-, beli bıkını ayrıl-, beli bek ol-, beli çökert-, beli düşük; belini al-, belini çek-, belini getir-, belipek; beli perk ol-, beli salın-, bel kes-, belle-, bel sal-, bel yap- (TDK, 2009b, s.607,608,615,617,618,620,622,624); belini taş eyle- (TDK, 2009a, s.492) gibi birçok deyimde geçer.

Tasavvufi anlamda, bel kelimesi “fakr”¹ kelimesi ile ilişkilendirilir. Bu kelime ilk dönem sûfilerine göre, bel kemiği manasına gelen “fikâru’z-zahr” sözcüğünden türemiştir ki; “fikâr” kelimesi Arap toplumunca omurga kemiği manasında kullanılmıştır. Kurân-ı Kerim’de ise azapla müjdelenenlerin başına gelecek işler “bel kemiklerini kıracak belalar” ifadesi ile verilir (Çakır, 2019, s.70-71).

Bel bağlamak ise; birisinin kendisine yardımcı olacağına inanmak, güvenmek (TDK, 2011, s.297); dayanmak (MEB, 2002, s.288); bir işin gerçekleşeceğine inanıp güvenmek (Püsküllüoğlu, 2004, s.161-162); itimat ve istinat etmek (Kestelli, 2004, s.41); kendisine yardımcı olacağına inanıp bir kimseye ya da bir şeye güvenmek (Aksoy, 2020, s.631); ehemmiyet vermek, azmetmek, hazırlanmak (TDK, 1995, s.486) manalarına gelir.

Güvenmek, itimat etmek, mecazen azm ü kasit etmek makamında kullanılan bu tâbir (MEB, 2004a, s.292), İslâm’a göre sabır, sebat, tevekkül ve teslimiyetin simgesidir. Bel bağlamak öncelikle Allah-u Teâlâ’ya ve O’nun emir ve yasaklarına riayet etmek içindir. Yılmaz’a göre bir mürşide, şeyhe bağlanmak ve ona hizmet etmek (2000, s.314-318) ise tarikat adabındandır. Bel bağlama tasavvuf ve tarikat ehline göre Hz. Âdem (as) ve Hz. Muhammed (sav)’ten gelen bir sünnettir.

Fütüvvetnâme’de², bel bağlamanın sünnet olması konusu ile alakalı şöyle bir tafsilât yer alır: “Cebrail Aleyh-is-selâm cennetten bir kuşak getürdü. Pamuktan ve bir rivayette yünden getürdü. Âdeme (Âdem Aleyh-is-selâm) eyitti ki ya Âdem bu kuşağa şedd-i vefa derler beline kuşadurum. Tâ ki ahde vefa kılasun ve şeytana mütabeat kılmayasun (uymıyasın) ve hemişe anunla adavet kılasun ve dünyaya muhabbet itmiyesun ve Hakk’ın kaza ve kaderine sabır kılasun Tâ Hak Taalâ rızasın hâsıl idesun” (MEB, 2004b, s.314-315).

Ayrıca, Hz. Muhammed (sav) Hz. Cebrail’in cennetten getirdiği şedd ile (Meydan Larousse, 1992, s.514), Hz. Ali (ra)’nin belini bağlamıştır (Gölpınarlı, 1985, s.123). Hz. Ali

¹ İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah’a muhtaç bilmesi anlamında tasavvuf terimi (Uludağ, 1995, s.132).

² Fütüvvetname hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Kaya, 2007, s.337-338.

(ra)'nin de sahâbeden 17 kişinin belini bağladığı hakkında bir an'ane meydana gelmiştir. Yine an'aneye göre Salmân Fârisî (ra), Hz. Ali (ra)'nin emri ile bazılarının belini bağlamıştır (MEB, 1979, s.378).

Bel bağlamak konusunda, tasavvuf ehli de fütüvvet ehli ile müşterektirler (Gölpınarlı, 1985, s.124). Fütüvvet ehlinde şedd-i vast/şedd-i nitâk; Mevlevilerde elifi nemed, Bektaşilerde tıyg-bend olarak kabul ve icra edilen bu unsur güven ve sadakatin simgesidir (Uludağ, 2005, s.329).

Şedd-i Vast/Nitâk

Şedd, kelime anlamı olarak; Arapça sıkı bağlama(k), sıkı bağlanma(k), sıkma(k) (Devellioğlu, 2006, s.983; MEB, 2004b, s.314) anlamlarına gelirken; tasavvufta tutulan yolda sabit kadem olmaya, şeyhe teslim olup, vefa göstermeye işaretir (Uludağ, 2005, s.329). Eski esnaf teşkilatlarında ise bir kimsenin kendini tarikata, ahiliğe verdiğini, ona bağlandığını göstermek için kuşandığı kuşağa (MEB, 2002, s.2669) verilen isimdir. Şed uygulamaya Türkçe'de "şed bağlamak, şed kuşanmak, bel bağlamak", Farsça'da "kemer besten, miyân-bend" adı verilir (Algar, 2010, s.405).

Şed bağlamak³, tarikat menduplarına şeyhleri tarafından bellerine kuşak bağlama yerinde kullanılan bir tâbirdir. Boyun atkısı gibi yünden yapılan şed merasimle dervişin beline bağlanırdı (MEB, 2004b, s.314). Tasavvuf erbabı şed bağlamayı, kendini fütüvvet ve seyr-ü sülûk yoluna vermiş kişinin bu yola bağlandığını, hizmete ahdettiğini bildiren bir sembol diye kabul ederler (Algar, 2010, s.405). Ahilikte ise başarılı çırağa, ustalar tarafından bir törenle kuşak kuşandırmaktır (Artun, 2014, s.440; Kaya, 2007, s.687). Çeşitli mesleklerden olanlara şedd-i elifi, şedd-i kavsî, şedd-i Süleymanî, şedd-i Yusufî, şedd-i mihrabî gibi farklı şetler bağlanırdı (Meydan Larousse, 1992, s.514). Müslüman olmayanlara, münafıklara, falcılara, büyücülere, ayyaşlara, yalancılara, hırsızlara, ihtikâr yapanlara, avcı, kasap ve carrablara ise şet bağlanmazdı (Meydan Larousse, 1992, s.514).

Şedd; Mevlevî, Bektaşî, Rifâî ve S'adî tarikatlarına girmiş, mürşide bağlanma usulü de bununla beraber benimsenmiştir (MEB, 1979, s.380). Türk etkisi taşıyan Vefâiyye, Rifâiyye, Sa'diyye ve Bedeviyye gibi Arap tarikatlarında şed geleneği uygulanmıştır. İran'da ise şed bağlama Haksârî dervişlerinde yaygındır (Algar, 2010, s.406). Bu gelenek, Hicrî onüçüncü (Milâdî on dokuzuncu) asrın ortalarından sonra terkedilmiştir (MEB, 2004b, s.315).

Elifi Nemed

Mevlevilerde tennûrenin⁴ üzerine kuşanılan elif şeklindeki yün (Uludağ, 2005, s.121) yahut Mevlevî semazenlerinin tennureleri üzerine kuşandıkları keçe kemerdir (Artun, 2014, s.182). Buna "Kemer" de denilirdi. Nemed, keçe demektir. Elifi nemed ise elif gibi keçe manasınadır ki uzunluğundan kinayedir. Yünden yapılp üç veya yedi dolam şeridi ile bele sarılan bu kemer tarika girilirken mürşid tarafından müsterşidin (Derviş) beline sarılırdı (MEB, 2004a, s.519).

Tîg-ı Bend

Tasavvufi bir terim olarak, Bektâşi tarîkine girecek olan tâlibin intisap günü kurban edilmek üzere gönderdiği koyunun tüylerinden, mensup kadınlar, muhibbeler tarafından örülmüş ince bağ (Devellioğlu, 2006, s.1109); yahut kılıç bağı demektir. Talip, babanın huzuruna götürülürken rehber tîg-bendi talibin boynuna takar. Baba tîg-bende üç ilmik

³ Şedd bağlama töreni, şedd şekilleri ve farklı tariklere yansıyan pratikler ile ilgili geniş malumat için bkz. MEB, 1979, s.379-381; Algar, 2010, s.405-406.

⁴ Tennûre: Mevlevî hırkası; Mevlevî dervişlerinin giydikleri kolsuz, yakasız, yırtmaçlı, beli kırmalı, uzun ve geniş elbise (Uludağ, 2005, s.352).

attıktan sonra talibin beline kuşatır. Üç ilmik⁵ Bektaşiliğe giren dervişin dilinin, elinin ve belinin bağlandığının simgesi olduğundan artık derviş eline, diline ve beline sahip olur (Uludağ, 2005, s.360; Artun, 2014, s.460). Elin tek, dilin pek, belin berk tut (Gölpınarlı, 1985, s.123) düsturu bu bağlamda oluşmuştur.

Tîg-ı Bend kuşanan talibin cömertliğinin, eli açıklığının, alçak gönüllülüğünün arttığı kabul edilir (Meydan Larousse, 1992, s.514). Aynı zamanda tîg-bend vefayı, teslimiyeti ve kayıtsız şartsız bağlılığı simgelediği gibi fütüvvet ehlindeki şedd gibidir (Uludağ, 2005, s.360).

Bu kavram, eski eserler ve halk ağzında da kalıplaşıp deyimleşerek; tigi teber/tiğteber/titeber, elinde avucunda ne varsa tüketmiş, malsız, donatımsız kalmış (Dervişler gibi) (Aksoy, 2020, s.1075); yanında para ya da eşya olmama durumu (TDK, 2009b, s.3931) anlamları ile yer etmiştir.

Divân-ı Hikmet'te⁶ Bel Bağlamak

Hakk'a Bel Bağlamak

Divân-ü Lügâti't-Türk'te bağlanma, sevgiliye bağlanma manasında; “yelgin bolup bardukı könlüm aña.r baglayu/ Kaldım erinç kağguka îşim uđu yıglayu” (Kaşgarlı Mahmud, 2015, s.476) örneği ile verilir. Bu anlama paralel biçimde Allah kulunun kendi sevgisinden daha yüce bir sevgiye bağlanmasını istemez. Dervişliğin tahakkuku ve manevi terakkinin gerçekleşmesi için Gündüz'ün saydığı dördüncü esas da Rabt-ı Sultân (2000, s.248)'dir. Tasavvufî manada sultan öncelikle Allah'ın kendi zatıdır. Zatından gayrısı ise ona ulaşmaya ancak birer vesile olabilir. Fenâfillâh⁷ makamına ulaşmayı arzulayan talibin yegâne gayesi de Hakk'tır.

Dünyayı zahirde müminlere zindan eyleyen Yaradan, sevdiği kullarına nice çileler çektirir. Seherlerde niyeti halis olan kullarını kendisi uyandırır ve Zat'ını gözyaşları ile arzu ettirir. Kul burada doğrudan doğruya Allah'ın aşkına bel bağlar zira tâlip, cennet değil cemal arzusundadır:

“Geceleri seherlerde Hakk uyandırıp kan ağlatır,

Uykusuz eyleyip kendi aşkına bel bağlatır,

Devâsı yok derdi verip ağlatıp inletir;

Burada ağlayıp orada gitse, sultân eyler” (Bice, 2016, s.263).

Hak aşkına belini bağlayan Yesevî⁸, O'nun aşkı ile yüreğini dağlar, bunu da Zatının huzuruna vardığında delil olarak sunacaktır, hikmetin devamında aşkının meyvesini alan Yesevî'nin elinden Allah tutar ve cehennemden azat eder:

“Gece, seherler bîdâr kıldı ağlasın deyip,

Yaşını döküp Âşka belini bağlasın deyip,

Tutuşup yanıp yürek bağrını dağlasın deyip,

Dağını alıp Hak önüne varmayım mı?” (Bice, 2016, s.362).

⁵ Ancak bekâr kalmaya niyetli olanlara üç düğüm atılmaz (Kaya, 2007, s.728).

⁶ Divân-ı Hikmet hakkında detaylı bilgi için bkz. Özköse, 2010, s.197-221.

⁷ Kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fâni olup gerçek kul olma noktasına ulaşması anlamında bir tasavvuf terimi (Kara, 1995, s.333).

⁸ Hoca Ahmed Yesevî, Yesevîlik/Yeseviyye, Divân-ı Hikmet hakkında teferruatlı bilgi ve bibliyografya için bkz. Köprülü, 2007, s.43-183; Kurnaz, Tatçı, 2000; Ocak, 2007, s.214-221; Akarınar, 2007, s.222-228; Artun, 2011, s.219-224; Knysh, 2011, s.253-254.

Hakk'tan ve doğru olandan gayrısına bağlananlar, gaflete düşenler, nefis-şeytan ve benliğini yüce tutanlar birçok lütuf ve ikramdan mahrum olacaklardır.

“Bel bağlama kötü yola âşık isen,
Rüsvâ olasin buradan kaçıp, orada varsan,
Âsî kılmaz yıgđığın malına bakıp görsen,
Kötülerin öz cinsi ile sohbeti var” (Bice, 2016, s.459).

“El-kezzâbu lâ ümmeti”⁹ hadis-i şerifi bağlamında söylenen ve yalancılara iki cihanda düşecekleri kötü durumun zikredildiği bu hikmette yalancı âşıkların da aynı sona maruz kalacağı aktarılır; kötü yola bel bağlayanlar sert bir azap ve türlü meşakkat ile uyarılır.

Pîre Bel Bağlamak

Tarikat adabında Yaradan'dan gayrısına el açmak esasen el açılan kişiye bel bağlamak ve mahcup edici kabul edilmiş (Schimmel, 2012, s.137) olsa da müridin mürşidinden himmet¹⁰ beklemesi, ona kılavuzluk etmesini istemesi, yardımına muhtaç olduğunu beyan etmesi bu fikrin dışından tutulur. Talibin mürşidini bulup onun rahle-i tedrisine girmesi, bel bağlamanın seyr-ü sülûk¹¹ yolunun başlangıcında lüzumu ve önemine delalet eder. Zikredilen konuya izahat getiren Kabaklı, şunları kaydeder: Sülûk, insanın kendisini bilmesi ile başlar. Tasavvuf sûfilere göre “kendini bilmek” demektir. Kendini bilen sülûk adayının her şeyden önce kendine bir mürşit bulması gerekir; zira insan ne kadar vergili olsa da boş bir testi, gürül gürül akan bir nehri yanında durmakla dolmaz (2020, s.265). Tasavvufi anlamda bir şeyhe bağlanmak, kendini tıpkı bir gassalin elindeki ölü beden gibi büsbütün ona teslim etmek sâlik için şarttır.

Hususen hemen bütün hikmetlerde adı anılan Hz. Muhammed (sav), Hoca Ahmed Yesevî'nin hocası ve pîridir. Pîr-i kâmil, pîr-i mugan sıfatlarıyla da sıklıkla anılır ki Allah-u Teâlâ'dan sonra çoklukla Hakk'ın yanında adı en çok zikredilen kişidir. Hz. Peygamber (sav)'in hizmetinde/hizmetine bel bağlamak, O (sav)'nu her daim anmak, O (sav)'nun özlemi ile yanmak âşıklar için mühimdir. Peygamber (sav)'e olan bağlılık Hakk'a olan bağlılık mesabesinde ki Kelime-i Tevhid bunun ispatıdır:

“Nerede gitsem yâdını deyip ağlasam ben,
Hizmetinde belimi sağlam bağlasam ben,
Hasretinde yürek-bağrımı dâğlasam ben,
Dostlar Hocam bana bağlım der mi ki?” (Bice, 2016, s.156).

Mana aleminde pîr eteğini tutup Hak'tan kılınan talepler geri çevrilmeyecektir. Bu sebepten pîre hizmet etmek önemlidir, O (sav)'nun duasını almak, meded dilemek, yola çıkan sâlik için ehemmiyet arz eder:

“El kaldırıp Pîrden duâ alsam derim,
Belin¹² bağlayıp hizmetinde dursam derim.
Himmet kılıp doğru yoluna girsem derim,
Gönül varıp orada nişân olur mu ki?” (Bice, 2016, s.351).

⁹ Yalan söyleyen, ümmetinden değildir.

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Demirci, 1998, s.56-57.

¹¹ Tâlibin bir mürşidin gözetiminde yaptığı mânevî yolculuk anlamında tasavvuf terimi (Uludağ, 2010, s.127).

¹² Baskı hatası, “belim” biçiminde düzeltilmeli.

Zâkir ve âşık kullar için Hz. Peygamber (sav)’in hizmetine bağlanmak demek, derin bir aşk ile sünnet-i seniyyeye tam ittiba etmek ve yaşamını ona göre yönlendirmek demektir:

“Âşık olsan, gece gündüz dinmeden ağla;
Pîr-i Kâmil hizmetine belini bağla;
Yanıp pişip derdi ile göğsünü dağla;
Dağda giden visalini görür imiş” (Bice, 2016, s.226).

O (sav)’na hizmet edip hususen bağlanmayanlar, sır eşiğine başvurup muradlarını bulsalar dahi tam manada olgunluğa erişip fenâfillâh makamına varan sâdıklardan sayılmazlar:

“Hakikatın yollarında yüz bin tehlike,
Belini bağlayıp yola giren sonunda ulaşır,
Sır eşiğine başvuranlar murâd bulur,
Bulsa olmaz Pîr hizmetini kılmadıkça” (Bice, 2016, s.257).

Mürşid olmadan Hak yoluna girmek, vuslata ermeye çalışmak âşığı yorar. Bu sebepten mürid için rehber bir mürşid önemlidir:

“Vah ne yazık geçti ömrüm doymadan kaldım,
Rehbersiz yola girip yorulup kaldım” (Bice, 2016, s.268).

Şeriat, tarikat, hakikat ve neticesinde marifet makamlarını; silsilesi şaşmadan, biri diğerinin yerine geçmeden, biri diğerinin yerine sayılmadan aşmak ancak icazetli bir erin eteğine yapışan iradeli bir er ile mümkündür. Mürşide yapılan hizmet ise ibâdet hükmündedir:

“İrâdeyi ver icâzet ehline,
Kâim ol gece-gündüz riyâzete,
Sayıp onun kulluğunu ibâdete,
Kulluğunda beli bağlayıp durmak gerek” (Bice, 2016, s.174).

Samimi bir tövbe ile nefis ve şeytanın elinden kurtulan, Hakk’a dönüp O’nun rızası doğrultusunda bir yaşam süren Salıklar, dinin emir ve yasaklarına sıkı sıkıya bel bağlayanlar, bu dünyaya gözlerini yumarken, can verirken dahi din ulularının manevi yardımlarından medet umarlar; zira duasının makbuliyeti ve Yaradan’a olan yakınlığı ile mürşidin himmeti, her an üzerlerinde olsun isterler:

“Başımı verip belimi bağlayıp kılsam ihlâs,
Nefs-şeytân çengelinden kurtulsam,
Cân verirken yardım etse Hızır-İlyâs,
Gavslar gavısı¹³ “Yasin hatmi” kılar mı ki?” (Bice, 2016, s.159).

Erenlerden himmet almak, azizlerin yoluna sıkı sarılmak, niyetini halis tutmak müridlerin vuslatı olur:

“Her kim girse bu yola belini bağlayıp,
Kul Hoca Ahmed gerek özünü kul eyleyip,

¹³ Baskı hatası, “Gavsu’l-gıyâs” biçiminde düzeltilmeli.

Niyetini Allah'ına dürüst eyleyip,

Teveccühü azizlere eylemek gerek" (Bice, 2016, s.175).

Dinin Emir ve Yasaklarına Bel Bağlamak

Allah'a bağlı olmak kul olmanın bir gereğidir. Hz. Muhammed (sav)'den sonra İslâm dininin en büyüğü ve Hulefa-i Raşidin'in ilki, mağara dostu Hz. Ebu Bekir (ra) de Allah'a kul olmayı en büyük makam bilmiş ve saadet kabul etmiş, nefis ve hevâsından vazgeçip O'nun kulu olmaya bel bağlamıştır:

"Dertleşende ağlayan, kulluğa bel bağlayan,

İç bağrını dağlayan Ebâ Bekr-i Sıddîk'dır" (Bice, 2016, s.126).

Genel manada ilâhî emirleri uygulamanın yanında, özel manada Allah'a kul olmanın bir gereği de çeşitli usuller ile muayyen vakitlerde O'nu anmaktır. "İrci'i!"¹⁴ nidası gelmeden, pişman olmadan önce ibadete sarılmak ebedi kurtuluşun yoludur:

"Seherlerde kalkıp ağla, ibâdete belini bağla,

İmânımı temiz sakla, olursun âb-dâr şimdi" (Bice, 2016, s.352).

Meşhur kıssası ile altmış üç yaşında yere girip geri kalan ömrünü orada tamamlayan Hoca Ahmed Yesevî, bunun sebeplerini açıkladığı hikmetinde, dört yaşında Hz. Muhammed (sav)'den aldığı hurmadan sonra beş yaşında Hz. Hızır (as) ile yoldaş olur ve talip kuşağını kuşandığından bahseder:

"Beş yaşında belimi bağlayıp ibâdet eyledim,

Nâfile oruç tutup âdet eyledim

Gece gündüz zikrini deyip râhat eyledim,

O nedenle altmış üçte girdim yere" (Bice, 2016, s.50).

Elli bir yaşından, "Kul yere gir!" emrinin geldiği, altmış üç yaşına kadar nefis ile verdiği mücadeleyi anlatan ve hataları ile yüzleşen Yesevî, hikmetinde hayatın kısalığından dem vururken bir yola girip Hakk'a ulaşmak için çaba göstermediğinden, Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmek için bel bağlamadığından pişmanlık duyar:

"Gözümü yumup tâ açınca erişti altmış,

Bel bağlayıp ben eylemedim bir iyi iş;

Gece gündüz gamsız yürüdüm ben, yaz ve kış;

Bir ve Var'ım, Cemâlini görür müyüm?" (Bice, 2016, s.62).

"Ene'l Hakk" sırrınca, Yaradan'a tam bir teslimiyet ile fenâfillâha makamına eren Hallac-ı Mansur, Yesevî'ye bu konuda önemli bir timsaldir, zira Mansur'un makamlarını kendisi de bu yolla -bel bağlayıp emr-i İlâhî'ye tam anlamıyla uyunca- aynel-yakîn, ilmelyakîn ve neticede Hakkelyakîne¹⁵ erip keşfeder:

"Aşk yolunda âşık olup Mansûr geçti,

Belini bağlayıp Hakk işini sıkı tuttu,

Melâmetler ihânetler çok işitti,

Ey müminler hem Mansûr oldum ben işte" (Bice, 2016, s.71).

¹⁴ Kullara yapılacak "dönün!" manasındaki ölüm çağrısı.

¹⁵ Kesin bilgi ve inanç anlamında mantık, felsefe, kelâm, fıkıh ve tasavvuf terimi (Demir, 2013, s.271).

Bâyezid misali Hak sırrına erenler, gece gündüz O'nun aşkı ile gözyaşı dökten, kendi canını hiçe sayan ve bu yolda kulun yerine getirmesi gereken fiilleri tam manasıyla uygulayan, yasaklardan kaçınan kullardır:

“Aşk yolunda gece gündüz ağlayanlar,
Cândan geçip belini sıkı bağlayanlar,
Hizmet eyleyip Hakk sırrını anlayanlar
Gece uykusunu harâm eyleyip ağlar olur” (Bice, 2016, s.272).

Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmemenin dünyadaki cezası olarak kula uzanan zâlimlerin elinden kurtuluş için yine O'na sığınıp bel bağlamak gereklidir. Burada bel bağlama emri doğrudan İlâhî hitap ile:

“Zâlim eğer zulüm eylese Bana ağla,
Yaşımı saçarak Bana sığınıp belini bağla,
Harâm şüphe terk ederek yürek dağla..”
Zâlimlere yüzbin belâ verdim ben işte” (Bice, 2016, s.73).

Yesevî, Rabbinden dua ile rahmed dileyerek başladığı hikmetinde, O'nun makamına erip Hak yoldan ayrılmamaya kararlıdır, nihayetinde ise ihlas ve dua ile fenâfillâh makamına ulaşır:

“Dergâhına şimdi gelerek belimi bağlayıp,
Cânı yakıp yürek-bağrımı tutup dağlayıp,
Yakamı tutarak geçen işe çokça ağlayıp,
İhlâs ile ağlayıp duâ eyleyim sana” (Bice, 2016, s.104).

Seyr-ü Sülûk yoluna giren, cânı zikreden, gönlü şükreden, fikri ise sevgilide olan aşığın türlü makamlardaki hallerinden bahseden Yesevî, müridin ölmeden önce ölmek için de oruç, namaz, Hakk'a niyaz ile bel bağlaması gerektiğini söyler:

“Âşıkları halk içinde yanıp ağlar,
Zâhiren güler bâtınları yürek dağlar,
Ecel kovalayıp ölmek için belini bağlar,
Sevgilisine arz-ı hâlini dedi olmalı” (Bice, 2016, s.151).

Hakk'ın huzuruna yine varan Hoca Ahmed, nefsanî duygularını bir kenara koyar, bel bağlar ve tüm ayıpları kapatıcı olan Allah'a sığınır:

“Hacet dileyip dergâhına ağlayıp geldim,
Cândan geçip belimi sıkı bağlayıp geldim,
Ayıp örtücü “Settâr”lığını anlayıp geldim,
Kan ağlasam hâcet hâzır olur mu ki?” (Bice, 2016, s.163).

Azrâil (as) ile hatırlattığı ölüm gerçeği ile başlayan hikmette, öldükten sonra salih kulların yaşayacakları durumu kendisi ile somutlaştırır. Hakiki pire bağlanan dervişlerin taat kılıp, gece gündüz, seherlerde ağlaması, dinin hükümlerine uyması gerektiği ve vuslatın şartlarından birinin bu olduğunu dile getirir:

“Tevbem kabûl olsun desen, seherde ağla,

Cândan geçip, mâldan geçip, belini bağla,
 Muhabbetin âteşi ile yürek dağla,
 Böyle olmadan Hakk'a vâsıl olduğu yok" (Bice, 2016, s.317).

Bel bağlanan dini kurallar, ibadet ve kulluk rızayı İlâhî içindir; yalnız bunların tamamı ihlas ile olmalıdır aksi halde yalancı âşikların sonu hüsrandır:

"Kim zâkirdir, başlarına erre koysun,
 Zekeriyâ gibi Hakk'ı bulup, Hakk'ı sevsin,
 Allah için belin bağlayıp, candan geçsin,
 Burada ağlayıp, âhirette gülmez misin?" (Bice, 2016, s.464).

Yaptığı her işi gönlüyle yapan tâhir-sâlih kul, yalan ve riyadan uzak durarak, tevbe ile elinden gelen her işi yaparak bel bağlamalı, neticeyi de tevekkül ile Allah'tan belemelidir:

"Âkil isen, akşam-sabah dinmeden ağla,
 Erenlerin yürüdüğü yolunu sorup anla,
 Tevekkülü Hakk'a kılıp, belin bağla,
 Yola giren erenlerin gayreti var" (Bice, 2016, s.459).

Ahir zaman şeyhlerinin riya, gösteriş ve kibirlerinden bahis açılan bir hikmette ise kuşak manen bağlanmalıdır, somut manada ihlas ile bele bağlanmayan giysinin Hak katında bir değeri ve o kimselerin Allah'ın yanında bir kıymet-i harbiyesi yoktur:

"Beline kuşak bağlar özünü adam sanır,
 Arasât'da bırakılır âhir zamân şeyhleri" (Bice, 2016, s.258).

Dervişlerin kötü huylarından ötürü Sultân olan Allah, onlara türlü cefâlar yollar. Hikmette buraya atıfta bulunarak bel bağlamanın aslında himmet, hususen gönülden gelen bir samimiyet, talibin bedeni ve ruhi bütün varlığıyla O'na dönme ve özellikle gayreti, ibadet-ü ta'âti ile olabileceği vurgulanır:

"Câhillere değil sözüm, dolu hikmet,
 İnsanım deyip belini bağlar, hani himmet?
 Dünyâ için birbirine eylemez şefkat,
 Zâlimlere esîr olup öldüm ben işte" (Bice, 2016, s.72).

Hak evi Kâbe'ye varma arzusunda olan Yesevî, O'na vasıl olmanın yolunun himmet - ihlaslı bir kalp, ibadet ve gayret- ile O'na bel bağlamasından geçtiğini bilir:

"Yâ İlâhi, niyet kılıp Kâbe varsam,
 Himmet ile belim bağlayıp dinmeyip yürüsem,
 Mübârek Evi eğer görsem,
 Başım koyup, yüzlerimi sürsem derim" (Bice, 2016, s.463).

Dinin emir ve yasakları yalnızca geniş zamanlarda riayet edilecek kurallar silsilesi değildir. Kul başa türlü fenalıklar gelince de yani belaya gark olunca da sabır ile bağlılığını devam ettirmelidir. Hülâsa bel bağlamak, sadece Allah'a kulluğun gereği sayılan ibadetleri yerine getirmek ve yasaklardan kaçınmak demek değildir; aynı zamanda eziyet, cefa, keder, musibet gibi türlü belaların da O'ndan geldiğini bilip sabır ile karşılık vermek demektir:

“Sûfilik şartıdır geceleri kalkıp kan ağlamak,
Her cefâya sabrederek belini sağlam bağlamak,
Allah isteklisi olup her iyi sözü söylemek,
Sûfi-nakş oldun velî, aslâ müslümân olmadın” (Bice, 2016, s.241).

Hakiki aşkı öğrenenlerin cefa çekeceği, Hakk’a yakınlaştıkça daha yakın olabilmek için belâ arzulayacakları; ama bin âfet dahi olsa korku göstermeyip bellerini bağlayacakları anlatılır:

“Âşıklığın davâsını kılan kişi,
Gece yatmayıp, gündüz ağlar, dostlarım ha.
Başlarına yüz bin belâ, âfet gelse,
Ondan korkmayıp, belini bağlar, dostlarım ha” (Bice, 2016, s.427).

Benzer bir mana bir başka hikmette de zikredilir. Burada Yesevî türlü melâmet - kınanma, ayıplanma- karşısında ihlas ve sabır ile Hak emrini tutup bel bağlar:

“Eşiğine başımı koyup, zâr ağladım,
Çok melâmet başa düştü, bel bağladım,
“Sâbir ol, bendem”, dedi, ben dinledim,
İhlâs ile Hakk emrini tuttum işte” (Bice, 2016, s.470).

Esasen mâşuğun âşığına çektiği sıkıntılar tasavvufî bağlamda düşünüldüğünde, Allah’ın sâlih kullarına gönderdiği elem, sıkıntı ve üzüntü verici maddî-manevî belalar bilinçlidir ve imtihan maksatlıdır. Kul, her hâl-ü kârda belini bağlayıp Allah’ın aşkı yolunda hayatını idame ettirmelidir; zirâ Allah, didârını âşıklara vade kılmıştır:

“Allah söyledi: “Rahmedimden aşkı yarattım”,
Onun için âşıkları çok ağlattım,
Derd ve belâ, mihnetlere bel bağlattım,
Belim bağlayıp aşk yolunda ölmeyim mi?” (Bice, 2016, s.360).

Hikmetlerde, dünyanın sonu ahir zamanın başlangıcı olarak vafedilen ölüm, esasında âşıklar için mâşuka mutlak manada kavuşmanın, elem verici ayrılık hayatının son bulması ve ruhun ait olduğu yere beden hapsinden kurtulup kavuşmasıdır. Hadis-i Şeriflerde kişinin kıyameti-küçük kıyamet olarak zikredilen ecel, Yesevî’nin hikmetlerinde de sıklıkla zikredilir. Ölümü anmak ve hatırlamak Hz. Muhammed (sav)’in emirlerindedir. Hikmetlerde gerçek müminler, dervişler ölüm karşısında dahi, Azîm ve Yezdân olan Hakk’ın emir ve yasaklarını gözetir, O’na kulluk konusunda bir gevşeklik göstermezler:

“Ümmet olsan gece-gündüz dinmeden ağla,
Bağrın pişip ciğerini deşip yürek dağla,
Ecel gelse mertler gibi belini bağla,
O sebepten Hakk’tan korkup kabre girdim” (Bice, 2016, s.67).

Bir başka hikmette yine ecel karşısında dik durmak önemlidir. Bu da dünyada iken bir mürşidi rehber edinip zühd yolunda olmak, gece gündüz erenler misali O’nun ile bir olmakla mümkündür:

“Ey âşık gece gündüz dinmeden ağla,
Yanıp pişip yürek bağrını ezip dağla,
Ecel yetse merdcesine belini bağla,
Böyle âşık varsa orada konuk eyler” (Bice, 2016, s.268).

Kurt, kuş; gül, bülbül; seher yelleri gibi cümle yaratılan, O'nun Hû zikri ile gece ve gündüz meşgul olmasına rağmen insan küfür ve isyandır. Oysa insan eceli hatırlayıp, asıl kulluk sorumluluğunu yüklenen kişi olarak işi daha sıkı tutmalı, her daim Huzur-u İlâhî'de olduğunun bilinci ile belini bir değil iki yerden bağlamalıdır:

“Kul Hoca Ahmed, belini iki yerden bağla,
Gelse ecel bırakmaz, cânın alır şu zamân” (Bice, 2016, s.335).
“Seherlerde feryâd edip ağlasam ben,
Cân verirken belimi sıkı bağlasam ben,
Şevki ile yürek bağrımı dâğlasam ben,
Hakk ışığı kabrim içinde yanar mı ki?” (Bice, 2016, s.160).

Bu hikmette, “Yâ Rabbenâ zalemna”¹⁶ ile günahını ikrar eden Yesevî, Bir ve Var olandan ümidini kesmez, can çıkıncaya kadar; hatta ruhunu teslim ederken iyi bir niyetle bel bağlarsa kurtuluşa ereceğinden, Yaradan'ın nurunun kabrini aydınlatacağından ümitlidir.

Divân-ı Hikmet'te Bele Bağlamak

Divân-ü Lügâti't-Türk'te, kemer bağlamak, (kurşa-) ol kafta.n kurşa.dı. kurşa.r, kurşa.ma.k (Kaşgarlı Mahmud, 2015, s.469) şeklinde yer alırken; Codex Cumanicus'ta “bêl bagı-kamar-kur” kuşak, kemer (Argunşah, Güner, 2015, s.226,437) anlamları ile vardır.

Riya Kemerini Çözmek

Tâlip her şeyden önce eğer Yaradan'a bağlanmayı arzu ediyor, O'nun rızasını talep ediyorsa; hevâ, heves, kibir ve benlikten kurtulmalı; bilhassa ibadette gösterişten uzak durmalı yani beline bağladığı riyâ kemerini çözüp atmalıdır; çünkü nefsin hevâ ve hevesi, Hak kelâmını anlamasına dahi manidir:

“Kur'ân manâsını doğru bilmedin hevâ ile
Tâat kıldın halk içinde riyâ ile
Pas basan gönül yoktur ziya ile
Mânâ okuyup riyâ kemerin salmaz mısın?” (Bice, 2016, s.369).

Tövbe Kemerini Bele Bağlamak

Riya kemerinden kurtulan talip-derviş, tövbe ile pas basan gönlünü mürşidinin himmetiyle temizlemelidir. Câhillerin, nâdânların nasipsizliğinin anlatıldığı bir hikmette, “Mûtû kable ente mûtû” hadis-i şerifi bağlamında, fenâfillâha erişmek isteyen müridin önce nefsi düşman bilip tövbe kılmasının öneminden bahseder ki kul önce temizlenmeli sonra himmet ehli olmalıdır:

“Kul Hoca Ahmed, tevbe kemerini bağla sen,
Nefs ve hevâ düşmanları kovala sen.

¹⁶ “Ey Allah'ım ben nefsimde zulmettim!” anlamında Kurâni ifade.

Sen, Tanrı'nın hâs kulu gibi ağla sen,

Ağlayan kul Hak dîdârını görmedi mi?" (Bice, 2016, s.354).

Himmet Kuşağını/Kemerini Bele Bağlamak

Hikmetlerde bel bağlama metaforunun yanında bir de bele bağlandığı varsayılan himmet kuşağı/kemerini, kulluk kemeri vardır. Maddeni ve manevi bağlanan bu kemer, Hakk'a vasıl olmaya vesiledir, insanın eşrefi mahlûk olma sebebi de O'nun kulu olmasıdır. Hz. Peygamber (sav), her konuda mümin kullara örnek yaşamı ile hikmetlerde -Allah-u Teâlâ'dan sonra- en fazla bahsi geçen kişidir. O (sav) dahi türlü cefalara katlanır, gece gündüz acz, niyaz, oruç ve namaz ile himmet kemerini bağlar. Hz. Muhammed (sav)'in büyüklüğü ve şecaatinin sebebi gücünü Allah'tan almasındandır:

“Himmet kemerini bağlayıp, yürek bağrını dağlayıp,

Seher vaktinde ağlayıp, bîdâr olan Muhammed.

Hakk'ın kulluğunu kılıp, Hak emrini halka söyleyip,

Kâfiri, yahûdîyi korkutup, ejder olan Muhammed” (Bice, 2016, s.391).

Divân-ı Hikmet'te birçok yerde müminlere/mertlere örnek gösterilen Hz. Ali (ra) de himmet kuşağını beline kuşanması ile de en güzel timsallerdendir:

“Himmet kuşağı belinde, Mevlâ'm yâdı dilinde,

Zülfikâr'ı elinde Hakk arslanı Alî'dir” (Bice, 2016, s.128).

Fenâ'ya ulaşma yollarının taliplere anlatıldığı hikmette, himmet kemerini manevi kuşanmanın bu yolun bir düsturu olduğu görülür:

“Hakk vaslına ereyim desen seherde ağla,

Allah diye yürek-bağrın ateşe dağla,

Himmet kemerini cân beline sıkı bağla,

Hakk cemâlini göstermese perîşân olunur” (Bice, 2016, s.202).

Bir başka hikmette ise elinde asası, Yaradan'ın zikri dilinde, himmet kuşaklarını kuşanmış dervişler, yola henüz giren müridlere tarif edilip misal gösterilir:

“Asâları elinde, himmet kuşağı belinde,

Rabb'im yâdı dilinde, Allah diyen dervîşler” (Bice, 2016, s.208).

Himmet kemerini bele bağlayan, Cemâl dileyen âşığı, Allah imtihan sırrınca mest-ü hayrânlıkla kendisinden geçirir:

“Hikmet kemerin bele sağlam bağladım,

Kendini seven âşıkları darmadağın eyler” (Bice, 2016, s.268).

Fenâfillâh makamının keyfiyetini aktardığı bir hikmetin sonunda, kendi nefsi ile terbiye ve tavsiye ile söyleşen Hoca Ahmed Yesevî, Allah'a tüm benliği ile kul olmanın bir nişanesi olan himmet kemerini, rahmedten nasiplenmek için kuşanmalıdır:

“Himmet kuşağını Kul Hoca Ahmed bele bağla;

Muhabbetin âteşi ile yürek dağla;

Yakanı tutup tan atana kadar dinmeden ağla;

Meğer sana rahmed ederek cânân eyler” (Bice, 2016, s.270).

Azîm olan Allah'ın dergâhına varma iştiyakında olan Yesevî, kendisine mertleri örnek alır ve onlar misali -tam anlamıyla kul olmanın bir belirtisi olan- himmet kemerini bağlamak diler:

“Himmet kemerin merdânlar gibi bele bağlayıp,
Mansûr gibi cândan geçip darağacında oynayıp.
Âşıklar gibi sohbet içre kanlar ağlayıp,
Sübhân İzim¹⁷ dergâhına varasım gelir” (Bice, 2016, s.385).

Bir Olan'a ulaşmak, O'nun aşk şarabından tatmak; Bâyezîd gibi bir kılavuzun önderliğinde her an O'nu anmak, O'nun aşkı ile ağlamak ve himmet kemerini bele sağlam bağlamaktan geçer:

“Gece-gündüz semâ kılıp ağlayanlar,
Hizmet kılıp aşk sırrını anlayanlar,
Himmet kemerini bele sağlam bağlayanlar,
Şöyle olmadan vahdet meyinden tadar mı ki?” (Bice, 2016, s.349).

Tüm benlik ile Hakk'a yönelmek -himmet- manevi mertebeler açısından önem arz ederken, bu vasıftan mahrum olup ömrü boşa geçirmek de mürid için elem vericidir:

“Vah ne yazık sâhipsiz ömrümü verdim yele,
İbâdetten hiçbir şey yok baksam ele,
Kulluk kemerini geç bağladım şimdi bele,
Himmet kılıp Pîr hizmetini yapasım gelir” (Bice, 2016, s.139).

Vahdâniyetin bir derya, Hakk'a vasıl olmanın o deryada bir inci, âşığın ise bir dalgıç olduğu mana âleminde, Allah'tan gayri her şeyden vazgeçmeyen hülâsa himmet kemerini sıkı bağlamayan Hak sırrından mahrum kalır:

“Himmet kemerini cân beline sağlam sarmayınca,
Mâsivânın muhabbetini özden salmayınca,
Gözyaşını niyâz eyleyip yakarışını söylemeden,
Sırlar yolunu merdlerden bilse olmaz” (Bice, 2016, s.245).

Tevekkül Kılıcını/Örtüsü Bele Bağlamak

Fütüvvetin Seyfi koluna mensup olanlara şedd yerine kılıç kuşatılması¹⁸ (MEB, 1979, s.378), Osmanlılar'da bir şeyhin padişaha kılıç kuşatması¹⁹ (Algar, 2010, s.406) gibi hikmetlerde de talipler manen tevekkül kılıcını bellerine bağlar ya da tevekkül örtüsünü bellerine alırlar. Tevekkül kılıcı ile talibin mücadelesi başta nefsi ve şeytan ile dir.

Allah'a tam manasıyla teslim olma anlamına gelen tevekkül, kulun elinden gelen tüm gayreti sarf edip neticeyi Hakk'tan beklemesidir. Yesevî'ye göre tevekkül kılıcı ile yola çıkan mahrum kalmaz, “La taknetû”²⁰ sırrınca Allah'tan ümidini ise kesmez:

¹⁷ Baskı hatası, “Subhân-ı Azîm” biçiminde düzeltilmeli.

¹⁸ Anadolu'da ilk devirde bu taifeye Alp-erenler denirdi (MEB, 1979, s.378).

¹⁹ Bu pratik, Fütüvvet ve tarikat müntesipleri arasında uygulanan şed bağlama töreninin bir uzantısıdır (Algar, 2010, s.406).

²⁰ (Allah'ın rahmetinden) “Ümit kesmeyin” anlamında Kurânî ifade.

“Ey dostlar, tevekkülün kılıcını,
Bele bağlayıp yola kadem koyasım gelir.
“La taknetû” rahmedinden ümîd tutup,
Meveddetin gülzârında esesim gelir” (Bice, 2016, s.383).

Tevekkül bir başka hikmette ise bele sarılan bir örtüye benzetilir. Yine himmet ile belini bağlayıp Kâbe-i Mükerrerme ve Ravzâ-i Mutahhara yoluna çıkan talip, tevekkül örtüsünü beline sarmadan bu uzun ve meşakkatli yola revân olmaz:

“Sübhân Âzim sıfatını dile alsam,
Ondan himmet asâsını ele alsam,
Tevekkülün örtüsünü bele alsam,
Uzak yola düşüp, şimdi yürüsem derim” *(Bice, 2016, s.463).

Muhabbet Kuşağını Bele Bağlamak

Hikmetlerde muhabbetin en derin ve en büyüğü, Yaradan’a duyulması gereken aşk ve sevgidir. Vahdet meyinden tatmak, aşk sırrına ermek isteyen mürşitler, Hak zikri ile Yaradan’a muhabbet kemerini bellerine bağlayıp O’nun aşkı ile gece gündüz gözyaşı dökmeli, bu aşk ile seherlerde yüreklerini yakmalıdır:

“Ey âşık, gece-gündüz dinmeden ağla,
Muhabbetin kuşağını bele bağla,
Dört darbe vurup seherlerde yürek dağla,
Âşıkları râhat ile yeter mi ki?” (Bice, 2016, s.349).

Tevfik Kemerini Bele Bağlamak

Yesevî’de, dervişin meşakkatli seyr-ü sülûk yolunda, Allah’ın emir ve isteklerine münasip bir hal takınması önemli düsturlardandır. Mana ve cennet kapılarının kendisine açıldığı bir hikmette Yesevî, kendi canından Hakk’a vasil olma uğruna vazgeçip tövbe ile yola girer. Allah’ın onun fiillerinden rızasının ve hoşnutluğunun bir göstergesi olarak, ona tevfik²¹ kemerini kuşattığından bahseder ki bu sayede nefsinin tepip beline binmiştir:

“Küçüklükte eylediğim işden şimdi yandım,
Tevbe giysisin giydim, tevfik kemerini kuşandım.
Nefs kâfiri merkeb kılıp, tepip bindim,
Ondan değdi tarikatın yeli bana” (Bice, 2016, s.304).

Tevfik kemerini kuşanmayıp saadete, Allah’ın feyzine bel bağlamayanlar ise iki hikmette, nefislerinin cefasına uğrayıp Allah’tan iki cihanda uzak ve gafil olacaklardır. Kötü neticelerin sebebi ise tarikate mürşidsiz, rehbersiz ve rızasız girmek, mâsivâyâ²² gönül vermektir:

“Ey dostlar, hiç bilmedim ben yolumu;
Sâadete bağlamadım ben belimi;
Gıybet sözden hiç sakınmadım ben dilimi / Mâsivâdan hiç çekmedim ben dilimi;

²¹ Allah’ın hayırlı işlerde kişiyi başarılı kılması anlamında kelâm terimi (Alper, 2012, s.8).

²² Allah’tan başka her şey anlamında bir tasavvuf terimi (Uludağ, 2003, s.76).

Câhilliğim beni rezil eyler dostlar / eyler imiş” (Bice, 2016, s.183,228).

Divân-ı Hikmet’te Bel Bükme

Bel Bükme/Belin Bükülmesi

Ruhu terbiye ile Hak karşısında eğilmesini sağlamak -belini bükme- için geceleri göz yaş ile geçirmek, ihlaslı olmak, gözünü haramdan saklamak, günahlardan ürkmek gerekir:

“Hoş gâipten yetişti, güzel sözüm teberrük;

Âşık olsan ey tâlip, riyâzette belini bük.

Geceleri uyumayıp yaş yerine kanını dök;

Arslan Baba’m sözlerini işitiniz teberrük” (Bice, 2016, s.86).

Başka bir hikmette ruhun belini bükme, nefsi terbiye etmek için tövbe edip dili kem sözlerden arındırmak, namaz kılıp madden ve manen Allah’ın huzurunda bel bükme lüzumludur. Bu yolda yol başçısı ise Pîr-i mugan²³ sıfatı ile Hz. Muhammed (sav)’tir:

“Kötü sözden bu dilimi şimdi tutsam,

Eğri yola girenleri vurup-söksem.

Namâz kılıp, riyâzette belim büksem,

Belim bükmeden ölüp gitsem, neyerim ben işte?” *(Bice, 2016, s.295).

Yesevî’ye göre en büyük belâ, ne yese doymayacak olan nefstir. Türlü hile ve desiselerle kul ile en büyük yol gösterici mürşid olan Allah arasını açmaya, talibi yolundan döndürmeye çalışır. Sonunda Hakk’a karşı isyana sürükleyip talibin belini bükme, nefsin elinden kurtulmanın yolu, yine Ente’l Hâdî²⁴ olan Yaradan’a sığınmaktır:

“Ey dostlar nefis elinden perîşânım,

İsyân yükü belimi büktü dertliyim,

Âciz kulunum ne eylesen emrindeyim,

Elimi tutup yola koy “Ente’l-Hâdî” (Bice, 2016, s.98).

Şeytanın Beli

Cânında zikir, gönlünde şükür, fikrinde ise sevgili ile her daim birlikte olan Hoca Ahmed Yesevî, seyr-ü sülûk mertebelerini aşarken, fenâfillâha ermeden önceki mertebede, şeytan ile olan mücadelesinden galip çıktığını “şeytanın beline basmak” olarak zikreder, ona burada seslenen kişi hâcesidir:

“Ey câhil, gerçek bu!” diye söyledi, bildim;

Ondan sonra çöller gezip Hakk’ı sordum;

Nasîb etti, şeytânı tutup bindim;

Kararlı olup, belini basıp ezdim ben işte” (Bice, 2016, s.49).

²³ “Pîr-i mugan, Hak Mustafâ şüphesiz bilin,
Adı geçse, dürüd deyip, tazîm edin.
Sünnetlerini sıkı tutup, ümmet olun,
Ümmet olan şer yolundan yanmaz olur” (Bice, 2016, s.321).

²⁴ Rehber, mürşit (Uludağ, 2005, s.151).

Sonuç

Türk dervişleri, Oğuz boyları arasında dolaşarak öz kaynaklarından beslendikleri bu millete, yine kendi öz varlığından müteşekkil bir yöntemle yeni din İslam'ı anlatmışlardır. Şiirin ezgiye koşularak, tesir ve kalıcılığın hedeflendiği bu usul, esas olmuş ve ismi Yesevî ile hemhâl olan hikmetler söylenmeye başlamıştır. Hikmetler, yüzyıllarca türlü tarikler tarafından İslam'ın özünü insanlara iletme, çeşitli meclislerde adap üzere olunan yolu öğrenmek, cezbeyle gelip Hakk'a vasıl olmak, kötü amel ve niyetlerden arî olmak maksadıyla terennüm edilmiştir. Silsile-i Meşâyih-i Türk'ün; muasırları ve kendisine halef hemen bütün tarikleri, bilhassa Türk tasavvufî doktrininin etkisiyle çıkmış, Türk'ün İslâm'ı tesirinde Türk boyları arasında ayet-i kerime ve hadis-i şeriflere uygun düşen ahlaklı yaşamı gaye edinmiş talipler üzerindeki etkileri çağımızda dahi hissedilmektedir.

Bu ekolün en değerli başvuru kaynağı olan Divân-ı Hikmet, iki cihan saadetine kavuşmayı arzulayan sâlikler için türlü öğüt ve misalleri ihtiva eder. Talibin geçmesi gereken merhaleler ve bu yolda karşılaşıcağı güçlükler ile çözüm yolları eserde yer alır. Divân-ı Hikmet'te seyr-ü sülûkta önem verilip zikredilen bir husus da bel bağlamaktır. Bel bağlamak; Allah'a, kâmil bir mürşide, Allah'ın emir ve yasaklarına tam manada riayet etme bağlamında yer alırken; hikmetler, zengin bir mana evreni ile manen ve/veya madden belden sıyrılıp çıkarılan-bele bağlanan, takılan yahut sarılan; riya kemeri, tövbe kemeri, himmet kuşağı/kemeri, tevekkül kılıcı/örtüsü, muhabbet kuşağı, tevfiik kemeri kavramlarını, içerisinde çeşitli anlamları ile barındırır. Eserde, farklı bir kullanım ile bel; kulun nefsi veya ruhu ile zikredilirken, bir yerde fenâfillâh makamına ulaşmak üzere olan talibin bu yoldaki muzafferiyetini simgeler manada, şeytanın beline basıp binme şeklinde görülür.

Eserde bele bağlamak, kuşanmak yahut kemer çözmek/bağlamak, tövbe etmek, kötü fiil ve arzuları terk etmek; manevi olarak bir işe niyetlenmek, arzulamak, o işte kâim olacağı sözünü vermek anlamlarında kullanılırken; mana aleminde dervişin mücadele etmesi gereken nefis ve şeytanın güçleri de belleri ile tarif edilir. İhlâs ile türlü mertebeleri aşabilmesi, Bir olana ulaşabilmesi hatta başlangıçta zühd yoluna girebilmesi için talibin, ibadette kendi belini; mana aleminde mücadele ederken de nefis ve şeytanın belini bükmesi onlara galip gelmesi gerekir. Talibin bu yolda yolun gereklerini yerine getirmemesi ise manen yücelmesi ve Hakk'a vasıl olması gereken ruh belinin bükülmesine sebep olur.

Netice olarak, Divân-ı Hikmet'ten hareketle Hoca Ahmed Yesevî'ye göre talibin yapması gerekenler şu şekilde sıralanabilir:

- *Gösteriş ve samimiyetsizlikten sıyrılıp riya kemerini çözmek,
- *Doğru bir düşünce ve ihlas ile, kötü fiil ve niyetleri terk edip Allah'tan mağfiret dilemek, tövbe kemerini kuşanmak,
- *Allah'a ve O'nun muhabbetine tüm sevgilerden daha sıkı bağlanmak, muhabbet kuşağını bağlamak,
- *Bedenen ve ruhen tüm benlik ile Allah'a teveccüh etmek, himmet kemerini bağlamak,
- *Allah'ın kendi rızası doğrultusunda işleri kendine nasip etmesini dilemek, tevfiik kemerini bağlamak,
- *O'na varan yollarda türlü zorlukları aşmak için kendine bir mürşid-i kâmil bulup bağlanmak,
- *Dinin emir ve yasaklarına, musibet isabet ettiğinde, ecel geldiğinde dahi koşulsuz şartsız riayet etmek-bel bağlamak,

*Başa gelen her türlü iyi ve kötü için O'ndan geldiği bilmek, elinden gelen gayreti sarf edip gerisini Hakk'a bırakmak, tevekkül kılıcını bağlamak/örtüsünü sarınmak,

*Asıl olanın beden değil ruh olduğunu bilmek, Hak karşısında sadece bedenen değil ruhen de bel büküp el bağlamak,

*Nefis ve şeytanı düşman bilip onların hilelerine karşı uyanık olmak, onlara galip gelip bellerini bükmek yahut bellerine binmek/basmak.

Kaynakça

- Akarpınar, B. (2007). *Popüler tasavvufun öncüsü: Ahmed-i Yesevi ve Hikmetleri (XII. yüzyıl)-II. "Divan-ı Hikmet" ve Etkileri*. Halman, T. S., Horata, O., Çelik, Y., Korkmaz, R., Demir, N., Kalpaklı, M., Oğuz, M. Ö. (Editörler). Türk Edebiyatı Tarihi-I. (c.1). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.222-228.
- Aksoy, Ö. A. (2020). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü - 2-deyimler sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Algar, H. (2010). *Şed*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.38). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.405-406.
- Alper, H. (2012). *Tevfik*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.41). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.8-9.
- Argunşah, M.; Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Artun, E. (2011). *Dîni-Tasavvufî Halk Edebiyatı-edebiyat tarihi/metinler*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Artun, E. (2014). *Ansiklopedik Halkbilimi/Halk Edebiyatı Sözlüğü Terimler-Motifler-Kavramlar*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Bice, H. (2016). *Dîvân-ı Hikmet Hoca Ahmed Yesevî*. Tatçı, M. (Koordinatör). Ankara: Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi.
- Çakır, A. (2019). *Rifâiyyenin Pîri Seyyid Ahmed Er-Rifâî'de Fakr ve Pratik Tezâhürü Fütüvvet*. İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi. 4(1). s.68-99.
- Demir, O. (2013). *Yakîn*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.43). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.271-273.
- Demirci, M. (1998). *Himmet*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.18). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.56-57.
- Devellioğlu, F. (2006). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Gölpınarlı, A. (1985). *100 Soruda Tasavvuf*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Gündüz, İ. (2000). *Ahmed Yesevî'nin tarikat ve irşad anlayışı*. Yesevîlik Bilgisi. Kurnaz, C.; Tatçı, M. (Ed.). Ankara: Milli Eğitim Basımevi, s.244-251.
- Kabaklı, A. (2020). *Türk Edebiyatı*. (c.2.). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ercilasun, A.B.; Akkoyunlu, Z. (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara, M. (1995). *Fenâ*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.12). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.333-335.
- Kaya, D. (2007). *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı terimleri sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kestelli, R. N. (2004). *Resimli Türkçe Kamus*. Toparlı, R.; Aksu, B. T.; Kanoğlu, C. S.; Türkmen, S. (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Knysh, A. (2011). *Tasavvuf tarihi*. Durdu, İ. (Çev.). İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Köprülü, M. F. (2007). *Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kurnaz, C.; Tatçı, M. (2000). *Yesevîlik bilgisi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Levend, A. S. (1968). *Halk ve tasavvufî halk edebiyatı*. Türk Dili Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı, (207), s.171-185.

- Meydan Larousse. (1992). *Şet. Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*. (c.18). İstanbul: Meydan Gazetecilik ve Neşriyat, s.513-514.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (1979). *İslâm Ansiklopedisi-İslâm Âlemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lugati*. (c.11). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2002). *Örnekleriyle Türkçe sözlük*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2004a). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. (c.I). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2004b). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. (c.III). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Nişanyan, S. (2021). *Nişanyan sözlük çağdaş türkçenin etimolojisi*. İstanbul: Liberus Kitap.
- Ocak, A. Y. (2007). *Popüler tasavvufun öncüsü: Ahmed-i Yesevi ve hikmetleri (XII. yüzyıl)-I. Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik*. Halman, T. S., Horata, O., Çelik, Y., Korkmaz, R., Demir, N., Kalpaklı, M., Oğuz, M. Ö. (Editörler). *Türk Edebiyatı Tarihi-I*. (c.1). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.214-221.
- Özköse, K. (2010). *Dîvân-ı Hikmet*. Tasavvuf klasikleri. Cebecioğlu, E. (Ed.). İstanbul: Erkam Matbaacılık, s.197-221.
- Püsküllüoğlu, A. (2004). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Schimmel, A. (2012). *İslamın Mistik Boyutları*. Kocabıyık, E. (Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari. (1298). *Lügat-i Çağatay ve Türki-i Osmani*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tietze, A. (2021). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati*. (c.1). Demir, N.; Yılmaz, E. (Ed.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Türk Dil Kurumu. (2009a). *Tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2009b). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uludağ, S. (1995). *Fakr*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.12). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.132-134.
- Uludağ, S. (2003). *Mâsivâ*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.28). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.76.
- Uludağ, S. (2005). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Uludağ, S. (2010). *Sülûk*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.38). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.127-128.
- Yılmaz, A. (2000). *Ahmed Yesevî’nin hikmetleri ile Yunus Emre’nin şiirlerinde tasavvufî muhteva benzerlikleri*. Yesevilik Bilgisi. Kurnaz, C.; Tatçı, M. (Ed.). Ankara: Milli Eğitim Basımevi, s.311-336.

Namık Kemal'in Şiirlerinde Ehl-i Beyt Sevgisi*

Ehl-i Beyt Love in Namık Kemal's Poems

Ali POLAT **

Öz

Namık Kemal 19. yüzyılda yaşamış ve kendisinden sonra gelen pek çok kişiyi etkilemiş yazar, şair, münekkit, gazeteci, tarihçi ve devlet adamıdır. Klasik Türk edebiyatında Ehl-i Beyt'e kıymet verilip saygı gösterilerek onlarla ilgili pek çok eser vücuda getirilmiştir. Kendisinden önce ve kendi döneminde pek çok sanatçıda olduğu gibi Ehl-i Beyt kavramı ve bu kavram içinde yer alan kişi ve unsurları şiirlerinde ele alanlardan biri de Namık Kemal'dir. Şair divanında eski geleneğe uyararak onlara kıymet verip onları aşk derecesinde sever. Şiirlerinde Ehl-i Beyt ile ilgili bir hayli unsura rastlamak mümkündür. Şiirlerinde Hz. Mevlana, Hz. Şah-ı Nakşibend ve Alevilik Bektaşilik ile ilgili övgü dolu sözler bulunmasına rağmen sanatçının herhangi bir tarikata intisap ettiğine dair elde herhangi bir delil bulunmamaktadır. Bununla birlikte onun şiirlerinde Hz. Ali ve evlatlarına olan muhabbet yani Ehl-i Beyt ile ilgili hususları yoğun olarak kullandığı görülür. Bu çalışmada Al-i Aba veya Ehl-i Beyt olarak bilinen Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in Namık Kemal'in şiirlerinde ne şekilde ele alındığı şiirlerinden örnekler verilerek incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelime: Ehl-i Beyt, Al-i Aba, Alevi-Bektaşilik, Kerbela, Namık Kemal.

Abstract

Namık Kemal is a writer, poet, critic, journalist, historian and statesman who lived in the 19th century and influenced many people who came after him. In classical Turkish literature Ehl-i Beyt was valued and many works related to them were created. Namık Kemal is one of those who deal with the concept of Ehl-i Beyt and the people and elements included in this concept in his poems, as was the case with many artists before him and in his own period. In his divan the poet following the old tradition, values them and loves them at the level of love. In his poems, it is possible to come across many elements related to Ehl-i Beyt. In his poems, Hz. Mevlana, Although there are praiseworthy words about Shah-ı Nakşibend and Alevism Bektashism, there is no evidence that the artist joined any sect. However, in his poems, Hz. Matters related to his love for Ali and his children, that is the Ehl-i Beyt are used extensively. In this study, known as Al-i Aba or Ehl-i Beyt, Hz. Mohammed, Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan and he will be tried to examine how Hz. Hüseyin is handled in Namık Kemal's poems by giving examples from his poems.

Keywords: Ehl-i Beyt, Al-i Aba, Alevi-Bektashism, Kerbela, Namık Kemal.

Extended Summary

Namık Kemal is a writer, poet, critic, journalist, historian and statesman who lived in the 19th century and influenced many people who came after him. Hz. Prophet, together with Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan and Hz. he gathers live people consisting of Hüseyin under his cloak and prays for them. These five people form the Ehl-i Beyt.

When Namık Kemal loses his mother at a young age, he stays with his mother's father and grandmother for a long time. This family, which is a Bektash, has an influence on his gaining the love of Ehl-i Beyt. In addition, some of Kazım Pasha and Encümen-i Şuara poets are Bektash. The Bektashis around him had an influence on his affection for the Ehl-i Beyt. Ehl-i Beyt is considered in many poems as a loved and blessed family in Turkish literature in general and in the poems of Namık Kemal in particular.

Since the elements related to Ehl-i Beyt will be discussed in Namık Kemal's poems, these elements are primarily found. Then the issues related to the Ehl-i Beyt in the poem are analyzed. Thus how much and how the poet used the words related to Ehl-i Beyt will be revealed.

* Bu çalışma Ali POLAT'ın "Namık Kemal'in Şiirlerinin Bağlamsal Dizini ve Tahlili" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Gaziantep Milli Eğitim Müdürlüğü, Türk Dili ve Edebiyatı, 27700, Gaziantep, Türkiye.
yavuz_polat31@hotmail.com / ORCID ID: 0000-0003-4766-2127

Namık Kemal's divan of poetry begins with a naat. In his poems, Hz. while dealing with the Prophet, he carries the feelings and thoughts of a Muslim who is extremely devoted to him and loves him very much. Hz. Prophet of Islam, during his twenty-three years of propnecy, Hz. Muhammed worked without rest; It tells people about the true religion, Islam. The best and most honorable of humanity, The poet, who wrote many couplets about Hz. Muhammed, reflects his love, respect and reverence for him in his poems. Belivers the reason fort he existence of the universe, they love the Hz. Prophet with his own life. Namık kemal's being a Muslim, his education in religion and mysticism at a young age and his excessive love fort he Ehl-i Beyt cause him to the degree of love and to work with a deep lyricism in his poems. There are two kinds of love. One is the worldly love for women which, if surpassed in the end, reaches true love, i.e. divine love. The other is true love and devotion and affection to Allah and his beloved servand. The reason fort he love wound in the poet's heart is he is the light of the Hz. Prophet. According to him, love shines in both realms.

Hz. Ali, the fourth of the four Caliphs, Hz. he is the uncle and son-in-law of Hz. Muhammed. He was one of the first to accept the religion of Islam. Namık Kemal was the greatest of the four caliphs. It deals with Hz. Ali especially in terms of heroism. Hz. Ali shows great heroism both in the Battle of Badr and in the conquest of Khaybar. While praising Yavuz Sultan Selim Khan, whom he loved very much, Namık Kemal uses four caliphs to add a religious aspect to his grandeur.

Beloved daughter of the Hz. Prophet, Hz. Ali's only wife Hz. Fatma was loved and counted among the most respected and greatest women of Islam. Hz. Fatma was only once in the divan. She is discussed together with Hz. Hüseyin. Hz. Ali's eldest son Hz. Hasan is mentioned with freedom in poems.

Hz. Ali's son, in poetry, Hz. Hüseyin is often mentioned together with the Kerbela case. Believing in the word of the people of Kufe, Hz. Hüseyin is martyred in the Kerbela Desert. Many works have been written about this event. The difficult situation of the homeland causes the poet to send the homeland to the holy places. When Kerbela is mentioned, Muslims think of Hz. Hüseyin and his familya re brutally murdered. He and his relatives were martyred by Yezid's men, longing for water. Fort his reason the poet asks the country to throw a branch of the country into Kerbela.

In the Turkish literature that was formed after the acceptance of Islam, many works were written that praise the Ehl-i Beyt and express their pain. Namık Kemal in many couplets of refers to Hz. Muhammed. The poet, who loves Hz. Ali and his children very much, constantly expresses this in his poems. He especially emphasizes Hz. Ali in terms of his heroism. Hz. Fatma in a single couplet. She is emphasized on the martyrdom of Hz. Hüseyin in Kerbela. Hz. Hasan, too, he is mentioned together with Hüseyin. The grandson of Hz. Prophed Hz. Hüseyin, defying injustice and risking martyrdom, becomes a martyr together with many of his relatives longin for water. The poet expresses this event in many couplets. The artist expresses the event in Kerbela with a sad language as if he is living that day. In short, Namık Kemal deals with the people and events related to the Ehl-i Beyt intensely in his poems.

Giriş

Ehl-i Beyt terkibi sözlükte “Hane halkı, familya, aile; Hz. Peygamberin yakın akrabası” (Devellioğlu, 2017, s. 209) olarak tanımlanır. “Ev halkı” anlamına gelen “Ehl-i Beyt” tabiri İslamiyet öncesi Arap toplumunda “kabilenin hâkim ailesini” ifade ederken İslamiyet'ten sonra ise bu tabir sadece “Hz. Peygamber'in ailesi ve soyu” için kullanılır. Kur'an-ı Kerim'de “ehl” ve “beyt” kelimeleri birçok ayette yer alır. “Ehl” sözcüğü “sahip,

tarafıtar” anlamında kullanıldığı gibi “aynı mekânı paylaşanlar, bir dine veya peygambere inananlar, zevce” anlamlarına da gelir. “Ehlü'l-beyt” tamlamasının geçtiği el-Hûd Suresi'nin 73. ayetinde Hz. İbrahim'den, el-Ahzâb Suresi'nin 33. ayetinde Hz. Muhammed'in eşlerinden, el-Kasas Suresi'nin 12. ayetinde ise Hz. Musa'nın ev halkından bahsedilir (Öz, 1994, s. 498-501).

Hız. Peygamber kendisi ile beraber damadı, kızı ve iki torununu kendi abası altına toplayarak onlara dua eder. Kur'an-ı Kerim'de “Ey peygamberin ailesi! Allah'ın isteği, sizden kirliliği gidermek ve sizi tertemiz kılmaktan ibarettir” (el-Ahzâb 33/33) ayetinde geçen peygamber ailesiyle kastedilen Ehl-i Beyt'tir. Âl-i Mustafa bütün Türk edebiyatında saygı, sevgi ve kıymetle karşılanıp eserlere konu olur. Namık Kemal de bu aileye kıymet verip onlara coşkun bir aşkla bağlanır. Sünni bir Müslüman olan şair; “Hayder-i meşrebim (...) Hüseyinî mezhebim” (G. 137/1) diyecek kadar onları sever. Onlardan övgü ile bahsedip onlar gibi olduğunu ve onların yolundan gittiğini birçok beytinde vurgular:

“Mazhar-ı hulk-i kesim-i Ehl-i Beyt'im ben KEMÂL

İns ü cine haşre dek kehfü'l-emân-ı himmeti” (G. 138/9)¹

Namık Kemal, küçük yaşta annesini kaybedince annesinin babası ve anneannesinin yanında uzun süre kalır. Bektaşî olan bu ailenin onun Ehl-i Beyt sevgisi kazanmasında etkisi vardır. Ayrıca Kazım Paşa ve Encümen-i Şuara şairlerinin bir kısmı da Bektaşî'dir. Çevresinde yer alan Bektaşîlerin onun Ehl-i Beyt'e muhabbet duymasında tesirleri bulunur (Göçgün, 1999, s. XX). Ehl-i Beyt ailesine mensup olmak büyük bir şereftir. Hz. Nebi'nin soyu biricik kızı ile damadından devam eder. Bu soy temiz ve övülmüş olarak Müslümanlar tarafından el üstünde tutulur. Şair, manevi olarak kendisini kutlu ailenin ferdi olarak görür. Hz. Peygamber'in “Kişi sevdiği ile beraberdir” (Buhari, 2008, s. 422) hadisi mucibince sanatçı kendisini Ehl-i Beyt'ten biri olarak hisseder. O, Ehl-i Beyt'in yaratılışına mazhar olduğunu, onların himmetinin insan ve cinlerin haşre kadar emniyet içinde sığınacakları yer olduğunu belirtir. Namık Kemal, bu aileye olan muhabbetinden dolayı bu yol üzere olduğunu dile getirir. Ehl-i Beyt genelde Türk edebiyatında özelde ise Namık Kemal'in şiirlerinde önem verilip sevilen kutlu bir aile olarak pek çok şiirde ele alınır.

Hız. Muhammed

Hız. Muhammed, şairin şiirlerinde doğrudan veya dolaylı olarak isminden en çok bahsettiği peygamberdir. Namık Kemal'in divanı bir naat ile başlar. O, şiirlerinde Hz. Peygamber'i ele alırken ona son derece bağlı ve onu çok seven bir Müslümanın duygu ve düşüncesini taşır. İslam peygamberi olan Hz. Muhammed, yirmi üç yıllık nübüvveti boyunca durmadan, dinlenmeden çalışır; insanlara hak din olan İslam'ı anlatır; gerçeği kolaylıkla ve sevdirecek öğretir. İnsanlar arasında hiçbir ayırım gözetmeden tüm insanlığın eşit olduğu fikrini yayar. Fakirlik içinde yaşayan Hz. Peygamber durumuna her daim şükreder. O, düşmanına dahi merhamet gösteren rahmet peygamberidir. Emin yani doğru sözlü bir resuldür. İnsanlara sevgi ile bakar, onları Allah namına sever. Ahlakı Kur'an ahlakı üzerinedir. Klasik Türk şiirinde birçok adla ve sıfatla anılır. Onun hakkında naatlar yazılır. Savaşları ve mücadeleleri birçok esere konu olur. Varlığın ilki odur. Cihan güzelliğinin tecellisidir. İnsanların efendisidir. Pek çok mucize gösterir (bkz. Mucize). Ebü'l-Kasım, Resul-i Emin'dir. Zatıyla dünya şeref bulur. Şeytan, onun kılığına giremez (Pala, 2018, s. 330-331). Müslümanların insan olarak en çok kıymet verdikleri kişi hiç şüphesiz Hz. Muhammed'dir (İsen, 1997, s. 369).

¹ Makalede Önder Göçgün'ün 1999 yılında Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları'ndan çıkan *Namık Kemal'in Şairliği ve Bütün Şiirleri* adlı kitaptaki şiirlerin nazım şekli ve beyti kısaltılarak verilecektir.

Türk şairleri İslam Peygamberi ile ilgili birçok şiir kaleme alırlar. Hilyeler, miraciyeler, divanlar, naatlar vb. şiirlerde onun adının durmadan anılmasına mutlaka divanlarda yer bulmasına özen gösterilir. Şiirlere peygamberliği, Medine'ye hicreti, mucizeleri, din yolunda çektiği sıkıntıları, ümmetine vaat ettiği şefaath ve onunla ilgili kıssalar vb. konu olur (Pala, 2019, s. 209). İnsanlığın en hayırlısı ve en şerefli olan Hz. Muhammed ile ilgili birçok beyit yazan şair, ona olan sevgi, saygı ve hürmetini şiirlerine yansıtır. Aşağıdaki beyitte onun Esra gecesinde Allah'a yakınlığını belirtmek için "kurb-ı Ev-edna" sözü kullanılır:

"Sen ol nūr-ı Cemālullāhsın kim hüsn ü aşkıdır
Çerāğ-ı leyle-i Esrā sürag-ı kurb-ı Ev-edna" (G. 1/5)

Hz. Peygamber, Hak Teâlâ'nın güzelliğinin ve nurunun nişanesi olarak yaratılır. "Allah'ın yarattığı ilk nur benim nurumdur" (Kastalani, 2014, s. 67). O, varlığın özüdür, kâinatın var oluş sebebidir. "Sen olmasaydın, ey Habibim, felekleri yaratmazdım" (Acluni, 1985, s. 46) kudsi hadis ile kâinatın var oluşunun sebebi Hz. Peygamber olarak bildirilir. Hz. Nebi, Esra gecesinin kandili olarak başka hiçbir kula nasip olmayacak şekilde, Hak Teâlâ'ya yaklaşıp Allah'ın en sevgili kulu ve resulü olduğunu kanıtlar. Allah çeşitli lütuflarıyla resulünü ödüllendirir.

"Zerre-i nūr-ı Muhammed'dir dilimde dāğ-ı aşk
Her dü âlem fer bulur pertev-nisâr oldukça ben" (G. 152/2)

İnananlar, Hz. Peygamber'i kendi canlarından özge severler. Namık Kemal'in Hz. Muhammed'e olan muhabbetini bu beyitte görmek mümkündür. Söz konusu aşk ilahi aşk şeklinde yansır zira iki türlü aşk bulunur. Biri dünyevi olup kadına duyulan aşktır ki sonunda aşılırsa gerçek aşka yani ilahi aşka ulaşılır. Diğeri ise gerçek aşk olup Hak Teâlâ'ya ve onun sevgili kuluna bağlılık ve muhabbet şeklinde tezahür eder. Şairin gönlünde olan aşk yarasının nedeni Hz. Peygamber'in nurunun zerresidir. Ona göre aşk her iki âlemde de ışık saçar.

Şairler çoğunlukla şiirlerde her yeni kafiye harfi başlangıcında dinî konularda gazel yazarlar. Bu da Hz. Peygamber'i dile getiren bir naattır (Tarlan, 2018, s. 111). Namık Kemal geleneğe uyarak ilk gazelinde Hz. Peygamberi şiirinde dile getirir:

"Kitab-ı hüsnünün her safhası bir sūre-i i'cāz
Hatt-ı ruhsārının her nüktesi bir Āyet-i Kübrā" (G. 1/8)

Hz. Peygamber ile kutsal kitap arasında ilgi kuran sanatçı, onun yanağındaki hattı büyük bir ayete teşbih eder. Zira Hz. Peygamber, Kur'an'ı en güzel şekilde yaşayan ve insanlara aktarandır.

"Bir aceb Sıddık-i rāh-ı Hicret'im ki cūş eder
Berk-ı nūr-ı Ahmedî her gūşesinden Gār'ımın" (G. 91/3)

Şair, kendisini hicret yolculuğunun Sıddık'ı olarak görür. Düşmanlarından zarar görmemek için Hz. Muhammed ve sadık yol arkadaşı Medine'ye hicret ederken düşman takibinden kurtulmak için mağaraya sığınır. Hz. Nebi'nin güven telkin eden sesi ve varlığı mağarada Hz. Ebubekir'in içinin ferahlamasını sağlar. Namık Kemal kendisini adeta hicret yolculuğunun Sıddık'ı olarak görüp Hz. Ahmed'in nurunun şimşeginin mağaraya (gönlüne) yansıdığını ve kendisini coşturduğunu belirtir. İnsanoğlu neyi dilerse onunla beraberdir. Sanatçı da kendisini hicrette yaşanan olayla ilişkilendirip Resulullah'ın nurundan dolayı içinde coşkunluğun bulunduğunu belirtir. Bu da onun Hz. Peygambere ne kadar çok kıymet verdiğinin göstergesidir.

Hz. Ali

Hz. Ali halifelerin dördüncüsü, Resulullah'ın Amcasının oğlu ve damadıdır. İslam dinini ilk kabul edenlerdendir. Kılıcı Zülfikar ve atı Döldül ile birlikte zikredilir. O, birçok savaşa katılır. Özellikle Hayber'in fethinde destanlaşan kahramanlık örneği gösterir. Şairler methedecekleri kişileri veya kendilerini birçok yönden Hz. Ali'ye teşbih ederler (Pala, 2018, s. 18-19). Namık Kemal, dört halife içinde en fazla Hz. Ali'yi özellikle de kahramanlığı yönüyle ele alır. Aşağıdaki beyitte şair kendisinin “Kerrar” olduğunu dile getirir:

“O Kerrār'ım ki mevkûf-ı yed-i te'yîd-i azmimdir
Gazâ-yı Bedr-i himmet feth-i bâb-ı Hayber-i tecrîd” (G. 73/1)

Hz. Ali'nin lakaplarından biri olan Kerrar yani “savaşta döne döne saldıran (dır)” (Devellioğlu, 2017, s. 586). O hem ilmin kapısı, hem de küfre karşı savaşan “Allah'ın Aslanı(dır).” Savaş zamanı ölümden hiçbir vakit korkmayan ölümü öldüren bir cengâverdir. Hz. Ali gerek Bedir Savaşı'nda gerekse Hayber'in fethinde büyük kahramanlıklar gösterir. Bedir'de birçok müşriki bertaraf eder. Kalenin fethedilmesinde Hz. Ali büyük kahramanlık göstererek Allah ve Resulünün sevgisine mazhar olur. “Bu sancağı, Allah'ı ve Resulünü seven, Allah'ın fethi kendisine nasip edeceği bir yiğide vereceğim” (en-Nisaburî, 2014, s. 122). Savaş esnasında Hz. Peygamber, hem fethi müjdeliler hem de Hz. Ali'nin Allah ve Resul'ü tarafından sevildiğinin haberini verir. Şair, “Müslümanlar arasında kahramanlık ve cesaretin simgesi ol(an)” (Fığlalı, 2017, s. 8) Hz. Ali ile kendisi arasında bir ilgi kurarak ona ne kadar kıymet verdiğini gösterir.

Namık Kemal, çok sevdiği Yavuz Sultan Selim Han'ı överken onun büyüklüğüne dinî bir özellik katmak için dört halifeden faydalanır. O, dört halifenin ismini beyitte zikrederek halifeler arasında ayırım yapmadığını göstermiş olur:

“Yegane vâris-i Sıddîk-i Osman
Halife-i Ömerî heybet ü Ali savlet” (K. 6/22)

Sanatçı, “Selimiyye” adlı Abdülhak Hamid'in şiirine yazmış olduğu naziresinde, Sultan'ın devleti ve milleti için çok kısa zamanda büyük işler yaptığını belirtir. Yukarıdaki beyitte şair, dört halifenin adını anarak Yavuz'u dört büyük halifeye mirasçı kılar. Halifelerin tek varisi olan Sultan, heybet ve hücumlarıyla da onların mirasçısıdır. Namık Kemal, sevilen kişinin kıymetini belirtmek için halifeleri örnek gösterir. Böylece Sultan'ın büyüklüğü ve önemi daha iyi kavranır.

“Çok mudur himmetle ızhâr-ı Yedullah eylesem
Tab'-ı pâkimdir mürîd-i Hayder-i Kerrâr-ı feyz” (G.313/7)

Sanatçı, temiz yaradılışından dolayı kendisinin Haydar-ı Kerrar'ın müridi olduğunu belirtir. O, İmam Ali'den çok sonra yaşamasına rağmen ona olan muhabbetinden ve onun yolundan gitmesinden dolayı onun müridi olduğunu ifade eder.

“Sana kâtillik isnâd eyleyen mel'ûndan ehvendir
Cenâb-ı Murtezâ'ya azv edenler katl-i Osmânı” (Midhat Paşa Hakkında Mersiye, 2)

Namık Kemal, Mithat Paşa'yı ülkesi için bir değer olarak görür. O, Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilişkilendirilerek Taif'te öldürülmesi hususunu daha önce yaşanan bir vakaya benzeter. Halife'yi korumak için oğullarını görevlendiren Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın şehit edilme olayında hiçbir bağlantısı olmamasına rağmen Muaviye, Hz. Ali'yi suikastla ilgili olarak suçlar (Fığlalı, 1989, s. 372). Şair de bu olaya gönderme yapar. Ona göre nasıl ki yaratılış olarak temiz olan İmam Ali'yi böyle bir olayla ilişkilendirmek yanlış olursa, Paşa'ya da içinde bulunmadığı bir öldürme olayı ile ilgili ismini anmak tek kelimeyle “melunluk”tur.

“Vardır eser-i hāk-i Necef tıynetimizde
Hep şîret-i Haydar görünür suretimizde” (G. 84/1)

Necef, Hz. Ali'nin medfun bulunduğu şehrin adıdır. Bu şehrin toprağı İmam Ali'den dolayı kıymetlidir. O kadar ki şair yaratılış toprağının içinde Necef'in toprağının da bulunduğunu iddia eder. Sanatçı, Hz. Ali'yi ve onun yaşayışını o kadar benimser ki, onun ahlakının adeta yüzüne ve yaşayışına aksettiğini iddia eder.

Namık Kemal, Hz. Ali ve evlatlarına olan muhabbetini pek çok beyitte dile getirir:

“Hırka-pûş-ı bezm-i aynü'l-cem-i aşkız tâ ezel
Hubb-ı evlâd-ı Ali'dir mani-yi telkinimiz” (G. 291/2)

“Kıl gönlümü be-hakk-ı İmâmeyn yâ Ali
Sîrâb-ı feyz-i Kevser-i hayret medâr-ı Hakk” (G. 120/6)

“Hoşâ tîg-i celâl-i Hayderî kim berk-ı nusratla
Eder her cünbişi tenvîr-i arş-ı a'zam-ı tevfiğ” (G. 123/3)

“N'ola Cibrîl olursa pās-bân-ı şām-ı hicrânım
Dilimdir merkez-i sıdk u vefâda Hayder-i ihlas” (G. 268/6)

“Aceb bir Zülfikar-ı kâtıu't-tezvîr-i tevhiðim
Olur ehl-i cidâle resm-i lâ-zâhir zebanımdan” (Kıta-i Fahriye, 13)

Şair yukarıdaki beyitlerde Hz. Ali'ye olan muhabbetini dile getirerek ona ne kadar kıymet verdiğini, onun evlatlarını sevdiğini, kahramanlığını ve ihlasını dile getirir.

Hz. Fatma

Hz. Peygamber'in biricik kızı ve Hz. Ali'nin sevgili eşi olan Hz. Fatma, İslâm'ın önde gelen kadınları arasında sayılıp sevilmiştir. Hz. Ali'den üç kızı, üç oğlu olur. Şehit olan iki kardeşin anası oluşu onun manevî mevkiini gönüllerde daha da yükseltir (Cumbur, 1996, s. 936). Hz. Fatma, şairin divanında bir beyitte Hz. Hüseyin ile ilişkilendirilerek Zehrâ olarak yer alır:

“Bir nûr içinde hālâ bin pâre bir siyehlik
Benzer o nûr-ı âl Zehrâ'ya pâre pare” (Bir Mersiye/2)

Namık Kemal, “Bir Mersiye” adlı şiirinin ikinci beytinde Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilme olayına gönderme yapar. Bu beyitte Hz. Hüseyin'in kırmızı nurunun yani dökülen kanının Hz. Fatımatü'l Zehra'ya parça parça benzediği belirtilir. Hz. Hüseyin, Hz. Fatma'nın evladı olmasından dolayı ona benzetilerek saf ve temizliğiyle nura teşbih edilir.

Hz. Hasan

Hz. Ali'nin ilk oğlu ve Resulullah'ın torunudur. Lakabı Mücteba olup İslam halifelerinin beşincisi ve on iki imamın da ikincisidir. Muaviye'nin ölümünden sonra yerine geçmek isteyen Yezid, Hz. Hasan'ın eşini türlü vaatlerle kandırıp eşini zehirletir. Yüzünün Hz. Resul'e benzediği söylenen Hz. Hasan'ın çocuklarına ve soyundan gelenlere Şerif adı verilir. Şiirlerde genellikle kardeşi Hz. Hüseyin ile birlikte anılır (Pala, 2018, s. 195). Aşağıdaki beyitte Hz. Hasan hürriyetin sabahı ile birlikte anılır:

“Olmuş Hasen cihânda hürriyetin sabâhı
Vermiş Hüseyin cismine ifnâya pâre pâre” (G. 86/3)

Yukarıdaki beyitte iki kardeş birlikte zikredilir. Hz. Hasan tek adam rejimine karşı çıkıp beşinci halife olarak halifelliğini ilan eder. Lakin Müslümanların anlaşmazlık içine düşmemesi ve kardeş kanının akması için, Muaviye lehine halifelik makamından feragat

eder. Hz. Hasan halifelikten çekilme işini Muaviye'nin oğlu Yezid'e halifeliği bırakmayacağı sözüyle yerine getirir. Yezid'in saltanatı önünde engel olarak görülen Hz. Hasan'ın zehirlenmesine karar verilir. Bu sebeple İmam Hasan'ın eşi olan Ca'de kandırılır. İbn-i Usal tarafından hazırlanmış zehri kocasına içirmesi karşılığında Yezid'in onu alacağı sözü verilir. Ca'de, Hz. Hasan'a zehri içirmek suretiyle İmam Hasan'ın şehit olmasına neden olur (Toker, 2013, s. 223). Böylece Hz. Hasan hürriyeti isteyip hürriyet sabahına çıkmayı arzuladığı için şehit edilir.

Hz. Hüseyin

Hz. Hüseyin hicretin dördüncü yılında dünyaya gelir. Önceki halifeler döneminde olayların içinde yer almamasına rağmen babası döneminde fiilen olayların içinde bulunur. Babası İmam Ali'nin şehit edilmesi üzerine abisine itaat edip onun yanında yer alır. Yezid'in hilafeti meselesinde Kufelilerin kendisini memleketlerine davet etmeleri üzerine, Mekke'den buraya doğru yola çıkar. Yolda Kufelilerin verdikleri sözden caydıklarını öğrenmesine rağmen yolundan geri dönmez. Kербela Çölü'ne gelen Hz. Hüseyin ve çevresindekilerin su ile temasları kesilerek Yezid'e biat etmeleri istenir. Fakat Hz. Hüseyin biat etmez. Denk olmayan iki kuvvetin karşılaşması üzerine, Hz. Hüseyin ve yanındakiler büyük bir katliama uğrarlar. Yaşanan bu vakaya Kербela faciası denir. Kutlu soy iki kardeşten devam eder. Üçüncü imam olan Hz. Hüseyin, Hz. Peygamberin pek çok defa övgüsüne mazhar olur (Fığlalı, 1998, s. 518-521). Sanatçı, Hz. Hüseyin'i çok sever ve onu pek çok beytinde işler:

“Hüseyinî meşreb ol bir cān için havf u recādan geç
Fezā-yı Kerbelā-yı aşka var merdāne merdane” (G. 88/2)

Şaire göre bir can için korku ve ümitten geçilerek Hz. Hüseyin yaradılışı olunması, aşk Kербela'sının sahasına mertçe varılması gerekir. Davasına gönülden inanan insan sonunu düşünmeden yola çıkar. Korku ve ümidi ön planda tutmadan inandığı davanın peşinden koşar. Hz. Hüseyin, Muaviye'nin ölümü üzerine liyakatsiz Yezid'in haksız yere ve seçimsiz devletin başına geçmesini kabullenmez. Kufeliler, Hz. Hüseyin'e kendisinden başka İmam tanımadıklarını, ona yardımcı olup yolunda öleceklerinin sözünü ısrarla verirler. İmam Hüseyin, Kufelilerin sözüne inanarak maiyeti ile beraber yola çıkar. Lakin onlar İbn-i Ziyad'ın parası ve kılıcından etkilenerek Hz. Hüseyin'i yalnız bırakırlar. Kufe halkı sözünde durmaz (Köksal, 1984, s. 3). İmam Hüseyin, haksızlık karşısında geri adım atmayarak şehit olacağını bile bile yola devam eder. Yezid'in askerleri, Hz. Hüseyin ve ailesini önce susuz bırakıp daha sonra da Hz. Zeynelabidin ve Hz. Zeynep'in dışındakilerin hepsini şehit ederler. Bu olay, 10 Muharrem'de olduğu için bugün Müslümanlar matem içinde anarlar. Ayrıca bu vaka ilgili pek çok eser yazılır.

Âşık, aşkın Kербelā sahasına mertçe gittiğini belirtir. Onun için canının bir ehemmiyeti bulunmaz. Sevgili yolunda ne korku ne de ümit duyar. Onun için gerektiğinde Kербelā şehitleri gibi yiğitçe kanını dökmekten çekinmez. Kan kesretir ve bu dünyaya aittir. Ciğerden kan çıkınca can ölür; gönül kalır. Böylece kesretten vahdete ve neticede fenafillāha ulaşır. Sanatçı, Süleyman Hüsni Paşa'ya 1879 tarihinde yazmış olduğu mektubunda söz konusu beyti de zikreder:

Biz Muharrem'deyiz. Seyidü'l-ahrar olan cedd-i alişanın Allah kulluğu, hürriyet insanlığı namına âlemin fark-ı iftiharına saye-saz ettiği livau'l-hamd-i Ahmedi'yi zalimlerin ayağı altında görmemek için, üç aylık çocuğuna kadar mensubanının cümlesini Allah yoluna, adalet hürmetine feda eden İmam Hüseyin'in tabilerindeniz. Haşa şii değiliz; fakat hürriyet hürmetine, İmam'ın namı anıldıkça ağlarız (Tansel, 2013, s. 355).

Namik Kemal, divanında Ehl-i Beyt ve Kербela olayına neden bol miktarda değindiğini mektubunda açıklamış olur.

Sanatçı aşağıdaki şiirinde vatana seslenirken şehitler şahı Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbela'yı ve Hz. İmam Ali'nin medfun bulunduğu Meşhed'i de anar:

“Git vatan Kâbe’de siyaha bürün
 Bir kolun Ravza-i Nebî’ye uzat
 Birini Kerbelâ’da Meşhed’e at
 Kâinata o hey ‘etinle görün
 Bu temaşaya Hak da âşık olur
 Göze bir âlem eyliyor izhâr
 Ki cihandan büyük letafeti var
 O letâfet olursa ger inkâr
 Mezhebimce demek muvafık olur
 Aç vatan göğsünü İlah'ına aç
 Şühedânı çıkar da ortaya saç” (Vâveylâ, Nevha 3)

93 Harbi’nden dolayı Osmanlı Devleti’nin zor durumda olması, sanatçının üzülmesine ve vatanı kutsal mekânlara göndermesine neden olur. Kerbela denince Müslümanların aklına Hz. Hüseyin ve ehlinin hunharca katledilişi gelir. O ve yakınları suya hasret hâlde Yezid’in adamlarınca şehit edilir. Bundan dolayı şair vatanın bir kolunu Kerbela’ya doğru atmasını ister. Namık Kemal’in birçok şiirlerinde Hz. Hüseyin genellikle Kerbela vakasıyla birlikte anılır:

“Sahrâ-yı Kerbelâ’da hürriyet oldu nâ-bûd
 Hakk’ın hukuku gitdi uhrâya pâre pâre” (Bir Mersiye,4)

“Kerbelâ-yı gamda kurbân olduğum hengâm-ı aşk
 Devr-i mâtemdir cihâna ıyd-i ekberdir bana” (G. 16/2)

“Hün-ı şinem Kerbelâ-yı gamda her dem tâzedir
 Ben şehîd-i hasretim mâtem dem-â-demdir bana” (G. 20/2)

“Şehîd-i hasretiz bir Kerbelâ-yı gamda kim şimdi
 Olur girdâb-ı hün-âbında bismil-gâh nâ-peydâ” (G. 30/4)

“Bir kazâ-yı Kerbelâ âsarı devr eyler ki cân
 Mevc-i hün-âbında olmuş râh u menzil nâ-bedîd” (G. 62/6)

“Özge cây-i imtihândır Kerbelâ-yı aşk-ı yâr
 Saff-ı düşmen kâm-yâb ehl-i tecellâ nâ-murâd” (G. 71/7)

“Nümâyândır nişân-ı Kerbelâ hâk-i mezârımdan
 Akar hün-ı şehâdet katre katre her gubârımdan” (G. 181/1)

“Biz mâtem-i cân-süz-ı Hüseyin ile şehîdiz
 Hün-âb-ı şehâdet saçılır medfenimizden” (G. 173/5)

“Meşhed-i sevdâda uşşâkın dil ü cânın görün
 Kerbelâ-yı hasretin hâl-i şehîdânın görün” (G. 192/1)

“Şöyle pür-hün-ı şehâdet gideyim mahşere kim
 Kerbelâ deştine hem-reng ola meydân-ı behişt” (G. 281/3)

“Taklîdimiz bu yolda İmâm Hüseyin’edir
 Biz Kerbelâ-yı gamda şehîdânı-ı gurbetiz” (G. 307/4)

Kerbela vakası yaşandığı günden beri Müslümanların kalbinde acı ve hüznü durmadan devam eder. Hz. Peygamberin ciğerparesi Hz. Hüseyin ve ailesi hunharca şehit edilir. Pek çok esere konu olan bu vakayı Namık Kemal, samimi bir Müslüman edasıyla ve yüreğinde bu

acıyı hissederek dile getirir. Beyitlerde bu vakayı adeta kendisi yaşıyor gibi aktararak hiç bitmeyen acıyı terennüm eder.

Sonuç

İslamiyet'in kabulünden sonra oluşan Türk edebiyatında Ehl-i Beyt'e kıymet verilip onları metheden veya yaşadıkları acıyı dile getiren pek çok eser kaleme alınır. Ayet ve hadislerde Ehl-i Beyt'in önemi ifade edilir. Onlar bizzat Hz. Peygamberin sevmesini istediği biricik ailesinin bireyleridir. Onlara muhabbet duyulmasının kendisine muhabbet duymak olduğunu, buna mukabil onlara kötü davranılmasının ise kendisine kötü davranmak olacağını buyurur. Bu sebeple Ehl-i Beyt genellikle el üstünde tutulur. Fakat bazı dönemlerde çok çeşitli eziyetlere de maruz kalırlar. Bunların en bilinenleri Emeviler döneminde vuku bulur.

Bazı kaynaklara göre Ehl-i Beyt veya Al-i Aba; Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den oluşur. Hz. Muhammed, kâinatın yaratılışının yegâne nedeni, Peygamberlerin sonuncusu, Allah'ın sevgili kulu ve İslam peygamberi olarak çok sevilip hakkında genelde İslam medeniyeti özelde Türk edebiyatı içinde özellikle de naatlar kaleme alınarak onun yaşamı pek çok edebî esere konu olur. Namık Kemal pek çok beytinde İslam peygamberi Hz. Muhammed'i anarak onu methedip onun eşsiz özelliklerini vurgular. Bazen bunu ayet ile bazen de bizzat Hz. Peygamberin hadisiyle yapar. Hz. Ali ve evlatlarını çok seven şair, bunu şiirlerinde durmadan dile getirir. Hz. Ali'yi özellikle de kahramanlığı yönüyle vurgular. Onun Bedir ve Hayber Savaşı'ndaki kahramanlığını beyitlere yansıtır. Şair kendisinin de yaratılışında Hz. Ali'de bulunan özelliklerin var olduğunu dile getirir ki bu onun Hz. Ali'ye ne kadar önem verdiğini ve onu önemseddiğini gösterir. Hz. Fatma bir beyitte yer alır. Hz. Hasan da Hz. Hüseyin ile birlikte zikredilir.

Hz. Hüseyin, Türk edebiyatında ve Namık Kemal'in şiirlerinde hunharca şehit edilmesinden dolayı bolca anılır. Onun hakkında Türk edebiyatında maktel-i Hüseyin'ler kaleme alınıp mersiyeler yazılır. Hz. Peygamberin torunu Hz. Hüseyin, haksızlığa başkaldırarak şehitliği göze alıp pek çok yakını ile birlikte suya hasret kalarak şehit olur. Bu olay Namık Kemal'in birçok şiirinde dile getirilir. Kerbela'da Hz. Hüseyin'in kanının akıtılmasını hüznü bir dille ifade eden sanatçı, adeta kendisi de o gün Hz. Hüseyin'in yanında savaşıyor gibi bu olayı şiirlerine yansıtır. Bazen de manevi olarak kendisinin de Kerbela şehidi olduğunu vurgular. Divanında Ehl-i Beyt ve onlarla ilgili kavramları kullanan "Vatan Şairi" onlara coşkun bir aşkla bağlıdır ve bu muhabbeti pek çok beytinde dile getirir. O, şiirlerde ismini belirtsin veya belirtmesin en fazla Hz. Peygamberi söz konusu eder. Hz. Ali ve Hz. Hüseyin şiirlerde fazlasıyla kendilerine yer bulurlar. Hz. Ali kahramanlığıyla, Hz. Hüseyin ise Kerbela Çölü'nde şehadetiyle belirtilir. Hz. Fatma (Zehra) ve Hz. Hasan birer beyitte Hz. Hüseyin ile birlikte zikredilir.

Kaynakça

- Ahmed b. Muhammed Kastalani (2014). *el-mevahibü'l-ledüniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye* 1. nşr. Salih Ahmed Şami. Beyrut: El-Mektebü'l-İslami.
- Cumbur M. (1996). "Klasik edebiyatımızda Ehl-i Beyt sevgisi". *Erdem* (24), 909-960.
- Devellioğlu F. (2017). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- el-Ahzâb 33/33.
- Fığlalı E. R. (1989). "Hz. Ali". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi Yayınları (2), 371-374.
- Fığlalı E. R. (1998). "Hz. Hüseyin". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi Yayınları (18), 518-521.
- Fığlalı E. R. (2017). *İmam Ali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Göçgün Ö. (1999). *Namık Kemal'in şairliği ve bütün şiirleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- İsmail bin Muhammed el Cerrahî el-Aclunî (1985). *Keşfü'l-hafâ. nşr. Ahmed el-Kallaş. Beyrut: Müessesetü'r-Risale*.
- Köksal A. (1984). *İslam tarihi Hz. Hüseyin ve Kerbela faciası*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Muhammed b. İsmail Buhârî (2008). “Kitabu'l-edeb” el-Camiu Sahih lil-Buhârî 3. *Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd*.
- Müslim b. Haccac el-Kuşeyri en-Nisaburî (2014). “Kitabü'l-cihad”. *Sahihu Müslim 5*. Beyrut.
- Öz M. (1994). “Kerbela” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pala İ. (2018). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Pala İ. (2019). *Divane güzeller*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Tansel F. A. (2013). *Namık Kemal'in hususi mektupları II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tarlan A. N. (2018). *Fuzûlî Divanı şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Toker A. (2013). *Hânedân-ı Ehl-i Beyt Oniki İmam*. İstanbul: Buhara Yayınları.

Sehî Bey Divanı'nda Geleneksel Oyun Kültürü

Traditional Game Culture in Sehî Bey Divan

Işıl Pınar ÖZLÜK*

Öz

Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki edebî faaliyetler "Klasik Türk Edebiyatı" başlığı altında ele alınmaktadır. Klâsik Türk Edebiyatı sahasındaki sosyal hayat araştırmaları, döneminin her türlü özelliğini içinde barındıran ve kültür hayatımıza ilişkin özgün malzeme içeren kaynaklardır. Bu çalışmalar, halkın konuştuğu dildeki atasözleri ve deyimler, yeme-içme kültürü, giyim kuşam, gelenek ve görenekler, oyun ve eğlence, günlük yaşam ve sosyal yapı gibi geniş bir yelpazeyi kapsar. Heşt Behişt adlı tezkiresiyle tanınan Sehî Bey, 16. yüzyılın önemli isimlerinden biridir. Sehi Bey'in Tezkiresinden başka bir de Divanı vardır. Çalışma, Sehî Bey Divanı'ndan hareketle 16. yüzyıl Osmanlı sosyal hayatının bir parçası olan oyun ve eğlence kültürüne yönelik tespitler içermektedir. Divanın incelenmesiyle ortaya çıkan veriler üç başlığa ayrılmıştır. Her başlık altında ayrı ayrı ele alınan beyitler günümüz Türkçesine çevrilerek, açıklanmıştır. Halk arasında hem yetişkinler hem de çocuklar tarafından sevilen geleneksel oyun ve eğlence araçlarından olan çomag, salıncak, satranç ve tavla bir grupta ele alınmıştır. İkinci grupta at yarışları, avcılık, çevgan, güreş ve okçuluk gibi spor faaliyetleri incelenmiştir. O dönemde düzenlenen eğlence ve düğünlerde hünerlerini sergileyen âteş-bâz, cân-bâz, lu'bet-bâz, rakkas ve tig-bâz ile ilgili beyitler seyirlik oyunlar başlığı altında sunulmuştur. Ortaya çıkan veriler, 16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin sosyal hayatının bir bölümüne ışık tutması bakımından dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, 16. yüzyıl, Sehi Bey, oyun, sosyal hayat.

Abstract

Literary activities in the Ottoman Empire period are discussed under the title of "Classical Turkish Literature". Social life studies in the field of Classical Turkish Literature are sources that contain all kinds of features of the period and contain original material related to our cultural life. These studies; Proverbs and idioms in the language spoken by the people cover a wide spectrum such as eating and drinking culture, clothing, customs and traditions, games and entertainment, daily life and social structure. Sehî Bey, known for his tezkire called Heşt Behişt, is one of the important names of the 16th century. Sehi Bey has a Divan other than his Tezkire. Based on Sehî Bey's Divan, the study includes determinations about the game and entertainment culture, which is a part of the 16th century Ottoman social life. The data revealed by the examination of the Divan is divided into three headings. The couplets, which are handled separately under each heading, are translated into today's Turkish and explained. Çomag, swing, chess and backgammon, which are traditional game and entertainment tools loved by both adults and children among the public, were handled in a group. In the second group, sports activities such as horse races, hunting, çevgan, wrestling and archery were examined. The couplets about âteş-bâz, cân-bâz, lu'bet-bâz, dancer and tig-bâz, who displayed their skills in the entertainments and weddings organized at that time, are presented under the title of spectator games. The resulting data is remarkable in that it sheds light on a part of the social life of the 16th century Ottoman Empire..

Keyword: Classical Turkish Literature, 16. century, Sehi Bey, game, social life.

Extended summary

Language is a living entity that has the power to express the traditions, lifestyles, clothing and cuisine cultures, beliefs, morals, sensitivities, and imaginations of the people who speak that language. It is unthinkable for literature to be disconnected from the society in which it was born. Since literature is created with language, it carries all the characteristics of the society to which it belongs to the next centuries. From this point of view, Classical Turkish Literature texts are both literary and historical documents. The military and political peak of the Ottoman Empire is the 16th century. This century is also a bright period in terms of literature. It has produced great literary masters. Works have been written on different subjects. Tezkire is a biographical genre that was first written in Anatolia in this century. The first tezkire written in Anatolia is Heşt Behişt. Sehî Bey, who became famous with his tezkire called Heşt Behişt, is one of the important names of the 16th century. Sehi Bey has a Divan as well as his tezkire. This study, which was prepared based on Sehî Bey's Divan, contains

* Dr., ipozluk@hotmail.com / ORCID ID: [0000-0001-7998-4740](https://orcid.org/0000-0001-7998-4740)

determinations about the game and entertainment culture, which is a part of the 16th century Ottoman social life. The couplets that emerged with the Divan analysis are divided into three titles. The couplets, which are handled separately under each title, are translated into today's Turkish and explained. While explaining the couplets, historical works, travel books and encyclopedic works belonging to the 16th century were used.

The first title of the study is "Games Played Among the People". Under this title, *çomag*, swing, chess and backgammon, which are traditional game and entertainment tools loved by both adults and children, are discussed. Today, it is seen that *çomag*, swing, backgammon and chess are still played among the people. These games are played by both adults and children. While *Çomag* and swing are mostly preferred by children, it is known that backgammon and chess are also played by adults. Especially backgammon and chess are intelligence games for strategy development. These games are won by making smart moves and being forward thinking. In these games played with two people, the person has to move forward by trying to predict the moves of the opponent. To win, he must calculate his next moves.

In the second group, sports activities were discussed. Today, sports activities, some of which are institutionalized under the roof of clubs and organized for entertainment purposes, are listed under the title of "Sports Competitions". The sub-headings of this section are; horse racing, hunting, *çevgan*, wrestling and archery. It is known that the Turks are a warrior community. When the Turks were not fighting, they turned to activities that would keep them fit and maintain their speed and fighting skills. When we look at these activities, it is remarkable that almost all of them contribute to their physical development. Since the first Turkish principalities, some activities that will be useful during the war and help them develop strategy have become a tradition. It is written in historical sources that special areas were reserved in the cities for sports branches such as horse races, archery and wrestling in the Ottoman Empire. These events were attended not only by the public, but also by people from all levels of the state and high-level administrators. It is known that there were viziers who were interested in archery and sultans who wrestled and went hunting. Sports competitions held after the festivities not only ensured that this warrior nation would not be left without training, but also added color to their entertainment.

The couplets about *âteş-bâz*, *cân-bâz*, *lu'bet-bâz*, dancer and *tig-bâz*, who displayed their skills in Ottoman entertainments and weddings, are presented under the title of "Spectacle Games". This title belongs to the literature, Özdemir Nutku's IV. He entered with Mehmed's Edirne Festival (1987). The purpose of spectacle games are not to tell something to the audience, but to show it. It is essential that the performer present his talent to the public. The purpose of the artist is simply to entertain. In this period, it is seen that performances are explained in detail in *idiyyes*, which are poems written on the occasion of feasts, or in *sûr-nâmes*, a type of writing describing the weddings of sultans and princes. It is even known that *âteş-bâz* and *cân-bâz* from foreign countries were invited to the palace weddings in order to add color to these entertainments.

The study is remarkable in that it gives information about the "game" culture, which has an important place in the social life of the Ottoman Empire.

Giriş

Klasik Türk Edebiyatı asırlar boyunca varlığını sürdürmüş, kendi içerisinde sınırları, kalıpları, gelenekleri olan bir yapıdır. Bu yapı, günümüzde onu vücuda getiren her unsurla, araştırmacılar için bir çalışma alanıdır. Özellikle "Harf İnkılabıyla" birlikte, geride bırakılan imparatorluğa ait bütün yazılı kaynaklar, çeviri ve anlamlandırma faaliyetine ihtiyaç

duymuştur. Sıra edebî metinlere geldiğinde edebî sanatların değerlendirilmesi, şerh metodu gibi başka unsurlar da bu anlamlandırma faaliyetlerinin sağlıklı yürütmesi açısından önem kazanmıştır. Toplumların edebiyatları kendilerine has fikir, yaşam ve hayal unsurlarını bünyelerinde taşırlar. Dil; ait olduğu milletin ananelerini, yaşam tarzını, giyim ve mutfak kültürünü, inançlarını, ahlak anlayışını, hassasiyetlerini, hayal dünyasını ifade kuvvetiyle adeta yaşayan bir varlıktır. Saydığımız hususiyetlerin somutlaşmasını sağlayan dilin vücut verdiği bir edebiyatın ait olduğu toplumdan kopuk olduğunu düşünmek dahi abesle iştigaldir. Bireyin elinde şekil bulan edebiyat da elbette o bireyin ait olduğu toplumun izlerini taşıyacaktır.

Hilmi Yavuz aynı değerlendirmeyi “ *Divan Şiirinin yaşamdan kopuk olduğunu öne sürenler, kuşkusuz yazınla yaşam arasında dolaysız bir bağlantı var sanıyorlar... Bir yazın çağına tanıklık ediyorsa, onun yaşamla ilişkili olmadığı nasıl söylenebilir?*” cümleleriyle ifade etmektedir (Yavuz, 1999, s. 121-122). Klasik Edebiyat metinlerinde kullanılan dilin Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri çokça barındırması ve aradan geçen yüzyıllar göz önüne alındığında bu metinlerin günümüzde anlamlandırılması elbette zordur. Bir de sanatlı söyleyişler, edebi sanatlar gibi unsurlar söz konusu olduğunda anlamlandırma faaliyeti için ciddi bir donanım gerektiği muhakkaktır. Akademik alanda bu anlamlandırma faaliyetleriyle ilgili doktora ve yüksek lisans düzeyinde yapılan çalışmaların yanı sıra makalelerde de konu, sıklıkla ele alınmaktadır. Bu alanda, Haluk ipekten ve Mustafa İsen’in 1997 yılında kaleme aldıkları, Türkçe Divanlar üzerine yapılan çalışmaları esas alan eserleri önemlidir. 2021 senesinde M. Fatih Köksal ve Gıyasi Babaarslan’ın divanlar üzerine hazırladıkları “Türkçe Divanlar Kataloğu” isimli çalışma da bu alandaki güncel çalışmaları içermektedir. Bunun yanı sıra üzerinde çalışılan bu eserlerden hareketle yapılan sosyal hayat çalışmaları da dikkat çekmektedir. Fatma Meliha Şen’in, 2007 yılında yazdığı “Eski Türk Edebiyatında Sosyal Hayat Çalışmaları” adlı makalesi sosyal hayatla ilgili çalışmaları ele almaktadır. Alanda buna benzer, sosyal hayat odaklı çalışmalar yapılmaya devam edilmektedir.

“Sosyal hayat” başlığı, birçok alt başlıktan oluşmaktadır. Bu çalışma, sosyal hayatın içinden bir alt başlık olan “oyun” üzerine bina edilmiştir. Halk arasında oynanan oyunlar ele alınırken, bugün müstakil birer spor dalı olan ancak o dönemin şenliklerinde ve düğünlerinde halkı eğlendirmek amacıyla sergilenen oyunlar ile dikkat ve becerileriyle izleyenleri hayrette bırakan seyirlik oyunlar da çalışmaya dâhil edilmiştir. Seyirlik oyunların, “oyun” başlığı altında yapılan Klasik Edebiyat çalışmalarında genelde ele alınmadığı görülmektedir. Ancak Özdemir Nutku’nun *IV. Mehmed’in Edirne Şenliği* (1987) adlı eserinde, bu başlığın bulunmasından hareketle, çalışmaya dâhil edilmesi uygun görülmüştür. Çalışma, Sehî Bey Divanı üzerine bina edilmiştir. Sehî Bey, Klasik Türk Edebiyatı’nın olgunluğa ulaştığı 16. asır şairlerindedir. Ancak onun, edebiyat tarihinin sayfalarına adının yazılmasını sağlayan eseri hiç şüphesiz bu dönemde Anadolu sahasında yazılan ilk tezkire olma hususiyetini taşıyan “Heşt Behişt” isimli eseridir. Döneme ait tezkirelerde onun şiiriyle ilgili değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Bu değerlendirmelerde genel olarak şiirlerinin vasat ve tatsız olduğu konusunda tezkireciler çoğunlukla aynı fikirdedirler. Latîfi, tezkiresinde onunla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “...fenn-i şi’rde ve târik-ı gazelde merhum Necâtî Beg hizmetin itmiş idi... Mûmâ ileyh için üstâdumuzdur dirler idi ve tarz-ı revîşde ana taklîd iderlerdi. Ammâ eş’ârında çendân ûzûbet ü reng yokdur...” (Canım, 2000, s. 314). Her ne kadar Necâtî Bey için “üstâdumuzdur” ifadesini kullansa da; Sehî Bey’in şiir kabiliyetiyle ustasına yaklaşmadığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki beytinde olduğu gibi,

Gözi itdüğünü gönlüme bir bir

Egilmiş kaşı kulagina söyler (G.80-5, s.200)

Nüktedan bir üslubu zaman zaman yakalayan Sehî Bey; genel olarak Divan'ında lirizmden uzak bir dil kullanmıştır. Halk ağzına yakın olan; örütmek (K.20-18), toylamak (K.26-38), bek basmak (K.31-38), yelüp yopurmak (G.54-4) gibi arkaik denilebilecek dil özellikleri Divan'da karşımıza çıkmaktadır. Ancak genel olarak Divan'da tutuk bir söyleyiş ve akıcılığı olmayan bir dil söz konusudur.

Çalışmanın amacı, Sehî Bey'in (1548) Divan'ından hareketle gelenekselleşmiş halk oyunlarını dikkatlere sunmaktır. Sehî Bey'in Divan'ı üzerine bina edilen bu çalışmada, metin üzerine yapılmış en güncel yayın olan Prof. Dr. Hakan Yekbaş'ın Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın e-kitap sisteminde bulunan "Sehî Bey Dîvânı" (2020) isimli eseri esas alınmış; metnin imlâ hususiyetlerine bağlı kalınmıştır. Divan'da tarama yoluyla tespit edilen malzeme değerlendirmeye tâbî tutularak üç gruba ayrılmıştır. Birinci grupta halk arasında oynanan oyunlar, ikinci grupta spor oyunları üçüncü grupta ise uzmanlık gerektiren seyirlik oyunlar ele alınmıştır. Her grupta elde edilen başlıklar alfabetik olarak sıralanmıştır. Sıralanan başlıklarla ilgili beyitler dikkatlere sunularak; tarihî kaynaklar, seyahat-nâme ve anı içerikli eserler, teorik eserler, ansiklopedi ve sözlükler vasıtasıyla açıklanmıştır.

Halk Arasında Oynanan Oyunlar

Halk arasında oynanan, hem yetişkinlerin hem de çocukların keyifli vakit geçirmelerini sağlayan oyunlar bazen fiziksel bazen de zihinsel çabaya dayanmaktadır. Günümüzde bazılarının halen varlığını sürdürdüğü görülen oyunlar, toplumun sosyal hayatının önemli başlıklarındandır.

Çomag

Çomag oyunu günümüze kadar gelen oyunlardandır. Yere konulan çubuğa çelik ismi verilir. Oyunda oyuncu sayısını belirleyen bir kural yoktur. Kaç kişi oynayacaksa iki grup oluşturulur. Bütün oyuncuların ellerinde uzun sopalar bulunur. Bu sopalara çomag adı verilir. Çomagla yerdeki kısa sopaya vurularak havalanması sağlanır çelik havadayken çeliğe çomagla tekrar vurulur ve en uzak mesafeye atılmaya çalışılır. Daha sonra çeliğe vuran kişi çomagını çeliğin yerine zemine koyar. Rakip takım çeliğin olduğu yere gidip aynı şekilde vurarak çeliği ilk bulunduğu yere bırakılan çomaga atarak değdirmeğe çalışır. Çelik çomaga değerse puan alınır. Sehî Bey divanında çomak oyunu ile ilgili tek beyit aşağıda verilmiştir.

“O servi boylu gelip yumruğuyla başıma vurdu. Bir çomak atımı yer kıyameti getirdi.” İfadesinde mesafe, çomak atımı yer olarak ifade edilmektedir.

Yumruğla urdı başuma ol serv-ğad gelüp

Getürdi bir çomag atımı yir kıyâmeti (Gazel 269-2, s. 310)

Şalıncağ:

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul, tarih boyunca pek çok kutlamaya ve düğüne sahne olmuştur. Şehzâdelerin sünnetleri sultanların düğün törenleri, bayramlar dolayısıyla düzenlenen geçit ve eğlenceler bunlardan bazılarıdır. Metin And, *16. yüzyılda İstanbul* isimli eserinde; 23 Ocak 1574' te biten Ramazan'ın ardından bayramın üç gün sürdüğünü, herkesin en güzel giysilerini giyinerek düzenlenen eğlencelere katıldığını, en sevilen eğlencelerin salıncakta sallanmak ve dönme dolaba binmek olduğunu, birçok sokakta dört ayaklı çerçevelere salıncaklar kurulduğunu ifade etmektedir (And, 2015, s. 235). Bayramlar vesilesiyle yazılan îdiyyelerde salıncak kelimesi yerine “mîzân-ı îd” tabirinin kullanıldığı ve salıncakta sallanmanın çeşitli benzetme ve mecazlarla detaylı bir şekilde anlatıldığı bilinmektedir (Sungurhan, 2011, s. 81). Aynı dönemde Osmanlı topraklarında bulunan Gerlach, bayram için hazırlanan eğlencelik unsurlardan en rağbet göreninin salıncak ve dönme dolap olduğunu belirtmektedir (Gerlach, 2010, s. 118-119).

Aşağıdaki beyitte, günümüzde çocukların en çok tercih ettikleri oyun araçlarından salıncağın yüzyıllar öncesinde de bir oyun ve eğlence aracı olarak şiirde karşımıza çıktığı görülmektedir. “O gül endamlı servi salıncakta sallanır. Sanki ahımın rüzgârıyla gül-şende salınan bir goncadır” şeklinde açıklayabileceğimiz beyitte salıncakta sallanan güzel gül bahçesinde rüzgârla salınan goncaya benzetilmektedir.

Şalınur goncadur gül-şende şanki bâd-ı âhumdan

Şalıncağda şalınur görsem ol serv-i gül-endâmı (Gazel 270-3, s. 311)

Şatranc

Satranç 64 eşit kareye bölünmüş bir tahta üzerinde 16’şardan toplam 32 taşla oynanan bir strateji oyunudur. Firdevsî oyunun Hindistan kökenli olduğunu ifade eder. Oyun daha sonra İran’da oynanmaya başlanmış ve üzerine kitaplar kaleme alınmıştır. Arap coğrafyasının ardından Bizans’ta ve oradan da Avrupa’da tanınan satranç Osmanlı topraklarında da oldukça rağbet gören bir oyun olma hüviyetini kazanmıştır (Altınay, 2009, s. 178). Oyunun amacı karşı tarafın şahını oyun dışı bırakmaktır.

Klasik Türk Edebiyatında satrançla ilgili yazılan manzumeler mevcuttur. 1994 yılında Murat Uluğtekin, “Eski Türk Edebiyatında Satranç ve Tavla” başlığını taşıyan bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Uluğtekin, 1994). Manastırlı Celâlî’nin Hüsn-i Yusuf isimli mesnevisinde bulunan “rûh” redifli gazeli Aksoyak tarafından incelenmiştir (Aksoyak, 2005). İlyas Kayaokay’ın ise Bedr-i Dilşâd, Lâmi’i Çelebi, Azbî Baba, Kabûlî, Remzî, Hâverî, Çelebi-zâde Âsım, Kâil ve Ömer Besîm’e ait eserlerde geçen satrançla alakalı metinler üzerine bir çalışması mevcuttur (Kayaokay, 2018). Ferz satrançta vezirdir. Felekte vezirin döne döne nice şâhı bir mansıpla mat ettiği ifade edilmektedir.

Nağ-ı felekte döne döne çarç-ı ferz-rev

Bir mansıb ile itdi niçe niçe şâhı mât (Gazel 17-4, s. 162)

Yanaktaki ben ‘beydak’a yani piyona benzetilmektedir. Yanağındaki benin piyonu bir kez şah dese, nice veziri muhabbet satrancında mat eder diyen şair aslında satrançta en basit taşlardan olan piyonun şah demesiyle veziri alt edeceğini belirtmektedir.

Niçe ferzâneyi şatranc-ı maḥabbet ide mât

Beydağ-ı hâl-i ruḥuñ bir kez eger şâh diye (Gazel 246-2, s. 297)

Aşağıdaki beyit “Bir vezir beni piyonun bulunduğu yerde mat etti, ey hünerli şah bir atla imdadıma yetiş.” anlamını taşımaktadır.

Bir ferz itdi beni piyâde evinde mât

Bir atla meded iriş ey şâh-ı pür-hüner (Kaside-49, s. 91)

Tavla

Günümüzde halk arasında hâlâ oynanan oyunlardan biri tavladır. Eski metinlerimizde şeş-der yahut nerd adıyla bilinen tavla; karşılıklı 12’şer kapının çizildiği ahşap bir kutuda iki zar ve 15’erden toplamda 30 pulla oynanan bir strateji oyunudur.

Tavla oyununa ait unsurların sembolik anlamlarının olduğu belirtilmektedir. Farklı kaynaklarda; tavlanın zemininin dört parçaya bölünmesinin dört mevsimi, iki oyuncuya ait toplamda on iki kapının on iki ayı, karşılıklı on ikişer hanenin toplamda günün yirmi dört saatini, otuz pulun ayın günlerini, oyuncuların hamlelerini belirleyen iki zarın ise kaza ve kaderi sembolize ettiği kaydedilmiştir. Levend, hile yapılmasını önlemek amacıyla kahve fincanına

veya bir tasa konulup atılan zarlarla, kumar veya tavlâ oynandığını kaydetmektedir (Levend, 1984, s. 255).

Şeş-der-i gam tavlâda 6 kapının da kapalı olduğu duruma verilen addır. Oyuncunun çaresizce beklemesini gerektiren bu durum gam kelimesiyle ifade edilmiştir. Şair hiç kimsenin şeş-der-i gamda perişan olmamasını dilemektedir.

Harîf olup kapu duymuş degüldür şeşder-i gamdan

Şu ‘aşık kim maḥabbet nerd-gâhı içre zâr olmaz (Gazel 92-3, s. 207)

Bisât-ı şeş-cihetde zâr olup cân naḫdin üterdüm

İlâhî şeş-der-i gamda düşüp zâr olmasun kimse (Gazel 252-5, s. 301)

Spor Müsabakaları

Türkler savaşmadıkları dönemlerde kendilerini zinde tutacak; kıvraklıklarını, hızlarını korumalarını sağlayacak faaliyetlere yönelmişlerdir. Düzenlenen şenliklerde yahut şenliklerin ardından yapılan spor müsabakaları, hem bu savaşçı milletin antrenmansız kalmamasını sağlar, hem de eğlencelerine eğlence katardı (Eyduvan, 2009, s. 84). II. Murad döneminde, 1444 yılında bayram dolayısıyla düzenlenen üç gün üç gece süren eğlencelerde binicilik ve okçuluk gibi spor gösterilerinin yapıldığı kaydedilmektedir (Nutku, 1995, s. 30). Eğlenmek amacıyla düzenlenen bu spor gösterilerinin bir kısmı, bugün kulüplerin çatısı altında faaliyet gösteren resmi organizasyonlar halini almışlardır.

At yarışı

At, keçi, koyun ve inek gibi hayvanlardan sonra evcilleştirilen ve insanların hareket kabiliyetlerini artıran at çok önemli bir hayvandır. Uzun mesafelerde hızlı bir şekilde yol alması insan toplulukları arasındaki ilişkilerin kurulmasında büyük rol oynamıştır. Göçebe olan eski Türk toplulukları içinse hayatî önem taşımaktaydı. Türk İslâm kültüründe at, o kadar kıymetlidir ki neredeyse ilk yazılı metinlerden itibaren özel isimler verilen atların varlığı bu eserlerde takip edilebilmektedir. Divanü Lûgat-it Türk’te bir cins atın ismi olan ”yund” (DLT,C.III, s. 7) yahut hızlı koşmasıyla bilindiğini anladığımız, geçici, koşucu at anlamına gelen “yügrük” (DLT, C.III, s. 45) gibi at, at cinsleri ve genel olarak atla ilgili birçok unsurun bulunması önemlidir. Kültürümüzde sahipleriyle yahut birlikte anıldıkları kişilerle meşhur olmuş atlar da vardır. Miraç gecesinde Hz. Muhammed’in üzerine binip göğe yükseldiği Burak, Hz. Ali’nin atı Düldül, Dede Korkut Destanı’nda Kazan Beyin atı Konur, Köroğlu’nun atı Kırat, bunlardan ilk akla gelenlerdir.

1359 senesinde Memlûk elçisinin cündilik kitabını Bursa’ya getirmesi ve bu kitabın Türkçeye tercümesiyle “cündi” kelimesi, usta biniciler için kullanılmaya başlanmıştır. Enderun’da cündilerin her koşuşta bulunduğu bunlardan yetenekleriyle diğerlerinden ayrılanların cündi-başı olarak anıldığı bilinmektedir (Kahraman, 1995, s.445). Kültürümüzde bu kadar yer tutmuş bir unsurun edebi metinlerde yahut sosyal hayatta yerini almadığı elbette düşünülemez. Eski dönemlerden itibaren, şenliklerde bir eğlence unsuru olarak at yarışlarının düzenlendiği bilinmektedir. Buna bir örnek olarak Nâbî Sûrnâme’sinde 1675 tarihli düğünde yapılan at yarışı ve yarışın sonunda verilen ödüller gösterilebilir (Arslan, 1999, s. 251).

Sehî Bey aşağıdaki beyitte sanem dediği sevgilisine; güzelliğin usta binicisinin meydan senindir, güzellik atını koştur kimse sana yetişemez, şeklinde seslenmektedir.

Şeh-süvâr-ı hüsnsin meydân senüñdür bilmiş ol

Kimseler yetmez saña hüsñ atını koş ey şanem (Gazel 173-6, s. 256)

Avcılık

İnsanın biyolojik ihtiyaçları göz önüne alındığında hiç kuşkusuz ki hayatta kalmak için yapacağı faaliyetler arasında belki de ilk sırada beslenmek gelir. İlk insanlar muhakkak ki besin ihtiyaçlarını avcılık ve toplayıcılık vasıtasıyla elde etmişlerdir. Aradan geçen asırlar, toplum hayatını ve yerleşik yaşamı etkilediği gibi avlanmanın mahiyetini de insan için değiştirmiştir. Av ilk Türk devletlerinden itibaren bir eğlence aracı olmakla birlikte, spor ve savaş talimi olma hüviyeti de kazanmıştır.

Eski Türklerin totem saydıkları Tibet öküzü adına büyük avlar düzenledikleri ve bu etkinliğin, savaş talimi sayıldığı bilinmektedir. Bu av merasimlerine sürgün adı verilirdi ve kendine has kuralları vardı. Avdan sonra av etleri düzenlenen şölende yenirdi (Tayga, 1990, s. 22). Sultan Melikşah, dünyada avla ilgili bir eser yazdıran ilk kişidir. Felhâk bin Mehmed'e yazdırılan ve Saydnâme-i Melikşah adını taşıyan eser kendinden sonra yazılan birçok kitaba kaynaklık etmiştir (Güven-Hergüner, 1995, s. 35). Osmanlı padişahlarından I.Murad, Yıldırım Beyazıd, II. Murad ve Avcı lakabıyla anılan Sultan Mehmed avlanmayı severlerdi. Padişahların maiyetlerinde, Şikâr Ağaları bulunurdu (Güven-Hergüner, 1995, s. 36).

Klasik Türk Edebiyatına bakıldığında toplumsal her türlü unsurun izlerinin edebi metinlere yansıdığı düşünülecek olunursa av ve avcılıkla ilgili unsurların metinlerde kendisine yer bulması garip değildir. Edebiyatımızda avla ilgili olarak methiyenin bir alt kolu olarak değerlendirilebileceğimiz, saydiyyeler ve şikâriyyelerin yazıldığı bilinmektedir. Edebiyatımızda av ve avcılığın anlatıldığı metinlerin dışında, divanlarda da avla ilgili pek çok unsura rastlanmaktadır (Yıldız, 2019, s. 183). Sehî Bey'in aşağıdaki beyitleri avla ilgili unsurların şiirde nasıl kullanıldığına birer örnek niteliğindedir.

Sehî çeşmi hayalin gamzesini gönlünde buldukça, avcılar ahu avlar zannetmektedir.

Dilde buldukça Sehî çeşmi hayâlin gamzesi

Şanuram şayyâddur şayd eyleyüp âhû tutar (Gazel 62-5, s. 190)

“Zülfünün doğanı ile gönül kuşunu avla, beyim avcılar gibi kuşu kuşla avla” ifadesinde, av esnasında küçük kuşları avlamak için doğan gibi iri kuşların kullanıldığı gerçeği vurgulanmaktadır.

Şeh-bâz-ı zülfüñ ile gönül murğın it şikâr

Şayyâd gibi avla begüm kuşu kuşla (Gazel 215-4, s. 280)

Çevgân

Türk kültüründe en eski çağlardan beri spor ve eğlence unsurlarının zaman zaman birbirine karıştığı görülmektedir. Bedenlerin gelişmesi amacıyla yapılan spor; aynı zamanda savaşçı bir toplum olan Türklerin hızlarının, çevikliklerinin artması için de bir mecburiyetti. Bunun yanı sıra savaşlarda hem saldırı hem savunma için kullanılan ok, güreş, eskrim gibi sporlar; düzenlenen eğlencelerin de ayrılmaz bir parçası konumundaydı. Türk kültüründe çevgân oyunu da at üzerinde oynanması sebebiyle usta binicilik gerektiren bir spor dalıydı.

Çevgân oyununa Fars edebiyatı metinlerinde rastlandığı gibi Eski Anadolu Sahası şairlerinden İslâmî'nin adsız mesnevisinde ve Hoca Mes'ûd'un Süheyl ü Nev-bahâr isimli eserinde de bahsedilmektedir (Eyduvan, 2009, s. 88). Çevgân; İslâmî dönem Türk Edebiyatının en eski kaynaklarından sayılan Divânü Lugati't-Türk'de (Atalay, 1939, 43: 1/87) ve Yûsuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig (Arat, 1947, 59:271) adlı eserlerinde geçmektedir. Çevgân Kutadgu Bilig'de “çögen” şeklinde görülürken bazı bölgelerde *tubuk* ya da *tuy* şeklinde de anılmaktaydı (Tayga, 1990, s. 22). Oyun yaklaşık 130 cm uzunluğunda alt kısmı enli, geniş ve kıvrık olan bir sopa ve bir top ile oynanmaktaydı. İki gruba ayrılan oyuncular

dört, altı yahut on iki kişiden oluşan gruplara ayrılırdı. İki gruptaki oyuncuların da usta binici olmaları, oyunu at üzerinde oynadıkları düşünüldüğünde elzemdi. Oyun, sahanın iki tarafına dikilen direkler yahut bugünkü anlamıyla taşla sınırları belirlenen kalelerden karşı gruba ait olanına topun atılması esasına bağlı idi. Bazı kaynaklarda ise top sayısının yedi olduğu ve bu yedi topun deliklerden geçmesiyle oyunun kazanıldığı ifade edilmektedir. Aynı zamanda oyunun eski dönemlerde Türk topluluklarında hem kadınlar hem de erkekler tarafından oynandığı bilinmektedir (Tayga, 1990, s. 22-23).

Benefşe gül bahçesinde ayağa binse ne olur bağ meydanında işret topunun çevgânıdır. İfadesinde benefşe topa kadeh ise çevgâna benzetilmektedir.

Ayağa binse benefşe ne ‘aceb gül-zârda

Bâğ meydânında ‘işret topınuñ çevgânıdur (Kaside19- 14, s.80)

Yanağındaki bene, ‘anber saçan kâkülünü salar, güzellik meydanında topa vurup sopasını salar. İfadesinde şair, yüzdeki beni çevgân oyunundaki topa, kıvrılmış saçı da oyundaki sopaya benzetmektedir.

Hâl-i ruhına tırta-i ‘anber-feşân şalar

Meydân-ı hüsn topın urur şavlecân şalar (Gazel 65-1, s. 191)

Güreş

Güreş Türklerin ilgilendiği en eski sporlardandır. Osmanlı Devleti’nde 14. yüzyılın ortasında Karakucak ve Yağlı Güreş yapılmaktaydı (Kahraman, 1989, s. 16). Fatih ve II. Bayezid zamanlarından kalma tarihî vesikalarda saraya bağlı güreşçiler olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nda Yavuz Sultan Selim dönemine ait “Ehl-i Hıref Defteri”nde, Cemaat-i küştigirân bahsinde o dönemin güreşçilerine yer verilmektedir (Kahraman, 1995, s. 128). Osmanlı sarayının kendisine has kuralları vardı. Padişahların önünde yapılan güreşlere “huzur güreşi” adı verilmekteydi. Huzur güreşleri genellikle “biniş”lerde yapılırdı. Biniş günleri Selçuklularda olduğu gibi çoğunlukla pazartesi ve perşembe günleridir. Bu günlerde önce pehlivanlar güreştirilirdi. Biniş yerine hükümdardan önce Enderun Ağaları gelir, düzenlemeleri yaparlardı. Spor yarışmaları ve gösteriler öğlen namazından sonra tertip edilirdi. Kispetlerini giyerek hükümdarın önünde kıdem sırasına göre hazır bekleyen güreşçiler, eşleşmelerin Duacı tarafından duyurulmasıyla birlikte “huzur peşrevi” yaparak güreşe başlardı (Kahraman, 1995, s. 141).

Aşağıdaki beyitte “Köyünde agyâr ile dil-ber güreş tutsa ne olur? Peygamber ile Ebu Cehil Ka’be’de güreş tuttu” ifadesinde Hz. Muhammed’in Ebu Cehil’le güreş tutmasına telmih yapılmıştır. Bu olayı anlatan iki eser üzerine yapılmış bir çalışma mevcuttur. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yazma Eserler Birimi 297.97-T7391 ve Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Y-550 numarada kayıtlı iki yazma karşılaştırılarak yapılan çalışma, Nursel Uyaniker tarafından yayınlanmıştır (Uyaniker, 2018).

Tutsa kûyında n’ola agyâr ile dil-ber güreş

Ka’be’de Bû Cehl ile çün tıtdı Peygamber güreş (Gazel 111-1, s. 218)

Akılının, gönlünü yârin aşkından ayırmayı dilediğini; bu sebeple, akılının ve aşkının güreştiğini ifade eden şair, akıl ve aşk arasında kalmasını güreş sporuyla benzeterek somutlaştırmaktadır.

‘Akl ayırmağ diler gönlümü ‘aşk-ı yârdan

‘Aşk haşmâne tıttıdı ‘aql ile eyler güreş (Gazel 111-4, s. 218)

Farsça pehlivan, güreşçi anlamına gelen küşt-gîr kelimesi de beyitlerde kullanılmaktadır.

Küştgîr-i dil ki olmuş dūd-ı âhi perçemi

‘Aşk odına tutuşup durmaz yanar ister güreş (Gazel 111-3, s. 218)

“Sehî, aklım ten mülkünde pehlevân iken; zülf beni dest-i çemberden basıp güreşin dışına attı” şeklinde günümüz Türkçesine çevirdiğimiz beyitte geçen pehlevân ve çember unsurları güreş sporuyla alakalı olması bakımından önemlidir.

Mülk-i tende pehlevân iken Sehî ‘aqlımı zülf

Dest-i çemberden başup itdi beni çember güreş (Gazel 111-5, s. 218)

Oğçuluk

Türklerin savaşçı bir topluluk oldukları muhakkaktır. Tarih sahnesine çıktıkları ilk Türk Devletinden itibaren göçebe kültürün bir zarureti olan atla birlikte, belki de en çok savaş aletleriyle anılmışlardır. İslamiyet öncesindeki inançlarında ölen kişiyle birlikte eşyalarının da gömülmesi bugün kültür tarihimiz açısından çok kıymetli bilgilere ulaşmamızı sağlayan bir vesile olmuştur. Giysileriyle kurgan adı verilen mezarlara konulan ölünün yanına, günlük hayatta kullandığı eşyaları da yerleştirilirdi. Bu eşyalarla birlikte, ölen bir savaşçıysa hayattayken kullandığı savaş aletleri de kendisiyle birlikte gömülürdü.

Orta Asya’da bulunan Göktürk dönemine ait bir kültür merkezi olan Kudırge’deki bir kurganda üç dilimli ok uçları, kayın ağacının kabuğundan imal edilmiş tirkeş ve okluklar bulunduğu bilinmektedir (Ögel, 1998, s. 140). Ancak okçuluğun tarihine bakıldığında tarih sahnesinde ilk defa ok ve yayın görülmesi geç-paleolitik çağda (M.Ö. 35000-10000) olmuştur (Yücel, 2015, s. 11). İslamiyet’ten önce Türk topluluklarında ok ve yay oldukça önemli birer unsurdur. Hâkimiyet sembolü olmasının yanı sıra damga ve sembollerde de kullanılmaktaydı. İslâmiyet’in kabulünden sonraysa ok ve yay Allah’ın Hz. Âdem’e yolladığı bir silah ve Müslümanlar için bir emanet olarak görülmüştür (Yücel, 2015, s. 5). Konuyla ilgili yazılı kaynaklar arasında bu sporla ilgili bilgi veren kavsnâme, risâle-i rumât, oknâme gibi müstakil eserler mevcuttur (Köksal, 2001, s. 236). Aksoyak “Divan şiirinde okçuluk terimleri” başlıklı çalışmasında doksan adet okçuluk terimi tespit etmiş (Aksoyak, 1995, s. 81-94) bu çalışmaya ek olarak Köksal “Divan şiirinde okçuluk terimleri’ne ekler” isimli çalışmasıyla kırkaltı yeni madde eklemiştir (Köksal, 2001, s. 236). Bahsi geçen iki çalışma divan şiirinde ok ve okçuluk sporuyla ilgili ciddi bir malzeme olduğunu göstermektedir.

Osmanlı toplumuna bakıldığında okun ve yayın sadece bir savaş aleti olmadığı, bu dönemde açılan Ok Meydanları ile şehrin dört bir yanında yapılan bir spor haline geldiği görülmektedir. Seçimle yönetime gelen kadroları, vakıflara bağlı olmaları, okçuların sicile kayıtlı olmaları gibi özellikleri okçuluk sporunun günümüzdeki spor kulüplerinin yapılanmasına benzer bir örgüt ağını göstermesi açısından önemlidir. Okçuluk risalelerinde sıkça karşılaşılan bir ifade; “*şah u gedanın bir olması*”dır. Toplumun her sınıfından insan bu sporu yapabilmekte ve meydana eşit şartlarda muamele görmekteydi. 1676 senesinde Sadrazam ve aynı zamanda IV. Mehmed’in damadı olan Kara Mustafa Paşanın (öl. 1683) “*Vezirliğim orada kaldı şimdi aranızdan herhangi bir kişiyim, bana öyle muamele edin*” şeklindeki ifadesi onun kurallara uyan iyi bir kemankeş olmasından kaynaklanmaktadır (Yücel, 2015, s. 43).

Beyitte; “güneş, yay kaşlılar ok atmak için hedef olsun diye ululuk meydanında kabağı dikti” ifadesinde geçen kabak, remvü’l kabak anlamındadır; yani kabak okçuluğundan bahsetmektedir. Ortaya konulan bir direğin tepesine yerleştirilen hedefe, at üzerinde hareket halindeyken ok atmak esasına dayanan bir oyundur.

Oğ atup her bir kemân-eburî nişân-gâh itmeğe

Rif’atüñ meydânına dikdi kabâğın âfitâb (Kaside 12-14, s. 54)

“Ey yay kaşlım! Kaşının kıvrımı yay, bakışların ok olmuş; sana nişan olsun diye göğsümü, aşkının meydanında açtım.” şeklinde günümüz Türkçesine çevirebileceğimiz beyitte geçen nişâne, meydan kelimeleri okçuluğun şiire hangi unsurlarla dâhil edildiğini göstermektedir.

Diküp meydân-ı ‘aşkuñda nişâne itmege sînem

Kaşuñ yâsına ey ebrû-kemânum gamzeñ olmış oğ (Gazel 127-4, s. 228)

Aşağıdaki beyitler Sehî Bey Divanı 189 numaralı gazelden alınmıştır. Gazelin redifi *kemân*’dır. Beyitlerde gezle-mek, iç kabza gibi okçulukla ilgili terimler dikkati çekmektedir. Gezle-mek nişan almak anlamına gelmektedir, okun gez adı verilen bölümünü yayın kirişine yerleştirmek manasındadır (Aksoyak, 1995, s. 83) . Kabza ise yayın sol elle kavranan orta kısmına verilen addır (Yücel, 2015, s. 453).

Tîr-i gamzeñ gezleyüp kaşuñ yine gözler kemân

Beñzer ol atıcıya kim luğ ile oğşar kemân (Gazel 189-1, s. 265)

Tîr-i gamzeñ sîneye gerçi geçer iç kabzadan

Yâ niçün kaşuñ gibi bîgânelik şatar kemân (Gazel 189-2, s. 265)

Seyirlik Oyunlar

Eğlencelerin, düğünlerin, bayramların en önemli unsurlarından bir tanesi de halkı eğlendirmek için olağanüstü gösteriler yapan sanat erbabıydı. Âteş-bâzlar, can-bâzlar, tiğ-bâzlar, zor-bâzlar, eğlenceler esnasında halkı coşturan, onların ilgisini üzerlerine çeken, heyecanlandıran gösteriler yaparak bu eğlencelere renk katmışlardır. Döneme ait îdiyyelerde, sur-nâmelerde bu gösterilerin ayrıntılı bir biçimde anlatıldığı görülmektedir.

Özdemir Nutku bu tarz oyunları “seyirlik oyunlar” başlığı altında değerlendirmiştir. Seyirlik oyunlarda sanatçının görevi yalnızca izleyicileri eğlendirmektir. Oyunların amacı seyirciye bir şey anlatmak değil göstermektir (Nutku, 1987, s. 77).

Âteş-bâz

Kandil, fişek gibi ateşli unsurlarla gösteri yapanlar, ateşi çıplak bedenlerine sürenler, ateşte kızdırılmış demiri yalayanlar âteş-bâz olarak adlandırılmıştır (Arslan,1999, s. 242). IV. Mehmed’in 1675 yazında şehzadeleri için Edirne’de düzenlediği sünnet şenliğinde İstanbul’dan en usta âteş-bâzlar, Türkiye ve İran’dan meşhur güreşçiler, can-bâzlar ve kuklacılar getirtilmiştir (Nutku, 1995, s. 32).

Aşağıdaki beyitte Sehî Bey, bayramda gösteri yapma sırasının âteş-bâza geldiğini belirtirken mehtâbın her gece felekde âsumânîler yaktığını ifade etmektedir.

‘İd hengâmında âteş-bâz-ı vağt oldı meğer

K’âsumânîler yağar her şeb felekde mâh-tâb (Kaside 12-5, s. 53)

Cân-bâz

Divanda karşımıza çıkan bir diğer eğlence unsuru da cân-bâzdır. Cân-bâz tehlikeli gösteriler yaparak halkı heyecanlandıran kimselerdir. Sözlükte canını tehlikeye atan, canını ortaya koyan anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 1998, s. 125). Genellikle denge üzerine kurulan gösteriler yerden oldukça yükseğe gerilmiş bir ipin üzerinde gerçekleştirilmekle birlikte, bir aksilik söz konusu olduğunda cân-bâzın canından olma ihtimali de mevcuttu. Bu sebeple, bu kişilere canıyla oynayan manasında cân-bâz adı verilmiştir.

Cân-bâzları ip üzerinde gösteri yapanlar, direğe tırmananlar ve ayaklarına uzun sopalar takarak bunların üzerinde yürüyenler olarak üç gruba ayırmak mümkündür. Cân-bâzın sadece ipin üzerinde yürümesiyle bitmeyen gösteriler yüksekteki ipin üzerinde alnında dikine konulmuş bir hançer taşımak, sırtına bir hayvan alarak ipin üzerinde yürümek gibi kişiyi fiziksel olarak oldukça zorlayan mahiyettedir (Arslan, 1999, s. 235). Sehî Bey canını ortaya koyarak gösteriler yapan cân-bâzı, sevgilinin yolunda canını ortaya atan aşığa benzetmektedir. Beyitte sevgilinin yan bakışları hançer, bu bakışlara maruz kalan âşık ise cân-bâz olarak tahayyül edilmektedir.

Bend-i zülfünden gönül cân atdı vardı gamzeñe

Cân-bâz olan ‘aceb mi varsa hançer üstine (Gazel 234-5, s. 291)

Rakş

Raks, oynamak dans etmek manasına gelir. Gazel-hân ise gazel okuyan kişidir. Raks eden kişiye erkekse rakkâs, kadınsa rakkâse adı verilir. Osmanlı döneminde şenliklerde ve düğünlerde dans gösterilerinin yapıldığı kaynaklarda belirtilmektedir (Arslan, 1999, s. 266). Dansçılara, rakkâs dışında köçek ve rakkâse dışında çengi de denilmekteydi.

Beyitte hâtemin döne döne dans ederken şevkle gazel okuduğu belirtilmektedir.

Rakş urup döne döne bezme gazel-hân olmuş

Eyleyüp bu gazeli şevk ile ezber hâtem (Kaside 25-9, s. 102)

Zühre, çoban yıldızının diğer adıdır. Feleğin sâzendesi olarak bilinmektedir (Pala, 1999, s. 427). Divan şiirinde şiir, müzik ve dansla birlikte anıldığı pek çok beyitte geçmektedir. Çeng bir çeşit müzik aletidir. Rûh-efzâ ise günümüze kadar ulaşmayan bir müzik makamının ismidir.

Şair Zühre oynarken kendilerinin de rûh-efzâ makamını çalacaklarını ifade etmektedir.

Zühre cân oynaya çengin şıya rakş ura dura

Ele muṭribler alup çalacağuz rûh-efzâ (Kaside 9-10, s. 40)

Semâ‘, mevlevî ayinlerinde tarikat mensuplarının cezbe gelerek dönmeleri anlamına gelmektedir. Şair sema‘ ile raks birbirlerinden ayırt edilmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Sehî, dinî bir unsur olan semâ‘nın Allah yoluna baş verenlerin işi olduğunu; raksın ise eğlence, oyun amacıyla yapıldığını belirtmektedir.

Baş virenle bir degül cân oynayan

Döstum rakşa kıyâs olmaz semâ‘ (Gazel 118-6, s. 223)

Lu‘bet-bâz

Özellikle Ramazan aylarının vazgeçilmez eğlencelerinden bir tanesi de sahne gösterileridir. Bazen oyuncular, bazen de oynatılan kuklalar vasıtasıyla halkı eğlendirmek üzerine kurulan bu gösteriler oldukça revaçtadır.

Orta oyununda, Pişekâr tarafından yönetilen oyun ve oyuncular basit bir vakayı sahnede tekerlemelerden de yararlanarak doğaçlama bir şekilde canlandırırılar. Es'ad Sûr-nâmesinde “orta oyunun” geçtiği bilinmektedir (Arslan, 1999, 273). Hz. Ali ve Muaviye arasındaki hilafet çekişmesinde her ikisinin de iddiasından feragat etmesini ve bir şûra tarafından halifenin seçilmesi kararlaştırılır. Hz. Ali kendisine hakem olarak Ebû Mûsâ'yı seçer. Muâviye ise Amr b. Âs'ı hakem tayin eder. Hz. Ali taraftarları bir hileye kurban edileceği konusunda kendisini uyarsalar da söz verdiğini ifade eden Hz. Ali sözünden dönmez. Bunun üzerine Ebû Mûsâ açıklamayı yapar ancak sıra Amr b. Âs'a gelince o hilafet makamına Muâviye'yi tayin ettiğini açıklar (Fığlalı, 1989, s. 376-377). Beyitte geçen ‘Amr oyunu ifadesi bu olaya bir hatırlatmadır. Lu’bet kelime anlamı olarak oynatan, oynatılan anlamına gelmektedir. Lu’bet-bâz beyitte kuklacı ya da oyuncu anlamında kullanılmış olmalıdır. Biz de yaygın olan ismiyle Karagöz ve Hacivat yani gölge oyunun XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı kaynaklarına girdiği bilinmektedir. Ancak bu dönem de oyuna hayal, hayal-ı zıl adı verilmektedir (And, 2001, s. 401). Karagöz ve Hacivat gibi oyunları icra eden sanatkârlar için kullanılması anlam olarak uygundur. Ancak söz konusu beyitte kullanılan lu’bet-bâz kelimesi oyuncu anlamında olmalıdır. ‘Amr oyununu geçen o hileye düşmeyen kişinin her fende usta ve lu’bet-bâz olacağı ifade edilmektedir.

İllere ‘Amr oyununu geçüp

Oldı her fende cüst ü lu’bet-bâz (Mukatta’ât-8-2, s. 341)

Tîg-bâz

Tîg-bâz, cân-bâz ve âteş-bâz gibi bireysel gösteri yapan sanat erbabıdır. Keskin kılıçlar ve hançerlerle gösteri yapan tîg-bâzların gösterileri son derece tehlikelidir. Şair, sevgilin gözlerini kanlar saçan kılıçla gösteri yapan tîg-bâza benzetmektedir.

Şol tîg-bâza beñzer iki çeşm-i sâhirüñ

Kim oynadur elinden tutup hûn-feşân kılıç (Kaside 15-13, s. 65)

Sonuç

16. yüzyıl şair ve tezkirecilerinden Sehî Bey'in Divanı üzerine oyun bağlamında yapılan bu çalışmada edebî metnin toplumun sosyal hayatının bir aksi olduğu görülmektedir. Divan üzerinde yapılan inceleme sonucunda oyun başlığı altında üç alt başlık ortaya çıkmıştır. Bu alt başlıklardan ilki “Halk Arasında Oynanan Oyunlar” dır. Bu başlığın altında; halk arasında oynanan, hem yetişkinlerin hem de çocukların keyifli vakit geçirmelerini sağlayan oyunlar ele alınmıştır. Bu bölümün alt başlıkları; çomag, salıncak, satranç ve tavla’dır. İkinci alt başlık “Spor Müsabakaları” olarak belirlenmiştir. Bu grupta, eğlenmek amacıyla düzenlenen ve bugün bir kısmı kulüp çatısı altında kurumsallaşan spor faaliyetleri sıralanmıştır. Bu bölümün alt başlıkları; at yarışı, avcılık, çevgan, güreş ve okçuluktur. Üçüncü alt başlık “Seyirlik Oyunlar”dır. Bu başlık literatüre Özdemir Nutku'nun *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği* adını taşıyan eseriyle dâhil olmuştur. Eğlencelerde, düğünlerde, şenliklerde halkı eğlendirmek için olağanüstü gösteriler yapan sanat erbabının hünerleri bu başlık altında ele alınmıştır. Bu kişiler halkı coşturan, onların ilgisini üzerlerine çeken, heyecanlandıran gösteriler yaparak düzenlenen eğlencelere renk katmışlardır. Bu bölümün alt başlıkları; âteş-bâz, cân-bâz, lu’bet-bâz, rakkâs ve tîg-bâz’dır. 16. yüzyılın önemli isimlerinden olan Sehî Bey'in Divan'ı esas alınarak yapılan bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin sosyal hayatında önemli bir yere sahip olan “oyun” kültürü hakkında bilgi vermesi açısından dikkate değerdir.

Kaynakça

- Abdülaziz Bey, (2002). *Osmanlı âdet, merasim ve tabirleri*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aksoyak, İ.H. (1995). Divan şiirinde okçuluk terimleri. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, (1) 81-94.
- Ali Rıza Bey, (t.y.). *Bir zamanlar İstanbul*. Tercüman 1001 Temel Eser.
- Altınay, R. (2009). Satranç, TDV İslam ansiklopedisi, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 36, 178-181.
- And, M. (2015). *16. yüzyılda İstanbul: kent-saray-günlük yaşam*. Yapı Kredi Yayınları.
- Arslan, M. (1999). *Türk Edebiyatında manzum surnâmeler (Osmanlı saray düğünleri ve şenlikleri)*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Atalay, B. (1999). *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Canım, R. (2000). *Latîfî tezkiretü'ş-şu'arâ ve tabsıratü'n-nuzamâ*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Çınar, A. A. (1993). *Türklerde at ve atçılık*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Devellioğlu, F. (1998). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Aydın Kitabevi Yayınları.
- Eralp, T. N. (1993). *Tarih boyunca Türk toplumunda silah kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda kullanılan silâhlar*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Eyduran, A. (2009). Türk kültürü ve edebiyatında çevgan oyunu. *Erdem Dergisi*, (53), 83-114.
- Fığlalı, E.R. (1989). *Ali*, İslam Ansiklopedisi, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2, 375-378.
- Gerlach, S. (2007) *Türkiye günlüğü 1573-1576*. (Çev. Noyan). Kitap Yayınevi.
- Güven, Ö.-Hergüner, G. (1999), Türk kültüründe avcılığın temel dayanakları, *PAU Eğitim Fakültesi Dergisi*, (5), 32-47.
- Kahraman, A. (1989). *Cumhuriyete kadar Türk güreşi (I-II)*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kahraman, A. (1995). *Osmanlı devletinde spor*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kaplan, Y.- Poyraz, Y. Divan Şiirine Kaynaklık etmesi bakımından Oyunlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Klasik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı, Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı*. 3, (15), 151-175
- Köksal, M. F. (2001). Divan şiirinde okçuluk terimlerine ekler. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 10, 234-253.
- Köksal, M. F.- Babaarslan, G. (2001). *Türkçe divanlar kataloğu*. DBY Yayınları.
- Levend, A.S. (1984). *Divan edebiyatı*. Enderun Kitabevi.
- Nutku, Ö. (1987). *IV. Mehmed'in Edirne şenliği*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nutku, Ö. (1995). *Tarihimizden kültür manzaraları*. Kabalcı Yayınları.
- Onay, A. T. (2000). *Eski Türk Edebiyatında mazmunlar ve izahı*. Akçağ Yayınları.
- Ögel, B. (1998). *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi: Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özkan, Ö. (2007). *Divan şiirinin penceresinden Osmanlı toplum hayatı*. Kitabevi Yayıncılık.
- Pala, İ. (1999). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*, Ötüken Yayınları.
- Pardoe, J. (Çev. B. Şanda), (1997). *XVIII. yüzyılda İstanbul*, İnkilap Kitabevi.
- Sungurhan, A. (2013). Kınalı-zâde Hasan Çelebi'ye Gelinceye kadar Anadolu'da Şua'râ Tezkireciliğinin Gelişimi ve Tezkiretü'ş-şua'râ'nın Tanıtılması, *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 71-104.
- Sungurhan, A. (2011). *Klasik Türk Edebiyatında îdiyye*, Grafiker Yayınları.
- Şen, F. M. (2007). Eski Türk Edebiyatında Sosyal Hayat Çalışmaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9, 467-506.

-
- Tarıbuurdu, G. (2012). Klasik Türk Şiirinde “kılıç duası”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9 (9), 139-150.
- Tanyeri, M. A. (1999). *Örnekleriyle divan şiirinde deyimler*, Akçağ Yayınları.
- Tayga, Y. (1990). *Türk spor tarihine genel bakış*, Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Spor Eğitimi Dairesi Başkanlığı.
- Uluğtekin, M. (1994). *Eski Türk Edebiyatında satranç ve tavla*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uyanıker, N. (2018). Dinî, mensur bir eser: Hz. Muhammed’in Ebû Cehil ile güreşi, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 11, (22), 28-48.
- Yavuz, H. (1999). *Yazın, dil ve sanat*, Boyut Yayın Grubu.
- Yekbaş, H. (2020). *Sehî Bey Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü.
- Yıldız, E. (2019). Klasik Türk Şiirinde Şikâriyyeler/ Saydiyyeler, *Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 46, 177-221.
- Yücel, Ü. (2015). *Türk okçuluğu*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
-

TARİH & HISTORY

R. 1306 (M. 1890) Aydın Vilayet Salnamesine Göre Saruhan (Manisa) Sancağı ve İdarî Kadrosu

According to R. 1306 (A.D. 1890) Aydın Province Yearbook, Saruhan (Manisa) Sanjak and Administrative Staff

Demet KARASU*

Öz

Ege bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Manisa, verimli topraklarıyla tarih boyunca pek çok medeniyetin ilgisini çekmiştir. Osmanlı döneminde Manisa Sancağı, geleceğin Padişahlarına yönetimin öğretildiği yer olması hasebiyle bugün bile “Şehzadeler Şehri” olarak anılmaya devam etmiştir. Şehzadelerin valilikleri döneminde Manisa, ilim ve irfan yuvası olmanın yanında, imar faaliyetleri yönünden de en üst düzeyde nasibini almış ve günümüz Manisa’sının tarihi kültür mirası, bu yükselme devrinin bir ürünü olmuştur. Şehir, eskiçağlardan beri İç Anadolu’dan Ege kıyılarına ulaşım tarihî yolların kesişme noktasında olmasından dolayı ekonomik yönden de gelişme göstermiştir. Tarihi araştırmalarda başvurulacak önemli kaynaklardan bir tanesi Salnameler olup, bunlar resmî ve özel olmak üzere iki guruba ayrılmaktadırlar. Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye adıyla düzenli olarak tutulan resmî salnameler; Devlet Salnameleri, Nezaret Salnameleri ve Vilayet Salnameleri olarak üç bölümde incelenmektedirler. Konumuz dahilinde olan Vilayet salnamelerinde, Osmanlı Devleti’ne bağlı vilayetlerin yıllık olarak idari taksimatı ve teşkilatı, görevli memurları, maarif kurumları, tarihçesi, coğrafi yapısı, eski eserleri, nüfusu, zirai ve ticari üretimi, gibi pek çok konuya yer verilmiştir. Bu yönüyle vilayet salnameleri, XIX. yüzyılın ortasından itibaren merkez ve taşra teşkilatı hakkında önemli bilgiler veren çok değerli ana kaynaklardır. Resmî olarak tutulan ve çalışmamıza konu olan R. 1306 (1890) yılına ait Aydın Vilayet Salnamesi ışığında Saruhan Sancağı, idari, sosyal, ekonomik, coğrafi ve demografik açılardan ele alınmaya çalışılacaktır. Böylece XIX. yüzyılın sonlarında bölgenin genel vaziyeti ortaya çıkarılarak geniş bir perspektiften yerel tarih incelemesi yapılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Osmanlı Devleti, Aydın Vilayet Salnamesi, Saruhan Sancağı, Manisa.

Abstract

Manisa, one of the important cities of the Aegean region, has attracted the attention of many civilizations throughout history with its fertile lands. During the Ottoman period, Manisa Sanjak continued to be known as the "City of Şehzades" even today because it was the place where the future Sultans were taught the administration. During the governorship of the şehzades, Manisa, besides being a home of science and wisdom, had its share in terms of construction activities at the highest level, and the historical cultural heritage of today's Manisa has been a product of this rising period. Since ancient times, the city has also developed economically because it is at the intersection point of historical roads that reach the Aegean coasts from Central Anatolia. One of the important sources to be consulted in historical researches is Salnames and they are divided into two groups as official and private. Official salnames held regularly under the name of Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye and are examined in three parts as State Salnames, Ministry Salnames and Provincial Salnames. In the provincial yearbooks, which are within the scope of our subject, many subjects such as the annual administrative division and organization of the provinces of the Ottoman Empire, their officials, educational institutions, their history, geographical structure, antiquities, population, agricultural and commercial production have been included. In this respect, provincial yearbooks are very valuable main sources that provide important information about the central and provincial organization since the middle of the XIX. century. Saruhan Sanjak will be tried to be discussed in terms of administrative, social, economic, geographical and demographic aspects in the light of the Aydın Province Yearbook of R. 1306 (1890), which is officially kept and is the subject of our study. Thus, at the end of the XIX. century, the general situation of the region will be revealed and local history will be analyzed from a broad perspective.

Keywords: History, Ottoman Empire, Aydın Province Salname, Saruhan Sanjak, Manisa.

Extended Summary

The aim of this study is to give information about the socio-economic, cultural, and physical structure of Saruhan (Manisa) Sanjak of Aydın Province in 1890. It is also to bring the administrative staff of that period to light.

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, demetdural@hotmail.com/ORCID- 0000-0003-4784-6671

Are there any non-Muslim subjects in its population? What is the state of the sanjak in terms of economy and are there any positive or negative factors affecting it? Does it matter in terms of trade and marketplace? What is the status of import and export? How many accidents belong to the period? Is it a productive region in terms of production and what is produced? Does its physical structure contribute to its economy? What are the underground and aboveground resources? What is the geographical position of the sanjak and has this position had a benefit? What are the administrative units of the period and who are the officials in the administrative staff in the sanjak?

In the literature review made before the study, it was noted that there were studies on Aydın Province yearbooks, however, there was no detailed study on Saruhan sanjak, which was included in this year's yearbook. In the studies on the yearbooks, either different sanjaks were examined or focused on certain accidents of the sanjaks. In addition, the administrative staff of this period has not been revealed in detail. In the study, all studies, and publications about Salname, Aydın Province Yearbooks, Saruhan Sanjak were examined and mostly PostgreSQL data-based publications were used. In addition, research works were also used to support the study. When the literature reviews and the study prepared are examined, the intersection point of both sides has been the data about the yearbooks and Aydın province. However, the detailed information about the Saruhan (Manisa) sanjak of that period has not been found in the study in question.

In the study conducted in this context, Provincial Yearbooks were used because they hold more reliable information since there are state records about Saruhan Sanjak in 1890. To support the study, the studies conducted on the subject were also examined and a data was revealed. In addition, by comparing the given information, mathematical data such as "production, population, trade" were revealed. During the research, there were differences between place names, accident numbers or mathematical data, and the Yearbook was adhered to in this regard. While the research was being prepared, the yearbooks about the aforementioned province were translated into contemporary Turkish, many studies such as research works, dictionaries, postgraduate theses, and academic web pages were examined, and the study appeared.

Looking at the administrative structure of Saruhan Sanjak in 1890, it was observed that the number of townships and townships changed. One of the remarkable points in the study is that the population of the sanjak consists of people belonging to various races and religions, and the total population is given without gender discrimination. We see that the sanjak lands are very fertile, and the product variety and production are plentiful. In addition, since 46% of the Sanjak lands are covered with forests and maquis, the export of products such as wood, coal and pine bark contributed to the city's economy. Although there have been difficulties in economic terms in some periods, it can be said that exports are high in terms of its location in general, and carpet weaving in particular has developed to a "world-renowned" degree. In those years, it is seen that the administrative organization was sufficiently formed considering the needs of the period, social participation in the administration was ensured, and non-Muslim subjects were not excluded and held administrative duties.

Considering the research on Aydın Provincial Yearbooks, it is seen that every year is not translated into today's Turkish, therefore there are deficiencies in terms of information between the years, and with this study, it has been tried to create a unity by removing some disconnections. As a result, I believe that this study will fill an important gap in the research to be made about Manisa and its surroundings.

Giriş

Saruhan, Aydın vilayetini terkip¹ eden baş sancağın yeridir (Sami, 1894, s. 2913). Manisa dağının (Sipylos (Sipil)) kuzey eteğinde ve Gediz nehrinin geçtiği ovanın kenarında bulunan Manisa (Emecen, 2009, s. 170; Sami, 1894, s. 2913) ise Anadolu'nun iç kesimlerini, Ege denizi kıyılarına bağlayan önemli bir yerleşim yeridir (Emecen, 2003, s. 577). Bu özelliğinin yanı sıra Osmanlı Devleti döneminde XVI. yüzyıl sonlarına kadar şehzadelerin idari tecrübe kazandıkları siyasi merkez olarak da dikkat çekmektedir (Ceylan, 2018, s. 14). Adını bölgeye yerleşen Magnetler'den alan ve Magnesia olarak tabir edilen şehir, Türk hakimiyeti sırasında Mağnisiye, Mağnisa, Manisa şeklinde ifade edilmeye başlanmıştır. Tarihi MÖ. II. bine dayanan şehir, bir süre Lidyalıların idaresinde kalmış ve onların Perslere yenilmesi üzerine MÖ. 546'da Pers satraplığına dahil edilmiştir. Ardından Büyük İskender'in nüfuzu altına giren Manisa, MÖ. 245 yılına ait bir kitabeden anlaşıldığı üzere bu yıllarda Smyrnalı (İzmir) bir kumandanın idaresinde askeri bir koloni olarak idare edilmiştir. MÖ. 190'larda Roma hakimiyeti altına alınan Magnesia, Roma'nın ikiye ayrılması üzerine Doğu Roma'nın Batı Anadolu'daki önemli askeri üslerinden biri haline gelmiştir. 1204'te Latinlerin İstanbul'u almasıyla İznik İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil edilmiştir (Emecen, 2003, s. 577-578).

Anadolu'nun Moğol nüfuzu altına girmesiyle, Moğol baskısından kaçan (Şahin, 2016, s. 231) Türkmen boyları, Batı Anadolu bölgesine akın edip 1280'lerden itibaren siyasi birlikler kurarak bölgedeki şehirleri ele geçirmeye başlamışlardır. Bu akınlardan nasibini alan Manisa, bölgede faaliyet gösteren Saruhan Bey tarafından 1314 yılında zapt edilmiştir (Emecen, 2003, s. 578). Şehir, 1389-1390 yılında Yıldırım Bayezid zamanında Osmanlı idaresi altına alınmış (Emecen, 2009, s. 172) olsa da kısa bir süre sonra tekrardan Saruhanoğullarının hakimiyetine geçmiştir. Osmanlı Devleti buraya ancak 1415 yılında tam hakimiyet kurabilmiştir. Osmanlı Devleti'nde şehzadelerin sancağa çıkma usulünün devam ettiği sıralarda Manisa adeta ikinci bir siyasi merkez haline gelmiş, ancak şehzadelerin gelişi, aralarındaki taht mücadeleleri ve buradan padişah olarak ayrılmaları birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Şehrin XVIII. yüzyılda güçlü ayan ailelerinden Karaosmanoğullarının etkisi altına girmesi, 1798'de çıkan yangın, XIX. yüzyılda Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Anadolu'ya sevk ettiği kuvvetlerin şehri işgal etmesi gibi hadiseler Manisa için büyük talihsizlik demektir. Ayrıca Manisa, Yunan kuvvetlerinin Batı Anadolu harekâtı sırasında 26 Mayıs 1919'da şehre girmesiyle 1922 yılının Eylül ayına kadar Yunan işgalinde kalmıştır. Bu işgalin bedelleri de çok ağır olmuştur. Geri çekilen Yunan kuvvetleri şehri ateşe vermiş ve büyük yangın neredeyse şehrin tamamını etkilemiştir. Cumhuriyet döneminde ise bu tahribatın izleri kapanmaya çalışıldı ve şehir yeniden gelişmeye başlamıştır (Emecen, 2003, s. 578-579).

Salnameler ve Muhtevası

Son dönem Osmanlı Devleti tarihi için önemli ana kaynaklardan olan Salnameler, kelime anlamı olarak Farsça *sal* (yıl) ve *name* (yazılı şey, mektup) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuş ve yıllık anlamına gelmektedir (Sütçü, 2004, s. 80; Ünal, 2011, s. 588; Palalı, 2010, s. 1-2). Salnameler, resmî ve özel salnameler olmak üzere ikiye (Aydın, 2009, s. 51-52), resmî olarak yazılmış ve yayımlanmış olan salnameler ise "Devlet Salnameleri", "Vilayet Salnameleri" ve "Nezaret Salnameleri" diye kendi içerisinde üçe ayrılmaktadır. Bu üç salnameden kısaca bahsedecek olursak; Devlet Salnameleri Mustafa Reşid Paşa'nın öncülüğünde olarak 1847 (H. 1263) yılında Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmış ve *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* adıyla 1847-1912 seneleri arasında düzenli olarak

¹ Terkip: Birkaç şeyi birleştirip yeni bir şey meydana getirme. Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004, s. 400.

basılmıştır. Dünya Savaşı nedeniyle basımına ara verilmiş olsa da Türkiye Cumhuriyeti döneminde Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı adıyla yeniden hazırlanmaya başlanmış ve 1928-1929 yıllarında Latin harfleriyle basılmıştır (Aydın, 2009, s. 52; Palalı, 2010, s. 3).

Devlet salnameleri, 1878 senesinde içerik olarak daha kapsamlı hale getirilerek devlet teşkilatı daha ayrıntılı biçimde verilmiştir. Örnek verecek olursak; Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan o yıla kadar gelmiş olan padişahların hal tercümeleleri, önemli devlet kademeleri ve o seneki memurların isimleri, atanma tarihleri, unvanları, görevleri, yabancı devletlerin hükümdarları ve elçileri, devletin idare şekilleri, yüz ölçümleri, nüfusları, askeri durumları, paraları ve bu paranın yabancı para birimlerinde karşılığını gösteren tablolar, panayırlardan dini günlere kadar sosyal hayatın içinden pek çok konu, Devleti'n idari taksimatı olarak vilayet, sancak, kaza, nahiy ve köylere kadar ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir (Aydın, 2009, s. 52; Palalı, 2010, s. 3-4).

Vilayet Salnamelerine gelince; Halep mektupçusu İbrahim Halet Bey'in yayımladığı *Fihrist-i Vilayet-i Halep* isimli salname bu alana bir örnek teşkil etmiştir. Tüm vilayetlere birer nüshası gönderilen bu örnek doğrultusunda her vilayetin birer salname hazırlamaları istenmiştir. Bu bağlamda resmî olarak hazırlanan ilk vilayet salnamesi 1866 senesinde *Salname-i Vilayet-i Bosna* adıyla Bosna Vilayetinde (Karpas, 2010, s. 37) yayımlanmıştır. Ardından sırasıyla Halep, Konya, Suriye ve Tuna eyaletleri de salnameler yayımlamışlardır. Verdikleri bilgiler bakımından Aydın, Bolu, Diyarbakır, Halep, Hüdâvendigâr (Bursa), Manastır ve Selanik salnameleri özellik arz ederler. Bazı vilayetler de bir tane bazılarında ise bu sayı 35'e çıkmış olup yekunda 504 adet Vilayet Salnamesi yayımlanmıştır. Bunların içinde Türkçe-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Boşnakça ve hatta sadece Arapça olanları bile vardır (Duman, 2000, s. 5; Uyar, 2011, s. 34). İçerik olarak salnameden bahsedecek olursak farklılık arz etmekle birlikte, genellikle vilayetin coğrafyası, idari teşkilatı, teşkilatın içerisindeki memurları, idari taksimatı, ticareti ve nüfusu, tarihi, eski eserleri, okul, kütüphane, üretim faaliyetleri ve imareti gibi önemli bilgilere değinilmiştir (Aydın, 2009, s. 53; Palalı, 2010, s. 6-8).

Devlet Salnameleri kadar düzenli olmasa da Nezaret Salnameleri, ilk olarak Keçecizade Fuad Paşa tarafından neşredilmekle birlikte 1865-1908 yılları arasında nezaretler ve askeri kurumlar tarafından hazırlanarak basılmıştır. Daha çok askeri nitelikte olan ilk salname dışında, Bahriye Salnamesi, Nezaret-i Hariciyye Salnamesi, Rasadhane-i Amire Salnamesi, İlmiyye Salnamesi ve Rüşumat Salnamesi gibi çeşitleri de mevcuttur (Aydın, 2009, s. 52-53; Palalı, 2010, s. 5-6); Sütçü, 2004, s. 86-87).

Resmî olarak hazırlanan salnamelerin dışında özel kurum ve kişiler tarafından yayımlanan *Özel Salnameler* de mevcuttur. Bunların ilki Ali Suavi tarafından *Türkiye Fi Sene 1288* (1871) adıyla Paris'te yayımlanmıştır. Ayrıca Ebüzziya Mehmed Tefvik tarafından *Salname-i Hadika*, *Salname-i Ebüzziya*, *Rebi-i Marifet* ve *Nevsal-i Marifet* gibi çeşitli salnameler çıkarılmış (Sütçü, 2004, s. 85) ve muhteva olarak gazete ve dergilerde çıkan önemli yazılardan derlemelerin dışında, sanat, meslek ve sağlık konularına da yer verilmiştir. Bunlar dışında bu alana ait Musavver Nevsal-i Servet-i Fünun, *Salname-i Servet-i Fünun*, *Milli Nevsal*, *Nevsal-i Afiyet* ve *Salname-i Tıbbi*, *el-Münakkah*, *Nevsal-i Asr*, *Nevsal-i Malumat*, *Nevsal-i Askeri*, *Nevsal-i Osmani*, *Nevsal-i Milli* gibi pek çok özel salnameler de yayımlanmıştır (Aydın, 2009, s. 53-54; Palalı, 2010, s. 9-10).

Konumuz dahilinde bulunan Aydın Vilayet Salnameleri 1879-1908 yılları arasında 1891 yılında da 3 cilt olmak üzere toplamda 27 adet tutulmuştur.

Sancak Hakkında Genel Bilgi

Aydın Vilayetine bağlı bulunan Saruhan Sancağının merkez sancağı olan ve konum itibarıyla İç Anadolu'dan Ege kıyılarına kadar ulaşan tarihi yolların kesişme noktasında bulunan Manisa (Emecen, 2003, s. 577), eski çağlarda daha çok askeri üs özelliği taşıması nedeniyle bir kale olarak önem kazanmıştır. Şehrin sivil iskana açık bir yerleşme yeri olması Geç Roma ve Bizans zamanında gerçekleşmiştir. Halk, daha çok dere yataklarında yerleşmeyi tercih etmiş olup, Saruhanoğulları döneminde tespit edilen yerleşme yerleri olarak Cami-i Kebir (Ulucami), Çarşı, Bölücek, Gürhane, Derehamam, Zindan, Çapraslar, Narlıca, Serabad ve Girdeci (Yenice) adlı mahalleler (Karakuyu, 2007, s. 4) dikkat çekmektedir. XV. ve XVI. yüzyıllarda şehzadelerin Manisa'da ikametleri sırasında yaptırılan tarihi eserler zamanla çevrelerinde birer yerleşme alanının oluştuğu merkezlere dönüşmüş bu dönemlerde nüfus daha da yoğunlaşmıştır (Emecen, 2003, s. 579). Bu tarihi eserler arasında özellikle Manisa'da mimarice emsali nadir olan Ulucami² ile 200 küsur sene önce inşa edilen Kasr³-ı Ali, Salihli kazasında tiyatro veyahut mabet olduğu rivayet edilen kalıntılar, Alaşehir kasabasını çepeçevre saran surun harabeleri de turistik açıdan nüfus yoğunluğuna dolaylı olarak katkıda bulunmuştur (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 117).

Saruhan sancağının liva merkezi olan Manisa kasabasıyla doğrudan doğruya Manisa'ya bağlı kaza ve köylerde 87508 nüfus vardır. Soma, Turgutlu, Salihli, Alaşehir, Kula, Gördes, Timurcu, Eşme, Kırkağaç kazalarına sahip olan Manisa'nın bu kazalarından Somada 29722, Turgutlu'da 25377, Salihli'de 23757, Alaşehir'de 28243, Kula'da 28975, Gördes'de 32885, Timurcu'da 36334, Eşme'de 17924, Kırkağaç'da 20652, Aksar'da 29199 nüfus vardır. Bunların içinde İslam dinine mensup Müslümanlar dışında, Rum (Karpas, 2010, s. 127), Ermeni, Bulgar (Katolik), Yahudi ve Latin (Protestan) gibi çeşitli ırk ve dine mensup insanlar da var idi (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 91; Sami, 1894, s. 2914). Türkmen nüfusunun yoğun olduğu şehir gerek Saruhanoğulları gerekse Osmanlı hakimiyeti altında iken XVI. yüzyıla kadar Hristiyan nüfusu barındırmamaktadır. Tek Gayri Müslim topluluk ise Yahudiler idi. Zamanla Yahudi nüfusu azalırken Ermeni ve Rum nüfusu artmaya başlamıştır. XVII. yüzyılda şehzadelerin sancağa çıkma usullerinin kaldırılması, Celali isyanları, bozulan ekonomi, bir liman şehri olan İzmir'in yükselişi Manisa'nın durumunu sarsmış, bununla birlikte nüfus giderek artmış ve kapasite yetersizliği nedeniyle önemli zorluklar yaşanmıştır. Özellikle Celali isyanları ve III. Murad döneminde Manisa halkının bazı vergilerden muaf olması şehre olan göçün en önemli sebepleridir. Bu nedenle Manisa, bu yüzyılda yeniden metropolit bir yapı kazanmıştır (Emecen, 2003, s. 580). 18. ve 19. yüzyılda Saruhan Sancağının idari yapısına baktığımızda Güzelhisar, Menemen, Marmara, Mendehorya, Gördek, Gördes, Adala, Kayacık, Akhisar, Foçalar, Nif, Demirci, Kula, Alaşehir, Eşme, Salihli, Kırkağaç, Bergama, Soma ve Gedus olmak üzere toplamda 20 adet kazası; Sancak, Turgutlu, Belen, Palamut, Yunddağı, Ilıca, İnegöl, Selendi, Gelenbe, Borlu, Dağmarmara, Marmaracık ve Emlak gibi nahiyelerinin olduğunu görmekteyiz (Sezen, 2017, s. 62, 67, 261, 304, 423, 543, 579, 672, 694; Uluçay, 1955, s. 1-2).

Su kaynakları açısından zengin olan Manisa'da, Kütahya sancağı civarında bir dağdan çıkıp Manisa'dan ve Menemenden geçerek İzmir'in Karşıyaka karyesi civarında körfeze dökülen Gördes nehri bulunmaktadır. Toplamda 232 kilometre uzunluğa sahip nehrin gayet hızlı akmasından dolayı çevresinde bulunan mahallelere zarar vermemesi için setler çekilmiştir. Yaz aylarında suları çekilmesine rağmen kışın kar suları ve yağmurların

² Cami, medrese, türbe, hamam ve çeşme birimlerini içeren bir külliye yapısında olan Manisa Ulucami Saruhanoğulları'ndan Muzafferüddin İshak Çelebi tarafından yaptırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Taha Tanman, "Manisa Ulucamii", *TDVİA*, C 42, TDV. Yay., İstanbul 2012, s. 110.

³ Kasr: köşk, saray, kâşâne. Bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s. 493.

bolluğundan dolayı sular üzerine değirmenler konulmuş ve faydalanılmıştır. Ayrıca Gördes nehri dışında Bakırçay, Alaşehir, Kum Çayı da su kaynakları arasındadır (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 94). Yeraltı sularının da bol olduğu sancakta Manisa, Salihli ve Bayındır taraflarında bazı kaplıcalar olmasına rağmen bunlar pek meşhur değildirler (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 98).

Manisa'da yer yüzü şekillerinin bütün biçimlerine rastlanabilmektedir. Ağırlıklı olarak %54'ünü dağlar oluşturmaktadır. Yükseklikleri 1000 metre olan Teymurcu (Demirci) ve Uzuncayayla dağı, Manisa dağı, yüksekliği 1500 metre olan Bozdağı, yüksekliği 1200 metre olan ve Bergama, Manisa ve Akhisar kazalarını birbirinden ayıran Karahasan dağları vardır. Manisa dağı ise Aydın vilayetinin en büyük dağlarından biridir (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 117; <http://www.manisa.gov.tr/sehr-i-sehzade-kadim-sehir-manisa>). Sancak topraklarının %46'sı ise orman ve makilerle kaplıdır (<http://www.manisa.gov.tr/sehr-i-sehzade-kadim-sehir-manisa>). Özellikle İzmir ve Saruhan sancakları dahilinde bulunan ormanlarda kereste imali yapılmıştır. Lakin İzmir ormanlarından imal olunan keresteler şehir içinde yapılan binaların inşasında kullanılmaya uygun olmadığından ve Saruhan ormanlarından çıkarılan kerestelerin de başka yerlere sevki mümkün olmadığından bunlardan hakkıyla istifade edilememiştir. Gerek İzmir gerekse Saruhan ormanlarından elde edilen odun, kömür ve çam kabuğu gibi ürünlerin ihracatı şehrin ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. Fakat ormanlar o dönemde bekçiler tarafından iyi muhafaza edilemediği için bekçi sayısı arttırılmıştır. Ormanların korunmasına azami derecede önem verilip, kereste imalinde de çağın gerekliliklerinden asgari derecede faydalanılsa idi ormanlardan meydana gelen odun, kömür, çam kabuğu, palamut, sıgla ağacı yağı gibi birtakım ürünlerin hasılatı ve her çeşit kereste ihracatından dolayı orman gelirleri bir misli daha artabilirdi (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 99).

İç Anadolu'dan Ege kıyılarına kadar ulaşan tarihi yolların kesişme noktasında bulunması ve ticari ilişkiler hasebiyle bu dönemde ulaşım büyük önem verilmiştir. Özellikle son 5-10 yıl içinde vilayet dahilinde çok fazla yol, demiryolu, köprü vs. yapımına önem verilmiş ve bu yapılanmalar sayesinde ticaret fevkalade yükselmiştir (Sami, 1894, s. 2914). Bornova'dan Manisa kasabasına kadar 32890 metre yol, 5 köprü, 2 kasis vardır. Bunun 25230 metresi turabiden (toprak), 7660 metresi şose (taş kırıkları üzerine kum dökülerek yapılan karayolu)'dir. Manisa kasabasından Denizli nahiyesine kadar 299570 metre yol, 164 köprü, 35 kasis vardır. Bunun 150460 metresi turabi, 149110 metresi şosedir. Palamut çayından Akhisar kasabasına kadar 32960 metre yol, 22 köprü vardır. Bunun 16480 metresi turabi, 16480 metresi şosedir. Salihli kasabasından Timurcu kasabasına kadar 177500 metre yol, 52 köprü, 6 kasisi vardır. Bunun 103500 metresi turabi, 74 metresi şosedir. Borlu'dan Gördes kasabasına kadar 3000 metre yol vardır. Bunun 1500 metresi turabi, 1500 metresi şosedir. Alaşehir kasabasından Kula kasabasına kadar 61400 metre yol, 31 köprü, 38 kasisi vardır. Bunun 30700 metresi turabi, 30700 metresi şosedir. Kula kasabasından Eşme kasabasına kadar 63850 metre yol, 6 köprü vardır. Bunu 33840 metresi turabi, 30010 metresi şosedir. Alaşehir kasabasından Ayna Göl'e ve bazı şubelere kadar 40480 metre yol vardır. Bunun 23300 metresi turabi, 17180 metresi şosedir. Alaşehir kasabasından Eşme kasabasına kadar 12500 metre bir yol vardır. Bunun hepsi turabidir (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 119).

O döneme ait demiryolu ücret tarifesi (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 80-81) ise şöyledir:

<i>Timur Yolu Kumpanyası Ücret Tarifesi</i>						
<i>Adi Bilet</i>				<i>Azimet ve Avdet Bileti</i>		
<i>Yer adı</i>	<i>Birinci mevki kuruş</i>	<i>İkinci mevki kuruş</i>	<i>Üçüncü mevki kuruş</i>	<i>Birinci mevki kuruş</i>	<i>İkinci mevki kuruş</i>	<i>Üçüncü mevki kuruş</i>
Manisa	48	38	28	72	57	42
Çoban İsa	58	46	34	87	69	51
Kasaba	68	55	40	102	82	60
Urganlı	77	62	45	116	93	68
Ahmedli	83	97	49	125	101	74
Sart	90	73	53	135	110	80
Salihli	96	78	56	144	117	85
Monvak? Kahvesi	103	84	61	156	124	92
Dereköyü	112	90	66	168	135	99
İlhan	117	94	69	176	141	104
Alaşehir	122	100	72	180	150	108

Bulunduğu konum itibariyle iktisadi anlamda bir canlılık arz eden şehirde özellikle Saruhanoğulları zamanında yapılan deniz seferleriyle elde edilen ganimetler, İtalyan devletleriyle yapılan ticaret ve esir ticareti, iktisadi yönden büyümeye katkı sağlamıştır. Ancak XVII. yüzyılda İzmir'in kozmopolit bir yapıya dönüşmesi ve dışa açık önemli bir liman şehri olarak yükselmesi, Manisa'nın, Ege bölgenin başta gelen ticaret ve pazar yeri olma özelliğini yitirmesine neden olmuştur. Burada toplanan zirai ve sanayi ürünlerin İzmir, Eski ve Yeni Foça, Seferihisar, Urla ve Çeşme iskeleleriyle ihracatı yapılmıştır. Çarşı ve pazarlarıyla ün yapmış olan Manisa, bu yönüyle bir hayli ticari faaliyete sahne olmuş ve bunda İtalyan tacirlerle onlara aracılık yapan Yahudiler önemli rol oynamıştır. Bu ticaretin temel mallarını tahıl, yünl-pamuklu kumaş ve bezler, iplik, ham pamuk oluşturmaktadır. Ancak yukarıda da değinildiği üzere XVII. yüzyılda İzmir'in uluslararası ticarete ön plana çıkması, şehrin siyasi merkez olmak özelliğini yitirmesi ve sarayla olan bağının kesilmesi Manisa'yı her anlamda olumsuz etkilemiştir. İzmir'in gerisinde, gümrüklere getirilen zirai ürünlerin depolandığı yer olarak kullanılmıştır. Tüm olumsuzluklara rağmen üretim devam etmiş özellikle dünya pazarlarında giderek önemi artan pamuk bunun dışında üzüm, tahıl, yapağı, meşe palamudu, kök boya, tütün üretimi ve bunların ihracatı artmıştır (Emecen, 2003, s. 581).

Zirai ürünleri arasında üzüm, incir, kavun, buğday, arpa, pamuk, keten, afyon, mısır darısı, siyam, bakla, ak darı, zeytin, tütün, palamut, yulaf ve burçak ayrıca dağlarda yabani olan ve aşılammış zeytin ağaçları da vardır (Sami, 1894, s. 2914; Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 105). Kavunları pek lezzetli olup İstanbul ve sair çevre illere dahi ihraç edilmiştir (Sami, 1894, s. 2914). 10-15 yıl öncesine kadar bağcılık sanatı ilerlemişken 4-5 seneden beri Fransa'dan gelen filoksera (asma biti) hastalığı yüzünden bağcılık biraz gerilemiştir. Hükümet tarafından birçok tedbir alınmasına rağmen pek tesirli olmamıştır. Bunun üzerine bir de Amerika asma kabukları da getirtilerek bağcılık sanatı sekteye uğratılmıştır. Bağcılık en fazla İzmir ve Saruhan sancaklarında ileriye gitmiş, özellikle üzüm mahsulü iyi olup bunun içinde de çekirdeksiz üzüm en kıymetlisi olmuştur. Mahsulat çok çeşitli olup bundan ziyadesiyle istifade edilmiştir. İklimin etkisiyle çeşidi bol olan sebzeler pek erken yetişir ve dışarıya da gönderilirdi. Meyve bakımından da çeşit çok olup bahçe işleriyle uğraşanlar bu durumdan fazlasıyla istifade etmişlerdir (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 105). Hayvanat ahalisi de çok olup daha çok sığır, at eşek, deve, koyun keçi vs. beslenmiştir (Sami, 1894, s. 2914).

Sanayi üretimine gelince, önceleri daha çok küçük esnaf gruplarca yapılmış olan sanayi ilerleyen zamanlarda daha da büyümüş, özellikle devlet adına donanmanın ihtiyacı olan yelken bezleriyle forsa gömleklik bezlerinin önemli bir bölümü Manisa'da dokunmuştur (Emecen, 2003, s. 581). Bu dönemde daha çok sanayi dokumacılığı gelişmiş olan Manisa'da özellikle Gördes ve Kula'da dünyaca ünlü olan ve çok rağbet gören pek kıymetli halılar imal edilmiştir. Hatta 30-40 senelik halılar satılığa çıkarıldığı vakit yeni olan halılardan daha pahalıya satılmıştır. Halıların içerisinde Manisa alacası modeli pek nefis yapılmaktadır. Avrupa'dan memlekete gelen turistlerin ilk önce halı mağazalarına uğramaları bu dalda ne kadar iyi olunduğunun bir göstergesidir. Yurt dışına halı ihracatı da cabasıdır. Bir aralık Avrupa'da çıkarılan Garibaldi (kola gibi) boyasının kullanılmaya başlamasıyla halı ticareti düşüş yaşamıştır. Bu solan boyalardan sonra halıcular yine kendi eski boyalarını kullanmaya başlamış ve eskisi gibi halı ticareti memnuniyet getirmiştir. Hatta Gördes ve Kula civarında çıkan halılar İran halılarını unutturacak dereceye kadar gelmiştir. Bugün bile Manisa alacaları o derece iyi olacaksa da biçare ki sanayinin gelişmekte gecikmesi bu alanda da zayıflara neden olmuştur. Saruhan sancağında halı dokumacılığı dışında ahalinin pek çoğu elbise ve döşeme de işlemişlerdir (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 107). Genel olarak baktığımızda ticari yönden gelişmekte olan Manisa'da XIX. yüzyılın sonlarına doğru toplamda 2 un, 2 pamuk ve 8 dokuma fabrikası, 9 kiremithane, 14 yağhane, 19 han, 20 tabakhane ve 153 mağaza var idi (Emecen, 2003, s. 581).

Yeraltı kaynakları bakımından da zengin olan Sancakta nerede bir kazı yapılırsa bir maden bulmak mümkündür. Madeni kaynaklar arasında Zımpara, krom, manganez, kömür, sim, kurşun, bakır, kükürt, çinko, amyant gibi ürünler vardır ve bunlar en fazla orman bölgelerinde bulunmaktadır. Madeni bolluk doğrudan ticarete katkıda bulunmuş ve bu madenler en çok İngiltere, Amerika, Almanya'ya ve Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Madenler yerliler de dahil bazı kumpanyalar tarafından işletilmiştir. Bazı maden sahipleri doğrudan kendileri işletirken bazı maden sahipleri de kudreti yetmediğinden yardıma muhtaç kalmıştır. En çok sürümü olan krom madenidir. Madencilerden çok fazla paralara sahip olanlar olsa da maden alışverişinde bulunmamışlardır. Maden sahipleri cüz'i bir miktar karşılığında başka birine devretmeye mecbur bırakılmışlardır. Ve ne olursa olsun madenler vilayetin vazgeçemeyeceği serveti olmuşlardır (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 101).

Ticari özelliğinin yanı sıra dini ve kültürel anlamda da gelişme gösteren Saruhan sancağında 31 cami-i şerif, 37 mescid, 58 medrese, 60 kilise, 2 havra, 25 kütüphane, 6 hastane, 2 ılıca, mevcuttur (Sami, 1894, s. 2914). Özellikle kültürel faaliyetlerin yoğunlaştığı bir hüviyete sahip olan Manisa, bilhassa şehzadelerin ikamet ettiği dönemlerde adeta kültürel bir merkez haline gelmiştir. Ancak şehzadelerin sancağa çıkma usullerinin kaldırılmasıyla yaşanan olumsuzluklardan kültürel anlamda yaşanan gelişmeler de nasibini almıştır. XIX. yüzyıl sonlarında şehirde toplamda 1 idadi, 2 rüştiye, 10'u Müslümanlara, 2'si Rum, 2'si Ermeni ve 1'i Yahudilere ait 15 mektep ve 25 medrese bulunmaktadır (Emecen, 2003, s. 581).

1890 yılında merkez sancakta bulunan orta okulların öğretmenleri ve öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 161).

Birinci Mekteb-i Rüşdi	
	Aded-i Şakirdan
Muallim-i evvel Ömer Şaban Efendi Edirne Ruusu	16 Sınıf-1 Evvel
Muallim-i Sâni Halil Efendi	15 Sınıf-1 Sâni
Muallim-i Sâlis İbrahim Efendi	24 Sınıf-1 Sâlis
Muallim-i Rakka Edhem Sâlise	45 Sınıf-1 Rabia
	100 Mecmu (toplam)

İkinci Mekteb-i Rüşdi	
Muallim-i Evvel Ömer Fehmi Efendi Müderris	Muallim-i Sâni Hafız Tahir Efendi
Aded-i Şakirdan	Aded-i Şakirdan
7 Sınıf-1 Evvel	12 Sınıf-1 Sâlis
11 Sınıf-1 Sâni	25 Sınıf-1 Rabia

1890 yılında merkez sancakta bulunan ilkokulların öğretmenleri ve öğrenci sayısı aşağıdaki tabloda verilmiştir (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 161).

Manisa Şehrinde Bulunan Mekteb-i İbtidai				
Esami-i MeKâtip	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sâni	Sülüs Muallimi	Şakirdan
Sultan	Mehmed Sami Efendi	İsmail Hakkı Efendi	Mehmed Tevfik Efendi	60
Karaköy	Hüseyin Şükrü Efendi	İbrahim Efendi	Mehmed ve Hüseyin Efendi	253
Hatuniye	Halid Efendi	İbrahim Efendi		97
Kurşunlu	Hafız Şakir Efendi	Celil Efendi		84
Cami-i Kebir	İsmail Efendi	Mehmed Efendi		146
Muradiye	Hacı Mehmed Efendi	Hüseyin Nuri Efendi		178
Çers-i Sağır	Bekir Efendi	Mehmed Faik Efendi		65

1890 yılında merkez sancakta bulunan Müslim ve Gayrı Müslim Sıbyan mektepleri ve öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 162).

Mahallat Derununda Müslim ve Gayrimüslim Sıbyan Mektebi	
Şakirdan- Mekteb	Şakirdan- Mekteb
437-17 İslam-ı Zükur	415-16 İslam-ı İnas
405-14 Gayrimüslim Zükur	795-13 Gayrimüslim İnas
196-5 Yahudi	

İdari Yapı ve Devlet Memurları

Liva Yönetimi

Arapça bir kelime olan livâ hem sancak hem de bayrak kelimelerinin karşılığı olmakla birlikte askerî teşkilât ve idarî manada kullanıldığı ayrıca idarî taksimatın ana birimi olduğu söylenebilir (Emecen, 1989, s. 93). Netice itibarıyla Liva (sancak), Osmanlı tımar sistemi içinde hem dirlik ve askerî birlik hem de o sancağa bağlı tımarlı askerlerin bulunduğu bölgeyi tanımlar. Sancaklar, kaza, nahiye ve köyler gibi alt birimlerden oluşmaktadır. Osmanlı Devleti zamanında özellikle Anadolu'daki sancakların bir kısmında bütünleşmeyi ve kaynaşmayı sağlamak amacıyla eski beylikler zamanındaki coğrafi sınırlarını pek bozmaması dikkat çekmiştir. Nitekim bu sancaklardan bir tanesi de Saruhan'dır (Emecen, 1989, s. 87-100).

Saruhanoğulları zamanında Saruhan sancağı (Manisa), Alaşehir'den İzmir körfezine, Bergama'dan Turgutlu ve Kemaliye'nin güneyine kadar uzanan sahayı kapsamaktaydı.

Sancak XVI. yüzyılda merkez kaza dışında Adala, Akhisar, Demirci, Gördek, Gördes, Güzelhisar, Ilıca, Kayacık, Marmara, Menemen ve Nif olmak üzere toplamda 11 kazadan oluşmaktadır. Manisa merkez kazasında ise Manisa, Canşa, Doğanhisarı, Palamut, Yengi ve Emlak adıyla altı nahiyeye bulunmaktadır. Burası şehzadelerin idareci oldukları dönemde diğer sancakların merkezi durumunda idi. 1833 yılında Anadolu eyaletinin dörde ayrılması sonucu Aydın vilayetine bağlanan Saruhan sancağına, 1867 yılında var olan kazalara ek olarak Eşme, Kula, Alaşehir, Kırkağaç, Bergama, Soma ve Gediz de dahil edilmiştir (Emecen, 2003, 581-582; Sami, 1894, s. 2914). 1890 yılında Saruhan sancağı mutasarrıflar⁴ tarafından idare edilmiştir. Bazen mutasarrıfların görev yerlerine gitmedikleri ve yerlerine vekil sıfatıyla Naibleri de gönderdikleri olmuştur. Ayrıca sancak yönetimlerinde, halkın da yönetime katılmasını sağlamak amacıyla idari, mali, eğitim, bayındırlık, tarım ve ticari işleri, idarî sorunları görüşüp karara bağlayan ve *Sancak İdare Meclisi* adı verilen meclisler de bulunmaktadır (Ortaylı, 2011, s. 80-81). 1890 Aydın Vilayet Salnamesi incelemeleri sonucunda sancakta görev yapan memurlar arasında yabancı isimlerin olduğu görülmüş ve buradan da Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim tebaayı göz ardı etmediği ve Müslümanlarla eşit derecede yönetildiği kanısına varılabilmektedir.

1890 Aydın Vilayet Salnamelerine göre Saruhan Sancağında bulunan kurumlar ve görevli memurların isimleri ve sayısal veriler şu şekildedir (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 29-30, 42-43, 45-46, 49, 60, 156-162):

Saruhan Sancağı Mutasarrıfları	
Alâeddin Paşa 1 Ağustos Sene 83 Mirmiran	
Aziz Paşa 24 Kanun-ı Evvel Sene 84 Mirmiran	
Nazif Paşa 7 Nisan Sene 86 Rumeli Beylerbeyi	
Zühdü Efendi 14 Teşrin-i Sâni Sene 87 Evveli	
Arif Paşa Rumeli Beylerbeyi	
Asaf Paşa 13 Mayıs Sene 89 Rumeli Beylerbeyi	
Ali Necip Paşa 6 Ağustos Sene 91 Mirmiran	
Hilmi Paşa 2 Nisan Sene 94 Rumeli Beylerbeyi	
Ahmed Necip Paşa 5 Şubat Sene 94 Mirmiran	
Salih Efendi Evvel-i Sâni	
Serveri Efendi 9 Kanun-ı Evvel Sene 98 Sudurdan	
Şakir Paşa 26 Şubat Sene 301 Rumeli Beylerbeyi	

Üçüncü Saruhan Taburu		
Binbaşı Şakir Bey		
Tabur Kâtibi Hacı Said Efendi		
Piyade		
Bölük Yüzbaşı	Mülazım-ı Evvel	Mülazım-ı Sâni
1 Mehmed Ağa	İsmail Ağa	Zekeriya Ağa
2 İsmail Ağa	Mustafa Ağa	Said Efendi
3 Mehmed Ali Efendi	Ahmed Efendi	Salih Efendi
4 Süleyman Ağa	Münhal	Receb Ağa
Süvari		
Bölük Yüzbaşı	Mülazım-ı Evvel	Mülazım-ı Sâni
1 Ahmed Efendi	Mustafa Ağa	Hacı Ahmed Ağa
Açıktan Yüzbaşı Hacı Mehmed Ağa		

Manisa Jandarma Alayının Mevcudu	Saruhan Sancağı Yenilenen	Polis	Efradının	Heyet-i
---	----------------------------------	--------------	------------------	----------------

⁴ Osmanlı idarî teşkilâtında “herhangi bir makam, görev veya memuriyeti elinde bulunduran, tasarruf eden” kişi anlamına gelir. Ayrıntılı bilgi için bk. ÖRENÇ, Ali Fuat., “Mutasarrıf”, *TDVİA*, C 31, TDV Yay., Ankara 2020, s. 377.

		Tahsildar Sınıfı	Mecmuası
Piyade Efradı:	Süvari Efradı:	Süvari Zabıtı: 1 Süvari Efradı: 34 Piyade Efradı: 23	Ser Komiser: --- İkinci Komiser: 1 Üçüncü Komiser: 1 Nefer: 13 Yekûn: 15
12 Çavuş, 4 Bölük Emîni, 32 Onbaşı, 256 Neferat, Yekûn: 304	5 Çavuş, 1 Bölük Emîni, 9 Onbaşı, 36 Neferat, Yekûn: 51		

Umur-ı Nafia İdaresi	
Baş Mühendis Rive? Efendi	Kâtip Davud Bey
Saruhan Sancağı	
Liva Mühendisi Asadur Efendi Üçüncü Kond Viktor Nikola Efendi Üçüncü Kond Zakar Madu Efendi	Birinci Kond Viktor Leon Kisak Efendi Üçüncü Kond Corci Efendi Üçüncü Kond İsmail Efendi

Manisa Tuz Anbarı Memuriyeti
Manisa Müdürü Mehmed Suad Efendi Başkâtip Sadık Efendi İkinci Kâtip Hasan Efendi Müskirat Kâtibi Bahaeddin Efendi Sandık Emîni Agob Efendi

Saruhan Sancağı	
Me'murin-i Liva	
Mutasarrıf Câvit Paşa Nâib Zühdü Efendi Müftü Mehmed Emin Efendi Muhasebeci Fâzıl Efendi Tahrirat Müdürü Faik Bey Defter-i Hâkani Memuru Namık Efendi Evkaf Müdürü Ali Bey	Rumeli Mahrec Mevâliyesi İzmir Pâye-i Mücerridi Sâniye Sâniye Evvel-i Sânisî Mütemayiz

Meclis-i idare-i liva	
Re'is Mutasarrıf Paşa	
Mütemayiz Müftü Efendi Muhasebeci Efendi Tahrirat Müdürü Efendi	Naib Efendi Osman Bey (Aza-yı Muntehaba) Hacı Ali Efendi Müderris (Aza-yı Muntehaba) Kostati Efendi (Aza-yı Muntehaba) Hacı Hayim Efendi (Aza-yı Muntehaba)

Muhasebe-i Liva Kalemi	
Muhasebeci Muavini ve Vâridat Mukayyidi Mehmed Arif Efendi	
Yevmiye Mukayyidi Hacı Zebur Efendi Muavini Hafız İbrahim Efendi Evrak Mukayyidi Ömer Fevzi Efendi Muavini Mustafa Efendi Cedvel Kâtibi Tevfik Efendi Refiki Hafız Ahmed Efendi	Varidat Mukayyidi Muavini Halil Efendi Hilmi Efendi Mesarefat Mukayyidi Sıdkı Efendi Mesarefat Mukayyidi Muavini Ahmed Efendi Sandık Emîni Ahmed Efendi

Tahrirât Kalemî	
Refik-i Evvel ve Kâtip-i Meclis-i İdare Edhem Efendi Sâlise	
Mukayyid Mehmed Efendi Muavini İbrahim Efendi Mülazım Hüseyin ve Diğer Hüseyin ve Mustafa ve Halid Efendiler	Mesud Fuad Bey Sâlise Mesud Ali Ekber Efendi Rabia Mübeyyiz Şükrü Bey ve Nesib ve Kazım ve Hüseyin Efendiler

Devâ'ir-i Adliye	
Mahkeme-i Bidayet	
Ceza Dairesi	Hukuk Dairesi
Re'is Süleyman Nâim Efendi Sâlise Aza Şemseddin Efendi Müderris Aza İstefan Efendi Aza Mülazimi Rıza Efendi	Re'is Nâib Efendi Mahrec Mevalisi Aza Hacı Mustafa Efendi Aza Penayut Efendi Aza Mülazimi Âtîf Efendi

Müddei-yi Umumi Muavini Reşat Bey Sâniye	
Başkâtip Ahmed Hulusi Efendi Sâlise Ceza-i Zâbt Kâtip Halil Efendi Ceza-i Zabt Kâtip Emin Efendi Mukavelat Muharreri Süleyman Efendi Refiki İdris Efendi Mübaşir Ahmet Ağa	Müstantik-i (Hukuk) Nezaret Hilmi Efendi Hukuk-ı Zabt Kâtipi Abdülhamid Efendi Hukuk-ı Zabt Kâtipi Nazif Efendi İcra Memuru Hacı Salih Efendi İcra Mübaşiri İsmail Ağa Diğeri Mehmed Ağa

Mahkeme-i Ticaret	
Re'is Mahmud Bey Sâniye Aza-yı Dâima Ahmed ve Anştaş Efendiler Başkâtip Edhem Efendi Mukayyid Mehmed Efendi	Hacı Hafız Süleyman Afendi (Aza-yı Muvakkide) Pıraşgüh? Efendi (Aza-yı Muvakkide) Kigork Efendi (Aza-yı Muvakkide) Yeşve ve Mâzâlyah Efendi (Aza-yı Muvakkide)

Mahkeme-i Şeriye	
Başkâtip Bekir Efendi Müderris Kâtip-i Sâni Hacı Bekir Efendi Sicilat Mukayyidi Eşref Efendi Müderris Tereke Kâtipi Mehmed Esad Efendi	Zabt Kâtipi Mustafa Asım Efendi Müderris Eytam Müdürü Mustafa Efendi Kâtip Mehmed Müzheri Efendi Tereke Kâtipi Hafız Mehmed Efendi

DeFTER- Hakani İdaresi	
Kâtip-i Evvel Necib Efendi Kâtip-i Sâni Ömer Refet Efendi Tapu Kâtipi Mehmed Tahir Efendi	Mülazım Ahmed Efendi Diğeri Abdurrahman Efendi Diğeri Hüseyin Efendi

Evkaf İdaresi	
Kâtip Süleyman Efendi Rabia Kâtip-i Sâni Hafız Ahmed Efendi İmaret Komisyonu Re'is Hacı Ali Efendi Müderris Bimarhane Memuru Hacı Hafız	Vekil-i Harç Raşid Efendi Aza Hacı Osman Efendi Aza Mehmed Efendi Aza Münhal Odacı Memiş Efendi

Ma-i Tahrir Vergi İdaresi	
Memur Mehmed Lütfü Efendi Vergi Kâtipi Osman Efendi	Umur-ı Nafia İdaresi Belediye Re'isi Latifah Efendi Ser Mühendis Asadur Efendi

Rıfki Hasan Ali Efendi Yıllık Vergi Kâtibi Hacı Hakkı Efendi Palamut Nahiyesi Kâtibi İbrahim Efendi Yunddağı Kâtibi Saim Efendi Rabia	Tarik Kâtibi Rıza Bey Rabia Kond Viktor Liyon Efendi Kond Nuri Bey
--	--

Ziraat Banka Şubesi	
Memur Fuad Bey	
Re'is İsmail Efendi Aza Bekir Ağa Sâlise	Aza Avadis Efendi Sâlise Aza Anastas Efendi

Orman İdaresi	Ziraat Odası
Müfettiş-i Sâni Vekili Tahsin Efendi Süvari Tahsin Süvari Salih ve Mehmed Mahir Efendiler Piyade Hacı İbrahim Ağa Piyade Necib ve Mehmed ve Mehmed Ali ve Hasan Piyade Süleyman ve Hasan Ağalar	Re'is-i Evvel Ahmed Ağa Kapıcı Baş Re'is-i Sâni Çerkes Mehmed Efendi Aza İzzet ve Mehmed Efendiler Aza Mustafa ve Karakaş Dişu Efendiler Aza Hacı Kumas? Efendi Kâtip Mehmed Efendi

Maarif İdaresi	
Re'is Mehmed Emin Efendi İzmir Paye-i Mücerridi Re'is-i Sâni Faik Bey Sâniye Aza Mahmud Bey Sâniye Hacı Mustafa Efendi Müderris Şemseddin Efendi Müderris Ahmed Efendi	Nizameddin Bey Sâlise Ahmed Efendi Osman Efendi Mehmed Efendi Kostanti Efendi İvadis Efendi Sâlise Tahsildar Hafız Hasan Efendi

Tahsilat Komisyonu	
Re'is Mutasarrıf Paşa Aza Muhasebeci Fazıl Efendi	Aza Vergi Memuru Lütü Efendi Meclis-i İdare Azasından Hacı Hayim Efendi

Daire-i Belediye	
Re'is Hacı Latifah Efendi Aza Hacı Hasan Ağa Aza Keresteci İzzet Efendi Aza Adnaş ve Agob Efendiler Başkâtip Rıza Efendi Kâtip-i Sâni Kadri Efendi Sandık Emimi Hüseyin Efendi Tabip-i Evvel Nizameddin Bey Sâlise	Aza İzzet Efendi Aza Bekir Ağa Sâlise Konturato Kâtibi Ahmed Efendi Matbaa Memuru Mustafa Efendi Gazhane Memuru Mustafa Efendi Tabip-i Sâni Vülâhü Efendi Sâlise Ser Komiser Hacı Rıza Efendi

Nüfus İdaresi	Hapishane İdaresi
Memur Şakir Efendi Kâtip Asım Efendi	Müdür Raşid-Kâtip Mustafa Efendiler Ser Gardiyan Hüseyin Efendi

Telgraf ve Posta İdaresi	
Müdürü Hamdi Efendi Sâlise	
Muhabere Memuru Halil Efendi Muhabere Hilmi Efendi	Şakir Efendi Hasan ve Salih Efendiler

Reji İdaresi
Müdür Vekili Piraçyoti?

Muhasebe Kâtibi ve Sandık Emimi Mösyö Döçara
Anbar Kâtibi Mösyö Karfan
Ziraat Kâtibi Mösyö Hevyan?
Tütün Paket Mültezimi Mösyö Hölder

Türkce Kâtip Hacı Halil Efendi
Deavi Vekili Naum Efendi
Yapaslı? Kol Memuru Hacı Kirkor Efendi
Kolcubaşı Edhem Ağa

Mekteb-i İdadî

Müdür, Tarih-i Osmani, Tarih-i Umumi, Hesab ve İlm Servet-i Mîlel Muallimi Ata Bey Sâlise
Arabi ve Farsi ve Türki Muallimi Osman Efendi Edirne Ruus
Coğrafya-yı Osmani, Umumi ve Sanai Muallimi Nuri Bey
Kavanin-i Mülkiye ve Hususiye Muallimi Süleyman Naim Efendi Sâlise
Cebir, Kozmografya ve Makine ve Müsellesat Muallimi İsmail Sâlise
Tarih-i Tabii, Hikmet-i Hıfzı's-Sıhhat Muallimi Nizameddin Bey Sâlise
Fransızca Muallimi Hayim Efendi, Kimya ve Coğrafya ve Hendese Muallimi Mehmed Efendi
Resim Muallimi Mustafa Efendi
Mübassır Mustafa ve Ahmed Efendiler
Hademe Mustafa ve Yusuf Ağalar
Aded-i Şakirdan: 4 Birinci Sene, 7 İkinci Sene, 3 Üçüncü Sene, 6 Dördüncü Sene 5 Beşinci Sene

Me'murin-i Ecnebiye

Fransa Devleti Konsolos Vekili Mösyö Nepot?
Fransa Devleti Konsolos Tercümanı Mösyö Corcaki
Yunan Devleti Konsolos Vekili Mösyö Sükarati Zepasta?
Yunan Devleti Konsolos Tercümanı Mösyö Alku?
İtalya Devleti Konsolos Vekili Mösyö Gasyafran Seke?
İtalya Devleti Konsolos Tercümanı Mösyö David
İran Devleti Şebender Vekili Yanku Efendi
İran Devleti Şebender Tercümanı Ligoraki Efendi

Osmanlı Bankası Şubesi

Direktör Mösyö Franski
İkinci Direktör Mösyö Borel
Kâtibi İzzet Efendi Sâlise

Kaza Yönetimi

Osmanlı Devleti'nde kaza idaresinin başında kazaların mülki amirleri konumunda olan kaymakamlar bulunurdu. Sancak idaresinde bulunan mutasarrıfların görevlerinin aynı şekliyle sorumluluklara sahip kaymakamlar, Kaza İdare Meclislerine başkanlık yapar, kazanın her türlü idari, mali ve hukuki işleriyle de ilgilenirdi. Kaymakama yardımcı görevliler ise; Sandık Emimi, Mal Müdürü, Tahrirat Kâtibi gibi bazı memurlar idi (Karataş, 2010, s. 22). 1890 yılı Aydın Vilayet Salnameleri ışığında Saruhan sancağında (Manisa) bulunan kaza ve nahiyelerdeki idari görevler ve memurlar aşağıda verilen tablolardaki gibidir (Vilayet-i Salname-i Aydın, 1306, s. 162-177).

Palamut Nahiyesi

Müdür Osman Efendi
Naib Ahmed Şerif Efendi
Tahrirat Kâtibi Mahmud Efendi
Metropolid Vekili Yordan Efendi

Kasaba kazası:

Kasaba Kazası	
Me'murin-i Kaza	
Ka'imakam İsmail Hakkı Efendi	
Naib Mustafa Asım Efendi Müftü Mustafa Efendi Mal Müdürü Edhem Bey Telgraf Müdürü Mehmed Efendi	İstanbul Ruusu Edirne Ruusu Tahrirat Kâtibi İsmail Efendi Duyun-ı Umumiye Memuru Mustafa Efendi

Meclis-i İdare-i Kaza	
Re'is Ka'imakam Bey	
Naib ve Müftü Efendiler Mal Müdürü Efendi Tahrirat Kâtibi Efendi (Aza-yı Tabiiye)	Hacı Hasan Efendi Ragıp Efendi Haralimbu? Ohannes Efendi (Aza-yı Muntehaba)
Mahkeme-i Bidayet	
Re'is Naib Efendi	
Aza Bekir Efendi Aza İstimat Efendi Başkâtip Hüseyin Hüsnü Efendi	Kâtip-i Sâni Ömer Hulusi Efendi Mukavelat Muharriri Necib Bey Müstantik Muavini Ahmed Refik Efendi

Daire-i Belediye	Ziraat Odası
Re'is Serveri Efendi Aza İbrahim Efendi Aza Mehmed Ağa Aza Hacı Ahmed Efendi Aza Uzun Yorki Efendi Aza Petro Efendi Aza Ohannes Efendi Kâtip Hasib Efendi Sandık Emini İbrahim Efendi Tabip Hasib Süleyman Efendi Sâlise	Re'is Hacı Ali Ağa Aza Hacı Numan ve Petro Efendiler Sandık Emini Şerif Efendi

Maarif İdaresi
Re'is Mustafa Efendi Aza İzzet Efendi Aza Hacı Ahmed Efendi Aza Abdülkerim Efendi Aza İbrahim Efendi Aza İsmail ve Hüsnü Efendiler

Ziraat Sandığı Heyeti	
Hayim Bedrus ve Yaverdan Efendiler	Kâtip Ali Efendi

Bazı Me'murin	
Mal Müdürü Muavini Şükrü Efendi Refiki Arif Hikmet Efendi Tapu Kâtibi Halid Efendi Sandık Emini Süleyman Efendi	Nüfus Memuru Veli Efendi Kâtibi Şerif Efendi Evkaf Vekili Ahmed Efendi

Mekteb-i Rüşdi	Mekteb-i İbtidai
Muallim-i Evvel İzzet Efendi Edirne Ruusu Muallim-i Sâni Hacı Ahmed Efendi Muallim-i Rakka İsmail Efendi Sâlise İzzet Efendi Edirne Ruusu Bevvab Hacı İsmail Efendi	Muallim-i Evvel Mustafa Efendi Muallim Mehmed Efendi Muaalim Diğer Mustafa Efendi Bevvab Süleyman Ağa

Ilca Nahiyesi	Dağmarmara Nahiyesi
Müdür Mahmud Efendi Kâtip Ahmed Efendi	Müdür Osman Remzi Efendi Kâtip Hafız Tevfik Efendi

Salihli kazası:

Salihli Kazası	
Me'murin-i Kaza	
Ka'imakam Osman Nuri Efendi Mal Müdürü Ali Efendi	Naib Mehmed Tevfik Efendi Tahrirat Kâtibi Ahmed Rüşdü Efendi
Meclis-i İdare-i Kaza	
Re'is Ka'imakam Bey	
Naib Efendi Mal Müdürü Efendi Tahrirat Kâtibi Efendi (Aza-yı Tabiiye)	Hüseyin Ağa Mustafa Efendi Vasıl Ağa (Aza-yı Müntehaba)

Mahkeme-i Bidayet	
Re'is Naib Efendi Aza Hacı Hafız Ahmed Efendi Müstantik Muavini Hüsnü Efendi	Başkâtip Şükrü Efendi Kâtip-i Sâni Musa Efendi Aza Mihail Ağa

Daire-i Belediye	
Re'is Alaiyeli Mehmed Efendi Aza Davud Efendi Apostol? Efendi	Aza Halil Ağa ve İsmail Efendi Kâtip Şevki Efendi Sandık Emmini Yaver Efendi

Mekteb-i İbtidai	
Muallim-i Evvel Haşim Efendi Muallim-i Sâni Hafız Mehmed Efendi Rakka Muallimi Kadri Efendi	

Maarif Komisyonu	Muhacir Komisyonu
Re'is Adil Efendi Aza İsmail ve Süleyman Ağalar Kâtip Kadri Efendi	Re'is Mehmed Efendi Aza İsmail Ağa Aza Hacı İsmail ve Mustafa Ağalar

Ziraat Sandığı Heyeti	Nafia Komisyonu
Re'is Hakkı Efendi Aza Şevki ve Mehmed Efendiler İsmail Ağa Memiku Efendi Muhasebe Kâtibi Mustafa Efendi	Re'is Şevki Efendi Aza Hacı İsmail Ağa Aza İsmail Ağa Aza Hacı Mustafa Ağa

Bazı Me'murin	
Nüfus Memuru Edip Efendi Kâtibi Hüseyin Hüsnü Efendi	Telgraf Memuru Şerif Efendi Tapu Kâtibi Hacı Rıza Efendi

Mal Müdürü Muavini Adil Efendi Refiki Kadri Efendi Mahkeme-i Şeriyeye Kâtibi Latifah Efendi	Sandık Emini İsmail Efendi Polis Memuru Abdurrahman Efendi
---	---

Atla Nahiyesi	
Müdür Yusuf Ziya Efendi Naib Niyazi Efendi	Aza Hüseyin ve Mehmed Efendiler Kâtib Mehmed Tahir Efendi

Alaşehir kazası:

Alaşehir Kazası	
Me'murini Kaza	
Ka'imakam Hüseyin Hüsnü Bey	
Naib Edem Fehmi Efendi Musla-i Süleymaniye Mal Müdürü Ahmed Rüstem	Müftü Hacı Raşid Efendi Tahrirat Kâtibi Nuri Efendi
Meclis-i İdare-i Kaza	
Re'is Ka'imakam Bey	
Naib Efendi Mal Müdürü Efendi Tahrirat Kâtibi Efendi (Aza-yı Tabiiye)	Ahmed Efendi Hüseyin Ağa Yorgaki Efendi (Aza-yı Müntehaba)

Mahkeme-i Bidayet	Daire-i Belediye
Re'is Naib Efendi Aza Eyüb ve Tufan? Efendiler Kâtip-i Evvel Mehmed Ali Efendi Kâtip-i Sâni Mustafa Efendi Kâtip Mülazımı Hacı Mustafa Efendi Müstantik Muavini Abdülaziz Efendi Mukavelat Muharriri Şekib Efendi	Re'is Hacı Mehmed Efendi Aza Hacı Mustafa Efendi Aza Edhem Bey Hacı Himmet Ağa Aza Niğolaki Efendi Aza Hacı Vasıl ve Enkli? Efendiler Kâtip Ahmed Efendi Tabip Şükrü Efendi Sâlise

Maarif Komisyonu	Ziraat Banka Sandığı
Re'is Müftü Efendi Aza Hacı Mehmed Efendi Aza Veli Efendi Aza Eyüb Efendi Aza Ahmed Nuri Efendi	Re'is Hacı Mehmed Ağa Aza Hacı Mustafa ve Hüseyin Efendiler Aza Hacı Hafız ve Manol? Efendiler Aza Yinaku? Muhasebe Kâtibi Galib Efendi

Mekteb-i Rüşdi	Mekteb-i İbtidai
Muallim-i Evvel Ömer Efendi Muallim-i Sâni Hüsnü Efendi Muallim-i Rakka Nuri Efendi	Muallim-i Evvel Zühdü Efendi Muallim-i Sâni Hasan Efendi

Bazı Me'murin	
Mal Müdürü Muavini Abdülkadir Efendi Refiki Ahmed Efendi Refiki Sâni Kâmil Efendi Sandık Emini Mehmed Efendi	Nüfus Memuru Hüseyin Sırrı Efendi Muavini Raşid Efendi Duyun-ı Umûmiye Memuru Mehmed Efendi Tapu Kâtibi Ali Rıza Efendi

Aynagöl Nahiyesi	
Müdür Vahdet Efendi Vergi Kâtibi Ahmed Efendi	Tahrirat Kâtibi Halil Rüşdü Efendi

Timurcu kazası:

Timurcu Kazası	
Me'murin-i Kaza	
Ka'imakam-ı Said Bey Sâniye	
Naib Mustafa Şerif Efendi Mal Müdürü Halil Hilmi Efendi	Müfti Hacı Hakkı Efendi Tahrirat Kâtibi Ahmed Efendi
Meclis-i İdare-i Kaza	
Re'is Ka'imakam Bey	
Naib ve Müfti Efendiler Mal Müdürü Efendi Tahrirat Kâtibi Efendi (Aza-yı Tabiiye)	Esad Ağa Hacı Mehmed Efendi Hacı Halil Ağa (Aza-yı Müntehaba)

Mahkeme-i Bidayet	
Re'is Naib Efendi Aza Ahmed Bahir Efendi Başkâtip Rıfat Efendi	Kâtip-i Sâni Kadri Bey Müstantik Muavini Vekili Hasan Efendi Şeriyye Kâtibi Ali Efendi
Daire-i Belediye	
Re'is Şeyh Mehmed Nuri Efendi Kâtibi Mustafa Lütfi Efendi Aza Ramiz ve Hacı Mehmed Efendiler	Maarif Meclisi Re'is Hacı Hakkı Efendi Aza Hacı Abdürrezzak Efendi Aza Ahmed Hafız ve Hacı Mustafa Efendiler

Bazı Me'murin	
Tapu Kâtibi Nuri Efendi Mal Müdürü Muavini Şemseddin Efendi Telgraf ve Posta Müdürü Şükrü Efendi Nüfus Memuru Ahmed Efendi Kâtibi Abdülmuttalib Efendi	Sandık Emni Ömer Lütfi Efendi Polis Münhal Zabıta Mülazımı Zekeriya Efendi Kâtibi Mehmed Efendi

Ziraat Komisyonu	Ziraat Bankası Sandığı
Re'is Ramiz Ağa Aza Abdürrezzak Ahmed Efendiler Hacı Hüseyin ve Hasan Efendiler	Re'is Hafız Ahmed Efendi Muhasebe Kâtibi Hüseyin Efendi Aza Abdürrezzak Efendi

Mekteb-i Rüşdiye	Mekteb-i İbtidai
Malum-ı Evvel Hacı Mustafa Efendi Malum-ı Sâni Himmet Efendi Rakka Muallimi Ahmed Efendi Aded-i Şakirdan 75	Muallim-i Evvel Mehmed Efendi Muallim-i Sâni Mehmed Efendi Aded-i Şakirdan 93

Kula kazası:

Kula Kazası	
Me'murin-i Kaza	
Ka'imakam Abdi Bey Sâlise	
Naib Hüseyin Kâmil Efendi Mal Müdürü Hüsnü Efendi Tahrirat Kâtibi Halil Efendi (Aza-yı Tabiiye)	Halil Efendi İzzet ve Atnaş Efendiler Ruhani Vekili Papa Manulaki (Aza-yı Müntehaba)
Mahkeme-i Bidayet	
Re'is Naib Efendi Aza Hacı Said ve Elya Efendiler Müstantik Muavini Hacı Ahmed Efendi	Şeriyye Kâtibi Mehmed Şükrü Efendi Mukavelat Muharriri Süleyman Efendi

Daire-i Belediye	
Re'is Halil Efendi Aza Hacı Mehmed ve Süleyman Efendiler Aza Yorgaki ve Flipu Efendiler	Kâtip Vasıf Efendi Sandık Emmini Halil Efendi Tabip Mihran Efendi Sâlise

Ziraat Sandığı Heyeti	
Celal ve Halil ve Yuvakim Efendiler	Kâtip İbrahim Efendi
Maarif Komisyonu	
Re'is Selim Ağa Aza Halil ve Said Efendiler Aza Süleyman ve Mustafa Efendiler	Ziraat Odası Re'is Şerif Efendi Aza Halil ve İzzet Efendiler Aza Şerif ve Anışaş Efendiler

Mekteb-i Rüşdi	
Muallim-i Evvel Ahmed Efendi Muallim-i Sâni Haled Efendi	Mekteb-i İbtidai Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi Muallim-i Sâni Hüseyin Efendi Muallim-i Sâlise Ahmed

Bazı Me'murin	
Nüfus Memuru İsmail Efendi Muavini Ali Efendi Mal Müdürü Hüsnü Efendi Muavini Hafız Ahmed Efendi Refiki Kâmil Efendi	Telgraf Memuru Rıfat Efendi Nevahi Vergi Kâtibi Hacı Osman Efendi Sandık Emmini Ali Efendi Tapu Kâtibi Atnaş Efendi Zabıta Memuru Mülazım Salih Ağa Polis Memuru Nuri Efendi

Selendi Nahiyesi	
Müdür Zeynelabidin Efendi Naib Hafız Hüseyin Efendi Tahrirat Kâtibi Ali Efendi	Aza Hacı Talip ve Mustafa Ağalar Aza Hacı Sadık ve Mustafa Ağalar Beldi Re'isi Hacı Şerif Ağa

Eşme kazası:

Eşme Kazası	
Me'murin-i Kaza	
Ka'imakam Necib Bey Sâniye Mal Müdürü Ahmed Niyazi Efendi	Naib Mustafa Efendi Müderris Tahrirat Kâtibi Mehmed Tevfik Efendi
Meclis İdaresi	
Re'is Ka'imakam Bey	
Naib Efendi Mal Müdürü Efendi Tahrirat Kâtibi Efendi (Aza-yı Tabiiye)	Mustafa Bey Ali Bey Mehmed Efendi (Aza-yı Müntehaba)
Mahkeme-i Bidayet	
Re'is Naib Efendi	
Aza Hacı Ömer Efendi Aza Hüseyin Efendi Başkâtip Mustafa Asım Efendi	Müstantik Muavini Münhal Kâtip-i Sâni Mehmed Şükrü Efendi İcra Mübaşirleri Mehmed ve Ahmed Ağalar

Daire-i Belediye	
Re'is Hacı Mustafa Ağa Aza Musa ve Yusuf Ağalar Aza Ali Ağa Kâtip Kâmil Efendi	Nafia Komisyonu Re'is-i Evvel Ka'imakam Bey Re'is-i Sâni Hacı Muhid Ağa Aza Ahmed ve Mehmed Ağalar Aza Mustafa ve Ali Ağalar
Maarif Komisyonu	
Ziraat Sandığı Heyeti	

Re'is Ahmed Efendi Aza Ramazan Ağa Aza Halil Ağa	Re'is Hacı Rüşdü Efendi Kâtip Halil Hilmi Efendi Aza Süleyman ve Hüseyin ve Hacı Ahmed Efendiler
--	--

Ziraat Odası	
Re'is İbrahim Ağa	Aza Mustafa ve Mehmed ve Ali Ağalar
Bazı Me'murin	
Mal Müdürü Muavini Mahlas Nuri Efendi Refiki Hafız Behram Efendi Sandık Emmini Süleyman Efendi Nüfus Memuru Asım Efendi Kâtipi Mehmed Kâmil Efendi	Telgraf Memuru Nuri Efendi Küre Müdürü Hacı Ali Efendi Tahrirat Kâtipi Ahmed Efendi Tapu Kâtipi Mehmed Efendi Zabıta Memuru Ahmed Ağa

Gördes kazası:

Gördes Kazası	
Me'murin-i Kaza	
Ka'imakam Nureddin Bey Sâniye	
Naib Yahya Hayri Efendi Bursa Ruusu Müftü Ali Saib Efendi Bursa Ruusu	Mal Müdürü Yusuf Ziya Efendi Tahrirat Kâtipi Hüseyin Efendi

Meclis-i İdare-i Kaza	
Re'is Ka'imakam Bey	
Naib ve Müftü Efendiler Mal Müdürü Efendi Tahrirat Kâtipi Efendi (Aza-yı Tabiiye)	Selim Efendi Abdah Efendi Hacı Kosti Efendi (Aza-yı Münteha)
Mahkeme-i Bidayet	
Re'is Naib Efendi Aza Rami Bey ve Penayut Efendi Müstantik Muavini Mehmed Efendi Eytam Müdürü Mehmed Fuhuli Efendi Kâtip-i Evvel Yusuf Efendi Sâni Mehmed Sadık Efendi Mukavelat Muharriri Şerif Efendi Mahkeme-i Şeriyeye Kâtipi Sakıb Efendi	Daire-i Belediye Re'is İbrahim Edhem Efendi Kâtip Hristo Efendi Aza Hacı Mustafa Efendi Aza Hacı Hafız Efendi Aza Hacı Kosti Efendi Tabip Ağal Efendi

Maarif Komisyonu	
Re'is Abdah Efendi	
Aza Hafız Abdah ve Hafız Mehmed Ali ve Hafız Mehmed ve İbrahim Efendiler	Kâtip Ahmed Namık Efendi Sandık Emmini Hacı Mustafa Ağa
Ziraat Sandığı Heyeti	
Re'is Mısto Efendi	Kâtip Ahmed Efendi
Me'murin-i Kaza	
Telgraf Müdürü İsmet Efendi Nüfus Memuru Hasan Efendi Muavini Ahmed Efendi Mal Müdürü Muavini Süleyman Efendi Refiki Emin Efendi	Tapu Kâtipi Cemal Efendi Borlu Vergi Kâtipi Mustafa Efendi Mekteb-i İbtidai Muallim-i Evvel Ahmed Efendi Mekteb-i İbtidai Muallim-i Sâni İbrahim Efendi Sandık Emmini Raşid Efendi

Borlu Nahiyesi	
Müdür Vekili Selim Efendi Naib Emin Efendi	Tahrirat Kâtipi Abdah Efendi Belediye Re'isi Süleyman Ağa
Kayalık Nahiyesi	
Naib Hafız Mehmed Efendi	Re'is-i Beldi Şerif Ağa

Soma kazası:

Soma Kazası	
Me'murin-i Kaza	
Ka'imakam Hüseyin Hüsnü Bey Sâniye Naib Necib Efendi Müftü Abdah Efendi	Mal Müdürü Rıfat Efendi Tahrirat Kâtibi Eşref Efendi Metropolid Vekili Papala Evinyos? Efendi
Meclis-i İdare-i Kaza	
Re'is Ka'imakam Efendi	
Naib ve Müftü Efendiler Mal Müdürü Efendi Tahrirat Kâtibi Efendi Metropolid Vekili Efendi (Aza-yı Tabiiye)	Hasan Efendi Abdah Efendi Lefter Efendi (Aza-yı Müntehaba)

Mahkeme-i Bidayet	
Re'is Naib Efendi Aza Nuri Bey Aza Yorgaki Efendi	Başkâtip Fethi Efendi İkinci Kâtip İsmet Efendi Müstantik Muavini Hüseyin Efendi Mukavelat Muharriri Nuri Efendi

Maarif İdaresi	Belediye Meclisi
Re'is Abdah Efendi Aza Hacı Ali Ağa ve Hacı Hafız Ali Ali Rıza ve Hacı Hafız Mehmed Emin ve Hacı Abdah Efendiler	Re'is Hacı Yusuf Efendi Aza Mehmed ve Hacı Halil ve Ali ve Hacı Yörki Ağalar ve Argiri ve Kâtip İbrahim Efendiler

Ziraat Sandığı Heyeti	Ziraat Komisyonu
Re'is Hacı Mehmed Efendi Aza Hacı Ali ve Argir ve Mehmed Ağalar, Kâtip İbrahim Hilmi Efendi	Re'is Abdurrahman Efendi Aza Hacı Mustafa Efendi Aza Hacı Kadri
Mekteb-i Rüşdi	Mekteb-i İbtidai
Muallim-i Evvel Receb, Sâni Ali Efendiler Refia Muallimi İbrahim Efendi	Muallim-i Evvel Ahmed Efendi Muallim-i Sâni Hafız Mustafa Efendi
Bazı Me'murin	
Mal Müdürü Muavini Ali Efendi Refiki Ali Efendi Sandık Emimi Mehmed Efendi Tapu Kâtibi İsmail Hakkı Efendi Maden Memuru Osman Efendi	Telgraf Müdürü Şevket Bey Sâlise Nüfus Memuru Mehmed Efendi Kâtibi İbrahim Sırrı Efendi Maden Müfettişi Mehmed Ağa Maden Kâtibi Derviş Efendi

Akhisar kazası:

Akhisar Kazası	
Me'murin-i Kaza	
Ka'imakam Rafet Bey Sâlise Naib Abdülmuin Efendi Müftü Abdah Efendi	Mal Müdürü Mustafa Efendi Tahrirat Kâtibi Mehmed Ali Efendi
Meclis-i İdare-i Kaza	
Re'is Ka'imakam Bey	
Naib ve Müftü Efendiler Mal Müdürü Efendi Tahrirat Kâtibi Efendi (Aza-yı Tabiiye)	Hacı Ahmed Efendi Diğer Hacı Ahmed Efendi Hacı Elya Efendi (Aza-yı Müntehaba)

Mahkeme-i Bidayet	
Re'is Naib Efendi Aza Halil ve Serviye Efendi Mukavelat Muharriri Enveri Efendi Refiki İbrahim Efendi	Başkâtip Vekili Hakkı Sâni İsaî Efendi Müstantik Muavini Asavur? Feyzi Efendi Mahkeme-i Şeriyye Kâtibi Kazım Efendi Eytam Müdürü Tahir Efendi
Daire-i Belediye	
Re'is Hacı Mehmed Ağa	
Aza Arif ve Hacı Hasan Ağalar Aza Kirkor Hacı Esperu Efendi Aza Hacı Nikola Efendi	Kâtip Ahmed Efendi Tabip Maveramani Efendi Sandık Emîni Mustafa Efendi

Ziraat Sandığı Heyeti	
Re'is Arif Efendi	
Aza Hacı Hasan Ağa Aza Hacı Mihal Efendi	Aza Hacı Abdah Ağa Kâtip Hasan Efendi
Mekteb-i Rüşdi	
Ziraat Komisyonu	
Muallim Fehmi Efendi Rakka Muallimi Mehmed Ali Efendi Bevvab İsmail Efendi	Re'is Hacı Osman Efendi Aza Hacı Abdah ve Ahmed Efendiler Aza Hacı Mihal ve İstefan Efendiler

Maarif Komisyonu	
Re'is Müfti Efendi	
Aza Müderris Mehmed Efendi Aza Hacı Osman Efendi	Aza Ömer Efendi Aza Hacı Osman Efendi
Mekteb-i İbtidai	
Muallim-i Evvel Hafız Ahmed Efendi Muallim-i Sâni Salih Efendi	Muallim-i Sâlis Mehmed Ali Efendi Muallim-i Rabia Hafız Hüseyin Efendi Refiki Mehmed Dürri Efendi

Bazı Me'murin	
Tapu Kâtibi Hafız Musa Efendi Mal Müdürü Muavini Ahmed Efendi Refiki Hakkı Efendi Marmara Vergi Kâtibi Ali Efendi Yoklama Kâtibi İbrahim Efendi	Telgraf Memuru Hurşid Efendi Duyun-ı Umûmiye Memuru Kâmil Efendi Nüfus Memuru Kifayeddin Efendi Kâtibi Kasım Efendi

Marmaracık Nahiyesi	
Müdür Receb Ferid Efendi Kâtip Rüstem Efendi	Aza Mehmed ve Hasan Ağalar Aza Hacı İbrahim ve Nikolaki Efendiler

Kırkağaç kazası:

Kırkağaç Kazası	
Me'murin-i Kaza	
Ka'imakam Mehmed Şükrü Efendi	
Naib Ahmed Şevki Efendi Müderris Müfti İsmail Hakkı Efendi	Mal Müdürü Ali Rıza Efendi Tahrirat Kâtibi Ahmed Kâmil
Meclis-i İdare-i Kaza	
Re'is Ka'imakam Bey	
Naib ve Müfti Efendiler Mal Müdürü Efendi Tahrirat Kâtibi Efendi (Aza-yı Tabiiye)	Süleyman Efendi Hacı Emin Efendi Münhal Efendi (Aza-yı Müntehaba)

Mahkeme-i Bidayet	Daire-i Belediye
Re'is Naib Efendi Aza Hacı Süleyman Efendi Aza Hacı Kigork Efendi Kâtip-i Evvel Osman Nuri Efendi Sâni Osman Hulki Efendi Müstantik Muavini Toma? Efendi	Re'is Mustafa Ağa Aza Hasan Ağa Aza Hacı Mustafa Ağa Aza Osman Ağa ve Yuvanaki Kâtip Sandık Emni İbrahim Hakkı Efendi Beldi Tabipi Kabriyel Efendi Sâlise

Mekteb-i Rüşdi	Mekteb-i İbtidai
Muallimi-i Evvel Mustafa Efendi Bursa Ruusu Muallim-i Sâni Tahir Efendi Aded-i Şakirdan 45	Muallim-i Evvel Hacı Hafız Mehmed Emin Efendi Muallim-i Sâni Mehmed Emin Efendi Muallim-i Sâlis Mustafa Efendi
Ziraat Sandığı Heyeti	Nafia Komisyonu
Re'is Ahmed Efendi Kâtip Mehmed Efendi	Re'is Hacı Mehmed Ağa Aza Emin Efendi Mustafa Ağa
Ziraat Odası	Maarif Komisyonu
Re'is Hacı Ahmed Ağa Aza Mustafa ve Beyramoğlu Mihal Aza Ahmed Efendi	Re'is Abdülmecid Efendi Aza Süleyman Bey Aza Akif ve İsperaki Efendiler

Bazı Me'murin	
Mal Müdürü Muavini Tahsin Efendi Refiki Nazmi Efendi Nüfus Memuru Hacı Ahmed Efendi Muavini Ahmed Efendi	Sandık Emni Cemal Efendi Telgraf Müdürü Ali Rıza Efendi Tapu Kâtibi Hasan Efendi Zabıta Memuru Mustafa Ağa

Gelenbe Nahiyesi	
Müdür Mehmed Emin Efendi Naib Hacı Hafız Süleyman Efendi	Tahrirat Kâtibi Ahmed Hulusi Efendi Aza Süleyman Efendi Ahmed ve Mehmed Ağalar

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin özellikle son dönemleri için önemli resmî vesikalari olan salnameler, vilayetlerin tarihi, merkez teşkilatı, idari teşkilat, nezaretleri hakkında bizlere değerli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda çalışmamıza konu olan Aydın Vilayet Salnameleri, Osmanlı Devleti'nin şehzadeler şehri olarak nam kazanmış Saruhan (Manisa) Sancağı hakkında verdiği bilgiler çok mühim bir yere sahiptir. 1306/1890 Aydın Vilayet Salnamesi incelendiğinde Saruhan Sancağının coğrafi yapısı, doğal zenginlikleri ve güzellikleri, fiziki yapısı, iklimi, nüfusu, yeraltı kaynakları, ekonomisi vs. gibi bilgilerin detaylı verilmesinin yanı sıra merkez sancak başta olmak üzere sancakta yer alan kaza ve nahiyelerin adları, burada bulunan idari kurumlar ve görevli memurların kayıtlarının düzenli olarak tutulmaya çalışıldığı da görülmektedir.

18. ve 19. yüzyılda Saruhan Sancağının idari yapısına baktığımızda Güzelhisar, Menemen, Marmara, Mendehorya, Gördek, Gördes, Adala, Kayacık, Akhisar, Foçalar, Nif, Demirci, Kula, Alaşehir, Eşme, Salihli, Kırkağaç, Bergama, Soma ve Gedus olmak üzere toplamda 20 adet kazası vardır. Sancak, Turgutlu, Belen, Palamut, Yunddağı, Ilıca, İnegöl, Selendi, Gelenbe, Borlu, Dağmarmara, Marmaracık ve Emlak gibi nahiyelere de sahiptir. Çalışmamıza konu olan 1890 Aydın Vilayet Salnamelerinde verilen bilgiler ışığında sadece Menemen, Gördes, Kayacık, Akhisar, Demirci, Kula, Alaşehir, Eşme, Salihli, Kırkağaç, Bergama, Soma ve Gedus kazalarının ve Turgutlu, Dağmarmara, Palamut, Yunddağı, Ilıca, Selendi, Gelenbe, Borlu, Aynagöl ve Marmaracık nahiyelerinin isimleri zikredilmiştir. Yine salnameye göre liva merkezi olan Manisa kasabasıyla doğrudan doğruya Manisa'ya bağlı kaza ve köylerde 87508 nüfus vardır. Bunların içinde İslam dinine mensup Müslümanlar

dışında, Rum, Ermeni, Bulgar (Katolik), Yahudi ve Latin (Protestan) gibi çeşitli ırk ve dine mensup insanlar da vardır. Nüfus bilgileri verilirken cinsiyet ayrımı yapılmadan genel olarak toplam nüfus verilmiştir. Burada dikkat çeken sancak nüfusunun çeşitli ırk ve dine mensup insanlardan müteşekkil olduğudur.

Salnamede Saruhan Sancağının iklim ve tarım ürünlerinden ayrıntılı bahsedilmektedir. Bu bağlamda sancak topraklarının çok verimli, ürün çeşitliliğinin, üretimin ve tarım ticaretinin bol olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Sancak topraklarının %46'sının orman ve makilerle kaplı olmasından dolayı odun, kömür ve çam kabuğu gibi ürünlerin ihracatı şehrin ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. Ekonomik olarak bazı dönemlerde iniş-çıkışlar yaşansa da genel anlamda bulunduğu konum itibarıyla de ithalat ve ihracatın iyi olduğunu özellikle halı dokumacılığının “ki dünyaya nam salmış” derecede geliştiğini söyleyebiliriz. Tarihi eser bakımından zengin olan şehirde özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda şehzadelerin Manisa’da ikametleri sırasında birçok tarihi eserler yapılmış, zamanla buralar nüfus yoğunluğundan ötürü birer yerleşme alanları olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid Han döneminde tutulan ve çalışmamıza konu olan 1890 Aydın Vilayet Salnamesinde, imparatorluğun önemli bir sancağı olan Saruhan Sancağında, idari teşkilatın yeterince oluşturulduğu, idareye toplumsal katılımın sağlandığı ve Gayrimüslim tebaanın dışlanmayarak idari görevlerde buldukları görülmektedir.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

Vilayet-i Salname-i Aydın, (R. 1306-M. 1890). Def’a 12, s. 1-217, Aydın: Aydın Vilayet Matbaası.

Araştırma ve İncelemeler

Aydın, B., (2009). “Salnâme”, *TDVİA*, Cilt: 36, İstanbul: TDV Yay., ss. 51-54.

Ceylan, M., (2018). *Timar Rûznâmçe Defterlerine Göre Saruhan Sancağı Timarlı Sipahileri (1595-1617)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Devellioğlu, F., (2005). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları.

Duman, H., (2000). *Osmanlı Sâlnameleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Katoloğu*, Cilt: 1, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları.

Emecen, F., (2003). “Manisa”, *TDVİA*, Cilt: 27, Ankara: TDV Yay., ss. 577-583.

-----,(2009). “Saruhanoğulları”, *TDVİA*, Cilt: 36, İstanbul: TDV Yay., ss. 170-173.

-----,(1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: TTK.

Karakuyu, M., (2007). “Manisa Şehrinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C 4, S 2, , ss. 1-20.

Karataş, Y., (2010). *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karpat, H. K., (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Ortaylı, İ., (2011). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: TTK.

Örenç, A. F., (2020). “Mutasarrıf”, *TDVİA*, Cilt: 31, Ankara: TDV Yay., ss. 377-379.

Palalı, İ., (2010). “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 23, Şanlıurfa, ss. 1-13.

Sezen, T., (2017). *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

- Sütçü, T., (2004). “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnameler ve Yıllıklar”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, S 18, İstanbul, s. 79-92.
- Şahin, İ., (2016). “Saruhan ve Saruhanoğullarının Kökeni Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, S 18, ss. 219-233.
- Şemseddin S., (2004). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- , (1894). *Kamusu'l-Alam*, Cilt: 4, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tanman, M. T., (2012). “Manisa Ulucamii”, *TDVİA*, Cilt: 42, İstanbul: TDV. Yay., ss. 110-111,
- Uluçay, M. Ç., (1955). *18. ve 19. Yüzyılda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul: Berksoy Basımevi.
- Uyar, R., (2011). *Osmanlı Salnamelerinde Bergama*, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.
- Ünal, M. A., (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Elektronik Kaynaklar

<http://www.manisa.gov.tr/sehr-i-sehzade-kadim-sehir-manisa>.

Osmanlı Taşrasında Mahkûm Olmak: Ergani Madeni Umumî Hapishanesi Üzerine Bir İnceleme (1850-1920)

Being Prisoned in the Ottoman Provincial: A Review on Ergani Madeni Public Prison (1850-1920)

Halil ÇOBAN*

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat süreciyle başlayıp İslahat Fermanı ile devam eden modernleşme döneminde her alanda olduğu gibi hukuk alanında da önemli dönüşümler yaşanmıştır. Bilhassa bu dönüşüm mahkumların cezasının infaz edildiği mekanlar olarak nitelendirilen hapishanelerde meydana gelmiştir. Bu ıslah çalışmalarında hapishanelerin fiziki yapıları iyileştirilirken, aynı zamanda mahkumların barınma, beslenme ve sağlık koşullarının uygun hale getirilmesi hedeflenmiştir. İslah çalışmalarının uygulandığı yerler arasında kürek cezasının infazında üs olarak kabul edilen Ergani Madeni Umumî Hapishanesi bulunmuştur. Bu çalışmada, 1850 ile 1920 yılları arasında Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde hükümlü ile tutukluların mevcudu, barınma koşulları, sağlık durumları, işlemiş oldukları suç türleri ve hapishanedeki mahkûmiyet durumları ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada hapishanelere yönelik yapılan reform çalışmalarının hükümlü ve tutuklulara olan yansımaları arşiv belgeleri ile telif eserlerden istifade edilerek incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Hukuku, Hapishane, Ergani Madeni, Tutuklu, Hükümlü.

Abstract

During the modernization period in the Ottoman Empire, which started with the Tanzimat Reform Era and continued with the Reform Edict, important transformations were experienced in the field of law, as in every other field. In particular, this transformation has occurred in prisons, which are characterized as places where prisoners are sentenced. In these rehabilitation works, it was aimed to improve the physical structures of the prisons, while at the same time improving the accommodation, nutrition and health conditions of the prisoners. Among the places where the rehabilitation works were carried out, the Ergani Mine Public Prison, which was accepted as a base for the execution of the labor penalty, was found. In this context, in this study, the presence of convicts and detainees, their accommodation conditions, health conditions, types of crimes they committed and their convictions in the prison between 1850 and 1920 were discussed. In addition, in the study, the reflections of the reform studies on prisons on the convicts and detainees were tried to be examined by making use of archive documents and copyrighted works.

Keyword: Ottoman Law, Prison, Ergani Madeni, Prisoner, Convict.

Extended Summary

The aim of this study is to discuss the situation of the Ergani Madeni Public Prison in the transformations of the Ottoman prisons, together with the reform works in the field of law with the Tanzimat Edict in the Ottoman Empire. Especially in this transformation process, the general situation of convicts and detainees in prison was tried to be examined. In this context, the accommodation conditions, health conditions, detention conditions, detention periods, the density of current detainees, the processes of benefiting from amnesty laws and escape attempts of convicts and detainees in Ergani Madeni Public Prison, which is affiliated to Diyarbakır Prison, are discussed in detail.

In this theoretical study, six stages can be mentioned, excluding the introduction. In the first of these stages, the nutrition and accommodation conditions of the convicts and detainees who were in prison between 1850 and 1920 were discussed, and the methods applied to solve the problems they experienced in this regard were emphasized. In the second stage, the security situation of the convicts and detainees in the prison was examined. In this context, it has been tried to examine the data on whether the prison is safe against the escape attempts of the prisoners. In the third stage, it has been tried to determine the jobs in which the

* Doktora Öğrencisi (100/2000), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Osmanlı Müesseseleri, ve Medeniyeti Tarihi, halilcoban6361@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-5123-5104

current convicts and detainees are employed in the public interest or the number of convicts and detainees working in the prison. In the fourth stage, the reasons for the arrest of the people in prison were discussed. Another expression of crime types has been tried to be examined. In this context, it has been determined that convicts and detainees in prison are generally convicted of crimes such as murder, burning, extortion, desertion, stealing. In the fifth chapter, a study was conducted to determine how many prisoners in the Ergani Mine Public Prison benefited from the amnesty laws that were enacted from time to time in the Ottoman Empire. Finally, in the sixth stage of the study, the health status of the prisoners was discussed. In this context, a research was conducted on what is involved in dealing with the health problems of the prisoners and whether the health personnel are sufficient.

The desired goal could not be achieved in the policies implemented within the framework of the reform efforts put into effect in the jurisdiction with the Tanzimat Ferman throughout the empire. Although the main reasons for this situation were determined, the long-lasting wars and the economic depressions were among the leading ones. As a matter of fact, similar developments were also detected in the Ergani Mine Public Prison. It has been determined that all the investments made for the modernization of the prison between 1850 and 1920 were not enough to achieve the desired success. In this context, the fact that the prison where the execution of the hard labor was carried out was accepted as a base has led to the density of the convicts. In this case, it has brought food and shelter problems. Despite the budgets allocated in this area, the desired target has not been achieved. Another area where the budget was insufficient was health. As a matter of fact, despite the desire to build a hospital in a separate building for the prisoners, it was determined that this building could not be built, and one room of the prison, which was inadequate, was converted into a hospital and the need was tried to be met. As a matter of fact, it has been determined that there are problems in terms of health personnel. It is seen that the decisions taken in line with the amnesty laws are carried out by the prison administration. The main reason for giving importance to such laws was to try to reduce the number of prisoners. Again, the existence of some escape attempts in the prison shows that the administration is weak in terms of security, albeit a little.

Considering the limitations of the study, the fact that its reflection on the prison, which was put into practice throughout the empire, took place in 1850, has been effective in determining the start date of the study. The fact that the date of 1920 was chosen for the termination of the study was effective in the collapse of the empire and the establishment of a new state in its place. Although Ergani was chosen as the region, the fact that the convicts were sent to the prison from the surrounding regions ensured that the working limitations in the surrounding regions were taken into account. The limitation of this study should be considered primarily as the geographical region.

It is understood that many studies have been made on the prisons chosen as the place for the execution of the concept of crime, which has a history as deep-rooted as the history of humanity. These studies are generally researches on the improvement of the physical structure of prisons, and it is possible to identify many studies addressing the general condition of prisoners. However, it has been determined that there is no evaluation of the general condition of the prisoners in the Ergani Madeni Public Prison. Moreover, the fact that there is no research on the sanjak prison, although it is a very rich area in terms of archival resources, prompted us to do this study. In order to benefit from archival sources, it can be presented as a suggestion because having a good command of Ottoman Turkish will provide a great advantage in terms of researching the subject.

In the modern world, research and studies in the field of history are now focused on a more limited time period and a specific subject. Despite all the improvement works carried

out between 1850 and 1920 in the prison located in the sanjak, it was determined that the problems were not resolved to a large extent. The main way out of solving these problems was the construction of a new modern prison. Although the administrators of the period constantly expressed this issue, it is seen that this could not be realized due to the lack of budget. In this study, the prisoners' nutrition, shelter and health conditions, as well as those who benefit from the amnesty laws and work for the public benefit are mentioned. Thus, the problems between the prison administration and the prisoners and the practices proposed as a solution to these problems were tried to be discussed. In this direction, it has been tried to inspire researchers who will do research in this field with the study.

Giriş

Hukuki manada sanık veya suçlunun bir mekâna kapatılarak özgürlüğünün kısıtlanması olarak tanımlanan habs terimi (Bardakoğlu, 1997, s. 54; Develioğlu, 1993, s. 304) Kamus-i Türki adlı eserde “*bir mücrimi mücazat nispetiyle veya davası görülünceye kadar kaçmamak için bir yere kapama, tutma, zapt etme ve istifade olunmayacak bir hal ve mevkide bulundurma*” olarak anlandırılmıştır (Sami, 2015, s. 539-540). Bu kapsamda cezaların infaz edilmesi için kullanılan mekânlara ise hapisane, tevkifhane ya da mahbes ismi verilirken (Hanilçe, Şeyhoğlu, 2020, s. 406) hapsedilen şahıslar ise mahpus, mahkûm, tutuklu veya mevkuf olarak nitelendirilmiştir (Poyraz, 2016, s. 619). Hapis cezası, bedeni cezalar kadar olmasa da eski medeniyetlere kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Nitekim Eskiçağlardan itibaren bu ceza yönteminin Roma, Arap ve Türk hukukunda uygulandığı bilinmektedir (Daşcıoğlu, 2008, s. 54).

İslam hukukunda ise gerçek manada hapis cezaları Hz. Ömer döneminden itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Lakin hapisanelerin cezanın infaz edildiği bir kurum olarak örgütlenmesi Emeviler döneminde gerçekleşmiştir. Ancak İslam hukukunda hürriyeti kısıtlayıcı ceza anlayışı olmadığından, bu tür mekânlar daha çok kesilen cezaların infazı gerçekleşene kadar suçluların tutulduğu tutukevi olarak nitelendirilebilir (Eyyub, 2017, s. 144). Bu sebepten dolayı İslam hukukunda bu mekânları cezaevi olarak nitelendirmek mümkün gözükmemektedir (Demirbaş, 2005, s. 28).

Batı hukukundaki ceza kavramına bakıldığında ise kilise hukukuna dayandığı söylenebilir. Nitekim Batı ülkelerinde açılan ilk hapisanelerin kilise çatısı altında faaliyet gösterdiği saptanmıştır. Kilise bünyesinde bulunan manastırlar bu suçlular için uygun ortam olarak görülmüştür (Özçelik, 2011, s. 17-18). Tarihin erken dönemlerinde gerek İslam gerekse Hristiyan hukukunda suçluların tutuldukları mekânların ilkel şartlara sahip olduğu çıkarımı yapılabilmektedir. Buna karşın modern hapisanenin ilk örneği 1595 yılında Amsterdam şehrinde inşa edilmiştir (Artuk, Alşahin, 2016, s. 157). Bu hapisane mahkûm erkekler için kullanılmıştır. 1597 yılında ise kadın mahkûmlara mahsus bir hapisane yapılmıştır (Demirbaş, 2000, s. 236; Demirbaş, 2000, s. 391). Modern hapisane kavramının bu ilk örnekleri Avrupa ve Amerika için olduğu kadar, Osmanlı'nın Tanzimat sonrası hapisaneleri için de emsal teşkil etmiştir (Çakmakoğlu Kuru, 2004, s. 12-13).

Tanzimat öncesi Osmanlı hukukunda hapis cezası, hürriyet kısıtlayıcı ceza yöntemi olarak uygulanmıştır (Arslan, 2020, s. 2117). Hapis cezasının infaz edildiği mekânlar ise genel olarak kalelerde¹ bulunan zindanlar,² hükûmet konaklarının altında yer alan mahbes veya mahzenler olmuştur (Yılmaz, 2019, s. 1413; Özçelik, Çolaker, 2022, s. 205). Bu tür yerler hürriyet kısıtlayıcı cezaların infaz edildiği mekânlar olarak nitelendirilmiştir (Tanış,

¹ Kale Zindanları olarak nitelendirilen bu mekanlar, devletin kuruluşundan XVI. Yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bkz. Uyanık, 2017, s. 117.

² Karanlık, nemli ve havasız ortamlar için zindan kavramı kullanılmıştır. Bkz. Apa Kurtişoğlu, 2021, s. 203; Güneş Yağcı, Nalbant, 2016, s. 84.

2018, s. 141). İmparatorlukta Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar hapis cezası dışında sürgün, kürek, kalebent,³ para cezası, kısas, belirli bir uzvun kesilmesi, salben idam,⁴ had, teşhir ve dayak (ta'zir) gibi ceza yöntemleri uygulanmıştır. Nitekim Ergani Madeni Umumi Hapishanesi'nde genellikle uygulanan ceza yönteminin kürek cezası olduğu görülmektedir (Türkkan, 2020, s. 2827; Öntuğ, Yılmaz, 2021, s. 58). Tanzimat Fermanı ve ardından İslahat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte hukuk alanında da bir takım yenileşme hareketleri gerçekleşmiştir (Akyüz Orat, 2011, s. 85; Tekin, 2006, s. 67). Bilhassa 1840, 1851 ve 1858 yıllarında gerçekleşen reform düzenlemeleriyle birlikte (Güneş, 2017, s. 65; Yıldız, 2015, s. 94; Gönüllü, 2011, s. 351) Osmanlı hukuk düzeni batı ülkeleri örnek alınarak değişime uğramıştır (Tan, 2020, s. 1058). Bu değişimlerin gerçekleştiği alanlardan biri de mahkûmların tutuldukları mekânlar olmuştur. Nitekim bu reform hareketleri neticesinde imparatorlukta ilk modern hapishaneler inşa edilmeye başlanmıştır (Şen, 2007, s. 17). Bu doğrultuda imparatorlukta ilk hapishane 1859 yılında Yanya'da inşa edilmiştir (Türkkan, 2020, s. 264).

1859 yılında atılan bu adımla hukuk alanında başlayan reform hareketleri batılı ülkelerin diplomatik baskılarının da etkisiyle II. Abdülhamit döneminde yoğunluk kazanmıştır (Öztürk, 2014, s. 100). Nitekim 1876 yılında İdare-i Umumiye-i Vilayet Hakkında Talimat (Akın, 2011, s. 25-26) ve 1879 yılında Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu (Schull, 2005, s. 220; Turinay, 2021, s. 171; Gökçen, 1994, s. 203; Çelik, 2008, s. 604) ilan edilmiştir. Ayrıca hapishanelerin idari alanlardaki konuları, 1880 yılında düzenlenen Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyelerine Dair Nizamnamesiyle (BOA. DH. MB. HPS. M. 31/82) tanzim edilmiş, fiziki yapılarında iyileşmeler yapılmıştır (Arslan, 2019, s. 739; Eren, 2013, s. 99; Atar, 2011, s. 88). 1880 yılında gerçekleşen bu düzenleme ile hapishanelerin fiziki yapısının yanı sıra mahkûmların; barınma, beslenme ve sağlıklarıyla ilgili çalışmalar yapılarak, hijyeninin hâkim olduğu bir ortamda cezalarının infaz edilmesi sağlanmaya çalışılmıştır (Karaca, 2010, s. 156).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde de bu doğrultuda devam ettirilen ıslahat çalışmalarında istenen hedefe ulaşılamamıştır (Tekin, Özkes, 2008, s. 190). Bu başarısızlığın temel sebebi ise uzun süren savaşların beraberinde getirmiş olduğu siyasi ve ekonomik istikrarsızlık olmuştur (Demiryürek, 2016, s. 552-553; Demirkol, 2012, s. 116). Mali bütçenin büyük oranının askeri harcamalar için ayrılmasından dolayı hapishanelerin modernizasyonunda kullanılması gereken bütçe sağlanamamış ve hedeflenen icraatlar Cumhuriyet'in ilanına kadar gerçekleştirilememiştir (Türkkan, 2020, s. 265).

Ergani Madeni Umumi Hapishanesi de hedeflenen modernizasyonun sağlanamadığı hapishanelerden biri olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ıslah çabalarının gerçekleştirilmeye çalışıldığı Diyarbakır vilayetine bağlı olan bu infaz kurumu, bölgede bilhassa kürek cezasının merkezi konumundadır. Bu konumu hükümlü ve tutuklu sayısının artışına yol açmıştır. Hükümlü ve tutukluların hapishanedeki genel durumu ile beslenme ve sağlık koşullarının inceleneceği çalışmada, konunun daha anlaşılır kılınabilmesi adına birtakım sorulara cevap aranmıştır. Sözgelimi, bu yapının hükümlü veya tutuklular açısından fiziki durumunun elverişli olup olmadığı, hükümlü veya tutukluların mevcudu, işlemiş oldukları suç türleri, barınma, sağlık ve beslenme koşullarının ne durumda olduğu, son olarak hapishanede görev icra eden sağlık personelinin yeterli olup olmadığı? Sorularına cevap aranmıştır.

³ Ta'zir suçlarından olan kalebentlik bir suçlunun kaleye hapsedilmesi veya kale içerisinde bulunan zindana atılması olarak tanımlanabilir. Bkz. Dağ, 2020, s. 168.

⁴ Mahkûmun idam cezası alması neticesinde ip ile asılmasıdır. Bkz. Temel, 2009, s. 111.

Hükümlü ve Tutukluların Beslenme ve Barınma Koşulları

Osmanlı hapishanelerinin kronik sorunlarından biri de hapishanelerde bulunan hükümlü ve tutukluların beslenme ile barınma koşullarının yetersizliğiyle ilgili şikayetler olmuştur. Bu şikayetlere neden olan temel nedenler ise hapishane olarak kullanılan mekânların barınma açısından yetersiz olması, bakımsızlıktan dolayı sağlıklı olması ve hükümlü veya tutukluların beslenme koşullarının yeterli olmaması gösterilebilir. Nitekim bu tür nedenlerden dolayı şikayetlerin yaşandığı hapishanelerden biri de Osmanlı taşra hapishanelerinden biri olan Ergani Madeni Hapishanesi olmuştur. Sözgelimi, Ergani Madeni Hapishanesi'nde yatmakta olan mahkûmlarla ilgili 1850 yılında meydana gelen gelişme örnek olarak incelenebilir. Hapishanede yatmakta olan mahkûmların beslenme koşullarının yetersizliğinden dolayı şikayetlerin meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu şikayetler doğrultusunda Maliye Nezareti tarafından yerel idareye çekilmiş olan telgrafta hapishanede yatmakta olan ve maddi durumu iyi olmayan zayıf ve güçsüz bazı mahkûmlara yarım kıyye⁵ eklemek ve yağ verilmesi istenmiştir (BOA. İ. MVL. 184/5535).

1850 yılında elde edilen bu bilgiler dışında hükümlü ve tutukluların beslenme koşulları ile ilgili bir diğer gelişme de 1880 yılında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, 1880 yılında Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde tutulmakta olan bazı hükümlü ve tutukluların tayinatı ile ilgili bir gelişme yaşanmıştır. Buna göre 20 mahpus Diyarbakır Hapishanesi'nden Ergani Madeni Hapishanesi'ne sevk edilmiştir. Sevk edilen bu mahkûmlarla ilgili Ergani Madeni Hapishanesi tarafından Ergani Mutasarrıflığına telgraf çekilmiştir. Bu telgraf ise mutasarrıflık tarafından merkeze iletilmiştir. Telgrafın içeriğinde gönderilmiş olan 20 mahkûmun ihtiyaçlarının ne yönde karşılanacağına dair bilginin talep edildiği görülmektedir (BOA. ŞD. 1457/18). Nitekim hapishanenin yıllık gelirlerinin gönderilen hükümlü ve tutukluların ihtiyacını karşılamaya yetmeyeceği belirtilmiş ve mahpusların tayinatının Maliye Nezaretince karşılanması talep edilmiştir. Maliye Nezareti'nden ise bu talebe karşılık ek bir bütçe gönderilemeyeceği ve daha önce hapishane idaresine tifo hastalığı ile mücadele çerçevesinde gönderilen 10.000 guruşun bu ihtiyaçlar için kullanılması yönünde cevap verilmiştir (BOA. İ. ŞD. 52/2913).

Maliye Nezareti'nin cevabı doğrultusunda çözüme kavuşturulan beslenme sorununun yanı sıra 1883 yılında hapishanede bulunan hükümlü ve tutukluların giyim konusunda da problemler yaşadığı saptanmıştır. Bu probleminden dolayı meydana gelen şikayetlerin çözüme kavuşturulması amacıyla Ergani Madeni Umumi Hapishanesi'nde bulunan hükümlü ve tutuklular için 1883 yılında Maliye Nezareti tarafından gönderilen para tutarı 23.425 guruştur. Lakin hapishane idaresi tarafından bu bütçenin henüz gönderilmemiş olmasından dolayı muhtaç olan kişilerin giydirilemediği belirtilmiştir. Bunun üzerine muhtaç olan hükümlü ve tutuklu sayısının belirlenmesi ve bir elbisenin ne kadar maliyet oluşturduğuna dair bilgiler hapishaneden talep edilmiştir. Ancak Dahiliye Nezareti ile hapishane yönetimi arasında gerçekleşen bu yazışmanın ne yönde neticlendiğine dair bilgi mevcut değildir. Nitekim arşivde yapılan taramalar neticesinde konuyla alakalı bilgiye ulaşılamamıştır (BOA. DH. MKT. 1343/79).

1886 yılına gelindiğinde Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde bulunan hükümlü ile tutukluların barınma hususunda problem yaşadığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda hükümlü ve tutuklu sayısının fazla olmasından dolayı barınmak için yer konusunda sıkıntıların yaşandığına dair hapishane idaresi tarafından Diyarbakır Valiliğine bilgi aktarılmıştır. Diyarbakır Valiliği ise hapishanede yaşanan bu yer sıkıntısını 26 Haziran 1886 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne ileterek bu şikâyetin çözümünü hususunda gerekli adımların atılmasını

⁵ Bir kıyyenin 1 kilo 282 gram (Bkz. Kürkman, 2003, 313; Dağ, 2022, s. 122) olmasından hareketle yarım kıyyenin 643 gram olduğu söylenebilir.

talep etmiştir. Dahiliye Nezareti ise çözüm olarak şimdilik Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne hükümlü ve tutuklunun gönderilmemesi gerektiğini belirtmiştir (BOA. DH. MKT. 1352/51). Hapishanenin barınma sorununa dair atılan bu adım yeterli olmamalı ki 1906 yılında bu hususta bir şikâyet daha meydana gelmiştir. Eylül ayı içerisinde hapishanede 200 kadar hükümlü ve tutuklunun bulunduğu belirtilmiştir. Fakat Ergani Madeni Hapishanesi'nde, gündün güne artan hükümlü ve tutuklu sayısına rağmen, bir mahkûmu dahi barındıracak yerin kalmadığı hapishane yönetimi tarafından Diyarbakır Valiliğine bildirilmiştir. Ancak bu şikâyetin ne yönde cevap bulduğuna dair veri ise tespit edilememiştir (BOA. DH. ŞFR. 370/14).

Barınma ve beslenme koşullarının yanı sıra hapishanede yatmakta olan hükümlü ve tutukluların genel koşullarıyla ilgili birtakım problemler yaşanmıştır. Buna dair gelişmelerden biri 1894 yılında meydana gelmiştir. 1894 yılında merkezi idare tarafından hapishaneye yıllık ihtiyaçlar için 30.000 guruş gönderilmiştir (BOA. İ. DH. 1320/3). Gönderilmiş olan bu yıllık tutarın yetmediğine dair bilgi, mutasarrıflık tarafından Diyarbakır Valiliğine, Valilik ise Dahiliye Nezareti'ne iletilmiştir (BOA. BEO. 572/42888). Nitekim yılın ilk altı ayında bu paradan 26.460 guruşunun harcandığı ve ikinci altı aylık süre için kalan 3.540 guruşun ise yetmeyeceği belirtilmiştir. Bu bilgi çerçevesinde yapılan incelemeler sonucunda merkezi idareden geçen yıl vilayetlere yapılan ödemelerden arta kalan 19.500 guruşun Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır (BOA. DH. MKT. 326/25). Şurâ-yı Devlet tarafından alınan karara göre belirlenen 19.500 guruşluk tutar Diyarbakır Valiliği tarafından 1893 yılı tahsisatından karşılıp hapishaneye havale edilmesi yönünde Diyarbakır Valiliğine telgraf çekilmiştir (BOA. DH. MKT. 357/10). Böylece ihtiyaç duyulan 26.000 guruşluk miktardan geriye 5.500 guruş kalmıştır. Bu tutarın ise merkezi idareden karşılanması kararlaştırılmıştır. Bu talep merkezi idare tarafından görüşülüp kabul edildikten sonra ihtiyaç duyulan harcamalar için belirlenen miktarın tamamı Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne gönderilmiştir (BOA. ŞD. 1469/17).

Hapishane idaresinin hükümlü ve tutuklu fazlalığından dolayı yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi gönderilen yıllık bütçenin yetmediği ve barınma sorunlarının yaşandığına dair tüm şikâyetlerine rağmen hapishaneye çevre hapishanelerden mahkûm nakilleri devam ettirilmiştir. Bu nakillerin gerçekleştiği yıllardan biri de 1908 senesidir. 1908 yılının Ekim ayında Erzincan Hapishanesi'nde bulunan tutuklu sayısının fazla olmasından dolayı izdihamın yaşandığı belirlenmiştir. Bu sebepten dolayı mahkûmların bir kısmının Ergani Madeni Umumî veya Sinop Hapishanesi'ne nakledilmeleri öngörülmüştür. Nakledilecek kişilerle ilgili Dahiliye Nezareti, Erzincan Hapishanesi'nden bilgi istemiştir. Ancak bu hususta meydana gelen gelişmelere dair bilgiye ulaşamadığı gibi naklin gerçekleşip gerçekleşmediğine dair malumat elde edilememiştir (BOA. DH. MKT. 2629/72). Söz konusu naklin Mart (1909) ayında gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemekle birlikte Mamüretülaziz Hapishanesi'nden 1908 yılında Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne mahkûm nakli yapıldığına dair gelişme yaşanmıştır. Nitekim bu hapishaneden 20 kadar mahkûmun Ergani Madeni Hapishanesi'ne nakledildiğini gösteren kayıtlar tespit edilmiştir. Lakin mahkûmların çoğunun çevre köylerden olmasından dolayı bu mahkûmların daha uygun bir yere sevk edilmesi gerektiği yönünde karar alınmıştır. Bu karar doğrultusunda mahkûmların nerelere sevk edileceğine dair Ergani Madeni Hapishanesi tarafından Dahiliye Nezareti'nden 26 Eylül 1908 tarihinde bilgi talep edilmiştir. Bu talebe verilen cevabın ne yönde olduğu bilgisine ulaşılammıştır. (BOA. DH. MKT. 2625/5).

Yine hapishaneye mahkûm naklinin gerçekleşmesine yönelik girişimlerden biri de 1909 yılında yaşanmıştır. Bu bağlamda, Tokat Hapishanesi'nde 15 seneye mahkûm olup tutuklu bulunan dört kişi, tutuklu buldukları dönem içerisinde; hapishane duvarlarını delerek firara teşebbüs etmek, diğer mahkûmlar arasında fesada sebep olmak ve üzerlerinde

silah niteliği taşıyabilecek aletler bulundurmaları yoluyla uygunsuz davranışlarda bulunmaları gerekçeleriyle başka bir hapishaneye nakilleri düşünülmüştür. Ancak çevre şehirlerdeki hapishanelerin doluluk oranları göz önünde bulundurularak Ergani Madeni veya Sinop Hapishanesi'ne sevk edilmeleri yönünde karar alınmıştır. Lakin bu karar doğrultusunda mahkûmların hangi hapishaneye nakledildikleri ile ilgili gelişmeye dair veriler mevcut değildir. Nitekim arşivde yapılan taramalar neticesinde konuyla alakalı bilgiye ulaşılamamıştır (BOA. DH. MKT. 2891/9).

Tokat Hapishanesi'nde yaşanan duruma benzer bir sebepten yapılan başka bir nakil işlemi de Ergani Madeni Hapishanesi'ne Van Hapishanesi'nden yapılmıştır. Bu çerçevede 11 Ağustos 1911 tarihinde Van Hapishanesi'nde tutulan mahkûmların fazla olması ve bunlar içerisinde firara kalkışanların olmasından dolayı huzur ortamını bozdukları ve ortamın güvenliğinin sağlanamadığı belirtilmiştir. Bu sebepten dolayı mahkûm olup da içlerinde bu gibi girişimlerde bulunan en az 6 şahsın Ergani Madeni Hapishanesi'ne nakledilmeleri kararlaştırılmıştır. Bu karar doğrultusunda Ergani Madeni Hapishanesi idaresiyle yapılan görüşmeler neticesinde bu 6 şahsın belirlenerek nakledilme işlemleri yapılmıştır. Esasen bu nakil işlemleri kararında Ergani Madeni Hapishanesi'nin de yoğun olduğu göz önünde bulundurulmuşsa da Van Hapishanesi'nin Ergani'ye göre muhafazasının güç olması bu naklin gerçekleşmesinde etkili olmuştur. Bu durumun firar girişiminde bulunan kişilerin ve suç işleme olasılığı yüksek olan şahısların Ergani Madeni Hapishanesi'ne nakledilmelerinde etkili olduğu söylenebilir. Haliyle bu durum da hapishanenin yoğun mahkûm nakline maruz kalmasının yanı sıra barınma şartlarında da yetersiz olmasına yol açmıştır (BOA. DH. MUI. 118/41).

Hapishanede yaşanan yetersizliğe, bir diğer ifadeyle mahkûm yoğunluğundan dolayı meydana gelen sorunlara çözüm olarak bazı mahkûmların Ergani hapishanesinden çevre bölgelere gönderilmesi girişiminde bulunulmuştur. Bu bağlamda, 1914 yılında meydana gelen gelişmede; Ergani Madeni Hapishanesi'nde tutuklu olup serkeşlik yaparak, gardiyan ve jandarmaları tehdit ederek, hapishane kurallarına ihlal eden ve 15 seneye mahkûm olan Mahmut bin Süleyman ve beraberinde olan dört şahsın Erzurum Hapishanesi'ne nakilleri yapılacağı yönünde talepte bulunulmuştur. Bu doğrultudaki talep Adliye Nezareti'ne 10 Ağustos 1914 tarihinde iletilmiştir. Bu talep doğrultusunda Dahiliye Nezareti ile Adliye Nezareti arasında yapılan görüşmeler neticesinde zikredilen şahısların Erzurum Hapishanesi'ne sevk edilmeleri halinde orada da aynı suçu işlemeye devam edecekleri belirtilmiştir. Erzurum Hapishanesi'nde de serkeşlik yapacakları ve hapishane kanunlarını ihlal edeceklerinden dolayı nakillerinin gerçekleşmesine izin verilmediği belirtilmiştir. Böylece hapishanenin yoğunluk yükünü hafifletecek bu girişim de başarısızlıkla neticelenmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 105/22).

Gerek diğer hapishanelere nakil girişimlerinin başarısızlıkla neticelenmesi gerekse çevre hapishanelerden bölgeye yapılan mahkûm nakilleri hapishanenin, mahkûmların barınması açısından son derece yetersiz olduğu sorununu tekrar gündeme getirmiştir. Bu sorunun çözümü hususunda ise farklı bir yöntemle başvurularak imparatorluk genelinde olduğu gibi Ergani Madeni Hapishanesi'nde de bulunan bazı mahkûmların affedilmesi yoluna gidilmiştir. Böylece tahliyesi yaklaşmış, sağlık durumu iyi olmayan veya suçu hafif olan şahıslar affedilerek mahkûm yoğunluğu düşürülmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda 1914 yılında bir girişimde bulunulmuştur. Hapishanede mevcut olan yoğunluğun düşürülmesi doğrultusunda atılan adım sorunu çözmeye yeterli olmamış olmalı ki, hapishanenin yanında bulunan bir hanenin aylık 70 guruş karşılığında kiralanması kararlaştırılmıştır. Nitekim hapishanedeki yoğunluktan dolayı mahkûmlar arasında izdihamın oluşmasının yanı sıra belediye tabipleri tarafından yapılan incelemeler neticesinde yoğunluktan dolayı hükümlü ve tutuklular arasında ölümcül salgın hastalıkların oluştuğu belirtilmiştir. Bu rapor

da gerekçe gösterilerek kiralanacak olan hanenin kira ücreti merkezi idareden talep edilmiştir. Bu talep incelendikten kısa bir süre sonra merkezi idare tarafından karşılanarak belirlenen bütçe Diyarbakır Valiliğine gönderilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 43/34).

Kira ücreti alınan hanenin hizmete alınmasından sonra da çevre bölgelerden Ergani Madeni Hapishanesi'ne nakiller devam etmiştir. Bu kapsamda 1914 yılında Diyarbakır Merkez Hapishanesi'nde mahpus olan Berber Agob Efendi, Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne nakledilmiştir. Agob Efendi, zevcesini öldürmek suçundan dolayı 15 yıl hapis cezasına çarptırılarak Diyarbakır Hapishanesi'nde tutulmuştur. Lakin oradan firar ederek dışarıda sarkıntılık faaliyetlerine devam etmiş ve zevcesinin yakınları ile münakaşa içerisinde bulunmuştur. Yapılan takibat neticesinde yeri tespit edilen Agob Efendi, yakalanarak Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne gönderilmiştir (BOA. DH. EUM. EMN. 78/10). Bu tür nakillerin yanı sıra yakalanan suçlularla birlikte hapishanedeki hükümlü ve tutuklu sayısında oldukça artış yaşanmıştır. Nitekim 1917 yılının Şubat ayından Mart ayına kadar hapishaneye katılanların 255, yıl içerisinde tahliye olanların 258, toplamda yıl sonunda hapishanede kalanların sayısının ise 388 kişi olduğu tespit edilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. M. 28/61). Hapishanede yaşanan yoğunluğa rağmen çevre bölgelerden nakiller yapılmaya devam edilmiştir. Bu nakillerden biri de 1918 yılında gerçekleşmiştir. Şöyle ki, 1918 yılında Urfa Merkez Hapishanesi'nde tutuklu bulunan hükümlü ve tutuklular arasında sağlık problemleri meydana gelmiştir. Hükümlü ve tutuklular arasında yayılan lekeli humma⁶ hastalığından dolayı Sıhhiye Müdüriyetinin kararı doğrultusunda 50 mahkûmun Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne nakledilmesi hususunda karar alınmıştır (BOA. DH. MB. HPS. M. 33/53). Esasen bu mahkûmların bir kısmının Nablus Hapishanesi'nden Urfa Hapishanesi'ne nakledildiği tespit edilmiştir. Ancak bu mahkûmların gelmesiyle birlikte Urfa Hapishanesi'nde barınma sorunu yaşanmaya başlanmıştır. Alınan bu karar doğrultusunda 50 mahkûmun Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne nakli gerçekleşmiştir. Bu durum dolayısıyla da, yoğunluktan dolayı yaşanan sıkıntılara hane kiralanması da çözüm olmamıştır (BOA. DH. ŞFR. 583/26). Bu tür sorunların yanı sıra Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde sıklıkla olmasa da karşılaşılan bir diğer sorun da mahkûmların firar girişimleri olmuştur.

Hükümlü ve Tutukluların Firar Girişimleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda aktif olan tüm hapishanelerde olduğu gibi Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nin de güvenlik zafiyeti alanında sorunlar yaşadığı görülmüştür. Her ne kadar çevre hapishaneler arasında güvenli hapishaneler arasında görülse de Ergani Hapishanesi'nde de mahkûmların firar girişimleri olmuştur. Nitekim hapishanede tutuklu bulunan hükümlü veya tutukluların firar girişimlerine dair bilgiler saptanmıştır. Bu bağlamda, 1861 yılında meydana gelen gelişme örnek olarak incelenebilir. Buna göre eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan ve Sivas Hapishanesi'nde tutuklu olarak bulunan Turhallı Mustafa, Bozoklu Hasan, Satılmış Oğlu Hüseyin, Zileli Hüseyin, Sivaslı Halil ve Kırşehirli Mahmut adlı şahıslar firar etmişlerdir. Konuyla alakalı tahkikat ve takibatın yapılmasıyla birlikte bu şahısların Turhal civarında saklandıklarına dair bilgiler elde edilmiştir. Alınan ihbar üzerine firarilerin yakalanması için bölgeye asker gönderilmiştir. Teslim olun çağrısına silahla karşılık veren firariler ile askerler arasında çatışma çıkmıştır. Yaşanan çatışmada zabıta çavuşu Musa tüfek kurşunuyla yaralanarak hayatını kaybetmiştir. Zabitalardan Said'in atı ise Hasan tarafından bıçakla yaralanmıştır. Çatışma neticesinde firarilerden Hasan adlı şahıs ele geçirilmiş ancak diğer firariler kaçmayı başarabilmişlerdir. Lakin takibattan vazgeçilmemiş gönderilen ek kuvvet ile mahkûmlar takip edilerek tekrar bir mahalde sıkıştırılmışlardır. Tekrar teslim olun çağrısına silahla karşılık veren mahkûmlarla yaşanan çatışma neticesinde

⁶ Lekeli Humma; Kara Ateş, İrlanda Ateşi, Tifüs, Klasik Tifüs ve Avrupa Tifüsü olarak nitelendirilen hastalık genel olarak temizliğe ve hijyene önem verilmeyen hapishanelerde ve mültecilerin tutulduğu kamplarda yaygın olarak görülen bulaşıcı hastalıktır. Bkz. Dağ, 2021, s. 191.

Turhallı Mustafa ile Satılmış Oğlu Hüseyin öldürülmüştür. Diğer firariler ise ele geçirilerek Amasya'ya götürülmüş ve mahkemeleri burada görülmüştür. İfadelerine göre Çavuş Musa'yı ölen Mustafa'nın katlettiğini söylemişlerdir. Mahkemede her ne kadar eşkıya olmadıkları ve üzerlerinde silah taşımadıklarına dair ifadelerde bulunmuş olsalar da görülen mahkeme neticesinde eşkıya olduklarına hüküm verilerek Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde altışar ve yedişer yıl kürek cezasına çarptırılmışlardır. 1861 yılında meydana gelen firar vakası her ne kadar Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde meydana gelmemiş olsa da firar eden hükümlü ve tutukluların hapishaneye konulması açısından ele alınmıştır (BOA. A.) MKT. MVL. 125/40).

1861 yılında gerçekleşen firar vakası dışında Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde firar girişimine yönelik bir diğer gelişme 1882 yılında meydana gelmiştir. Şöyle ki, 4 Ağustos 1882 tarihinde gece saat 5.00 civarında Eğil nahiyesinde toplanan 200 kadar aşiret mensubu silahlı şekilde Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne saldırarak burada 30'dan fazla hükümlü ve tutuklu neferi kurtararak kaçmışlardır. Güvenlik ve muhafaza açısından çevre hapishanelerde örnek olarak gösterilen hapishaneye böyle bir saldırının gerçekleşmesi ve 30 kadar mahkûmun kaçırılması bu özelliğine gölge düşürmüştür. Bu nedenden dolayı kaçan bu saldırgan ve hükümlü ile tutukluların yakalanması için 1 binbaşı liderliğinde 2 bölük gönderilmiştir. Lakin kaçan aşiret üyeleri ile hükümlü ve tutukluların bulunup bulunmadığına dair bilgiler mevcut değildir. Nitekim yapılan arşiv taramasında buna yönelik bilgi tespit edilememiştir (BOA. DH. ŞFR. 120/3).

30 mahkûmun kaçırılmasına yönelik 1882 tarihinde meydana gelen firar girişimi dışında hapishanede meydana gelen bir diğer firar vakası da 1894 yılında yaşanmıştır. Bu çerçevede 1894 yılında Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde tutuklu bulunan Dersimli Levhenli Mamo Efendi firar girişiminde bulunmuştur. Bölgede eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Mamo Efendi Erzurum ve Trabzon arasında faaliyet gösteren önemli tüccarlardan biri olan Nemlizade Hasan Efendi'yi soyma suçundan dolayı yakalanmıştı. Yapılan yargılama neticesinde suçlu bulunarak cezasının infaz edilmesi için Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne atılmıştı. Fakat tutuklu kısa süre içerisinde firar etmeyi başaramıştır. Firardan sonra arkadaşlarıyla birlikte Erzurum ile Trabzon bölgesinde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmaya devam etmiştir. 2 yıl firari olarak eşkıyalık yapmaya devam eden Mamo, 1896 yılında tekrar yakalanarak hapishane idaresine teslim edilmiştir (BOA. DH. ŞFR. 227/128). Yakalanmasında görev alan 4 bölük jandarma neferi Erzurum Jandarma Alayından tahsis edilmiştir. Bu sırada jandarma neferine tahsis edilen para miktarı ise 14.460 guruştur (BOA. DH. MKT. 2394/46). Yakalanmasında bölge halkından da destek alınmıştır. Bu doğrultuda destek veren ahalinin isimleri tespit edilerek 100 Osmanlı akçesinin bu ahaliye dağıtılması kararı alınmıştır. Bu kararın alınmasında ise ahalinin kolluk kuvvetlerine destek vermesi hususunda teşvik edilmesi düşüncesi etkili olmuştur (BOA. DH. MKT. 2252/71; BOA. DH. MKT. 2343/144).

Firar girişiminde bulunup firar ettikten sonra yakalanan Memo'nun aksine hapishaneden firar ederek yakalanamayan mahkûmların da olduğu saptanmıştır. 1894 yılında meydana gelen firar vakası örnek gösterilebilir. Buna göre 1894 yılında hapishanede yatmakta olan Palu ahalisinden Hüseyin Efendi, aynı yıl içerisinde hapishaneden firar etmiştir. Yapılan tüm aramalara rağmen bu şahıs yakalanamamıştır. Fakat Mamuretülaziz'e telgraf götüren posta muhafızı onbaşısı tarafından Konakalmaz köyü civarında ölü olarak bulunmuştur (BOA. DH. ŞFR. 267/38). Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde mevcut olan mahkûmların barınma, beslenme ve firar girişimleriyle ilgili yaşanan gelişmelerin yanı sıra kanunlar çerçevesinde mahkûmlardan kamu yararı adına istifade edildiği de tespit edilmiştir.

Hükümlü ve Tutukluların Kamu Yararına Çalıştırılması

Hükümlü veya tutukluların cezalarının infazı sürecinde ıslah edilmeleri hususunda kamu yararına belirli işlerde istihdam edilmelerine dair uygulamalar imparatorluk genelinde olduğu gibi Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde de hayata geçirilmiştir. Bu politikanın hayata geçirilmesinde hedeflenen temel amaç mahkûmların cezalarını infaz etmeleri sürecinde meslek edinebilmeleri ve cezanın bitmesinden sonra sivil hayatlarına uyum sağlayabilmeleridir. Bu çerçevede Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde bulunan hükümlü veya tutukluların da belirli işlerde çalıştırıldıkları tespit edilmiştir. Şöyle ki, 10 Ağustos 1871 tarihinde Diyarbakır Valiliğinden Şurâ-yı Devlet'e çekilen telgrafta, Diyarbakır merkezinde yer alan İslahhane ve Yağhanede görev yapmak üzere Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde tutuklu bulunan iki üç kişinin görevlendirilmesi hususunda karar alınmıştır. Görevlendirilecek olan bu şahısların çalıştırıldıkları müddet mahkûmiyet sürelerinden düşüleceği de belirtilmiştir. Lakin Diyarbakır Valiliği tarafından talep edilen bu hükümlü veya tutukluların görevlendirilip görevlendirilmediklerine dair bilgi mevcut değildir. Nitekim arşivde yapılan taramalar neticesinde konuyla alakalı veriler tespit edilememiştir. Örnekte de görüldüğü gibi 1871 yılında meydana gelen bu gelişme dışında hapishanede bulunan mahkûmların kamu yararına çalıştırıldığına dair bilginin tespit edilememiş olması, mahkûmlardan kamu yararına çalıştırılan hükümlü veya tutuklu sayısının çok fazla olmadığını göstermektedir. (BOA. ŞD. 1453/33). Kamu yararına çalıştırılan mahkûmlar hakkında kısıtlı olan bilginin aksine detaylı verilerin elde edildiği bir diğer konu hapishanede bulunan suçluların işlemiş oldukları suç türleridir.

Hükümlü ve Tutukluların İşledikleri Suç Türleri

Hapishanelerde bulunan mahkûmların işlemiş oldukları suç türleri farklılık göstermekle birlikte genel olarak bu suçların adam öldürme, adam yakma, yaralama, hırsızlık, kaçakçılık, gasp, yağma, adam boğma, borç, yol kesme vb. suçlar olduğu görülmektedir. Bu kapsamda Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde bulunan hükümlü veya tutukluların suç türleri ile ilgili bir araştırma yapıldığında konuyla alakalı birçok veri tespit edilmiştir. Ancak hapishanede mahkûm olan şahısların yaygın olarak işlediği suç türünün adam öldürme⁷ şeklinde cereyan ettiği saptanmıştır. 1893 yılında meydana gelen bir olay bu duruma örnek gösterilebilir. Şöyle ki, Ermenek köyü ahalisinden olan ve İstanbul'da balık pazarında hamallık yapan Abidin bin Süleyman isimli şahıs, olaydan beş sene önce ticaret amacıyla Bursa'da bulunan kardeşi Ali Ağa'nın hanımı Emine'yi evinden zorla kaçırmıştır. Birkaç sene sonra geriye dönmüştür (BOA. ZB. 418/59). Ancak katil olduğu iddiasıyla üç seneden beridir Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde yatmakta olan kardeşi Ali Ağa hakkında yürütülen soruşturma ve yapılan mahkeme neticesinde serbest bırakılması ve Süleyman Efendi hakkında gerekli tahkikatın yapılması için çalışmalara başlanmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde Ali Ağa'nın adam öldürme suçuna karışmadığı ve masum olduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda Abidin Efendi derdest edilerek hapishaneye atılmıştır (BOA. ZB. 418/25).

Abidin Efendi'nin tutuklanmasıyla neticelenen bu vaka dışında adam öldürmek suçundan dolayı meydana gelen gelişmeler 1902 yılında da cereyan etmiştir. Esasen 1902 yılında bu doğrultuda birden fazla vaka meydana gelmiştir. Bunlardan biri, 28 Mart 1902 tarihinde Dördüncü Ordu-yu Humayun Nizamiye Yetmiş Üçüncü Alayının dördüncü taburunun ikinci bölüğünden olan Taşköprülü Mehmed bin Hasan ile ilgili yaşanan gelişmedir. Bu şahsın tutuklandığına dair bilgiler Ergani Madeni Umumî Hapishanesi tarafından 12 Kasım 1903 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA. DH. MKT.

⁷ Adam öldürme suçu Osmanlı hukukunda 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunname-i Hümayununda “*gerek silah ile ve gerek tesmim (zehirleme) ile ve gerek suret-i ahir ile bir şahsı idam itmektir*” şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Yılmaz, 2020, s. 740.

690/20). Mehmed bin Hasan, askerlik arkadaşını öldürmekten dolayı yargılanarak tutuklanmıştır. Mehmed ile arkadaşları olan Yüzbaşı Tahir, Liceli Mehmet ve birkaç arkadaş, bir evde buluşmuşlardır. Burada Mehmed bin Hasan ile Liceli Mehmet arasında çıkan tartışmadan dolayı Mehmed bin Hasan bıçağını çıkararak Liceli Mehmed'i iki yerinden yaralayarak öldürmüştür. Adam vurma suçundan yargılanan Mehmed bin Hasan, olaya tanıklık edenlerin de şahitliğiyle 15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Sinop'ta kürek cezasına gönderilen Mehmed bin Hasan Efendi'nin yanı sıra izinsiz şekilde bölgeden çıkan diğer askerlere ise 4'er ay hapis cezası verilmiştir. 45 gün Sinop Hapishanesi'nde tutulan Mehmed bin Hasan daha sonra cezasının geri kalanını çekmek üzere Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne gönderilmiştir (BOA. DH. MKT. 691/49). 1902 yılında adam öldürme suçundan dolayı meydana gelen ikinci vaka ise Bekir Oğlu Derviş ve iki arkadaşı tarafından cereyan etmiştir. Bu şahıslar adam öldürmek suçundan dolayı yargılanarak 15 Temmuz 1902 tarihinde tutuklanmışlardır. 1902 yılında yaşanan üçüncü vaka Vanlı Deli Oğlu Ali ile iki arkadaşı tarafından meydana gelmiştir. Şöyle ki, adam öldürmek suçundan dolayı görülen mahkemeleri neticesinde suçlu bulunarak 9 Temmuz 1902 tarihinde hapse atılmışlardır. Dördüncü vaka Çatalı Süleyman Hacı Bey ve iki arkadaşı tarafından işlenmiştir. Haklarında adam öldürme iddiaları üzerine başlatılan tahkikat neticesinde görülen mahkeme sonucunda suçlu bulunarak 15 Temmuz 1902 tarihinde tutuklanmışlardır. Yine Gözlüklü Mustafa Efendi 15 Temmuz 1902 tarihinde adam öldürmek suçundan, Simavlı Yusuf Oğlu Resul Efendi 15 Temmuz 1902 tarihinde yakmak suretiyle adam öldürme suçundan ve son olarak Serdanlı Ali 23 Haziran 1902 tarihinde yine adam öldürmek suçundan dolayı tutuklanmıştır (BOA. DH. MKT. 564/55).

1902 yılında hapishanede adam öldürme suçundan dolayı cezası infaz edilen bir diğer isim Oso Efendi'dir. Diyarbakır'ın önde gelen aşiretlerinden biri olan Senikan Aşireti'ne mensup olan Oso Efendi, Diyarbakır merkez ve civarında asayişi bozan faaliyetlerde bulunmuştur. Hakkında yapılan araştırmalar neticesinde faili meçhul birkaç cinayete karıştığından dolayı hakkında mahkeme süreci başlatılmıştır. Yapılan mahkeme neticesinde suçlu bulunarak Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne gönderilmiştir. Lakin yolda adamlarıyla birlikte zabıtaya saldırmış ve birkaçını yaralayarak firar etmiştir. Hakkında başlatılan takibat neticesinde yakalanarak tekrar Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne gönderilerek cezasının infaz edilmesi sağlanmıştır (BOA. DH. TMIK. M. 157/62).

Adam öldürme suçunun yanı sıra adam boğma suçlarından dolayı da yatmakta olan hükümlü ile tutuklular da mevcuttur. Bu çerçevede 1900 yılında tutuklanan Mehmet Oğlu örnek gösterilebilir. Mehmet Efendi, Ergani Bidayet Mahkemesi⁸ tarafından yargılanarak boğulma davasından dolayı suçlu bulunduktan sonra hapishaneye atılmıştır. Ancak şahıs suçsuz olduğunu belirterek temyiz mahkemesine başvuru yapmıştır. Olayın üzerinden dört yıl geçmiş olmasına rağmen cevabın gelmediğini ve tutukluluk halinin devam etmesinden şikayetçi olmuştur. 1900 yılına ait ifadelerden hareketle olayın dört yıl önce işlendiği, dolayısıyla vakanın gerçekleştiği yılın 1896 senesi olduğu söylenebilir. Mehmet Efendi ile ilgili dava sürecinin ne yönde neticelenmediğine dair bilgi mevcut değildir. Nitekim arşivde yapılan taramalar neticesinde konuyla ilgili bilgilere ulaşılamamıştır (BOA. DH. MKT. 2322/88).

Adam boğma suçunun yanı sıra hırsızlık ve gasp suçundan dolayı hükümlü ve tutukluların da hapishanede bulunduğu saptanmıştır. Bu çerçevede 15 Temmuz 1902 tarihinde meydana gelen gelişme bunlardan biri olarak ele alınabilir. Sözelimi, Çermüklü Mehmet Rıza ve iki arkadaşı ile Solhanlı Hüseyin hırsızlık ve gasp vakasından dolayı yargılanarak suçlu bulunmuş ve hapse mahkûm edilmiştir. Yine 6 Ağustos 1902 tarihinde Bolulu Ağa

⁸ Yerel idarelerde yetkili olan ilk dereceli mahkemelerdir. Bkz. Dağ, 2021, s. 215.

Rakıp Paşa ve arkadaşı yine aynı suçtan dolayı yargılanmıştır. Yapılan yargılama neticesinde tutuklanmışlardır. Hırsızlık ve gasp olayından dolayı mahkûm olan şahısların yanı sıra hapisanede bulunan hükümlü veya tutuklulardan bazılarının da zor kullanarak iş yaptırmadan dolayı ceza aldıkları görülmektedir. 15 Temmuz 1902 tarihinde İlyaslı Bekir Oğlu Ferman ve arkadaşı ile 17 Temmuz 1902 tarihinde Mağara köylü Mehmet Oğlu Sadır Efendi'nin cezaları örnek gösterilebilir. Haklarında yapılan şikayetler üzerine yapılan mahkeme neticesinde zorla iş yaptıрма suçları sabit görülerek mahkûm edilmiştir. Cezalarının infaz edilmesi amacıyla Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne gönderilmişlerdir. Borç ve yol kesme gibi suçlardan dolayı ise 22 Mayıs 1902 tarihinde Kaim Oğlu Refu Bey, 15 Temmuz 1902 tarihinde Kezice köylü Kirikor Oğlu Miğirdiç Efendi ile 4 Ağustos 1902 tarihinde Piranlı Süleyman Mehmet Efendi yargılanarak tutuklanmışlardır (BOA. DH. MKT. 564/55). Son olarak 1914 yılına gelindiğinde ise Nisan ile Ağustos ayları arasında hapisanede bulunan hükümlü ve tutukluların işlemiş olduğu suç türlerine bakıldığında cünha ve kabahat suçundan dolayı tutuklu bulunmazken cinayet suçundan dolayı hükümlü olarak 1 kadın, tutuklu olarak ise 13 erkek mevcuttur. Bu bilgiler ise hafif suçlardan dolayı 1914 yılında mahkûmun olmadığı ancak cinayet suçundan dolayı mahkûmun bulunduğu söylenebilir (BOA. DH. MB. HPS. 152/36).

1917 yılına gelindiğinde Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde tutulmakta olan mahkûmlar arasında 18 yaşından⁹ küçük olanların da olduğu saptanmıştır. Ancak bu mahkûmların suç türlerine dair bilgi saptanamamıştır. 2 Ağustos 1916 tarihinde tutuklanmış olan Derikli Ahmet Bin İbrahim'in 7,5 aydır hapisanede mahkûm olduğu ve 5 senelik süresinin kaldığı belirtilmiştir. 2 Ağustos 1916 tarihinde tutuklanmış bir diğer çocuk mahkûm da Devranlı Hamid Bin Muhtar'dır. 3,5, aydır hapisanede yatmakta olan Hamid'in cezasının bitmesine 1 ay kaldığı saptanmıştır. Son olarak 2 Ağustos 1916 tarihinde tutuklanmış olan Madenli Banika Veled-i Sivaslı Kozma'nın 1 sene 11,5 ay süreyle hapiste yattığına göre serbest bırakılması için ise 8 ay kaldığı tespit edilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 158/39). Bu gibi suçlardan dolayı tutuklanıp cezalarının infazı gerçekleşen mahkûmların affedildiğine dair örnekler de saptanmıştır.

Hükümlü ve Tutukluların Affedilmeleri

Yukarıda da belirtildiği üzere imparatorluk genelinde olduğu gibi Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde de mahkûmların affına neden olan birtakım gerekçeler mevcuttu. Hapishane yoğunluğunu azaltmaya yönelik girişimler, mahkûm infazının bitmesine kısa süre kalmış olması, sağlık durumunun hekim raporuyla iyi olmadığını belirtmesi, suçlunun yaşının ilerlemiş olması ve padişahın af kanunu çıkarması gibi nedenlerden dolayı hükümlü veya tutuklular affedilerek serbest bırakılabilmektedir. Bu bağlamda, Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde cezası infaz edilen hükümlü veya tutukluların affına dair örneklerden biri 1902 yılında gerçekleşmiştir. Şöyle ki, 1902 yılında hapisanede tutulmakta olan mahkûmlar arasında Erzurumlu Halit bin Mustafa, Erguvanlı Mehmet Oğlu Hüseyin ve Veli Oğlu Bektaş Efendi bulunmaktadır. Halid 13 sene, Hüseyin 15 yıl ve son olarak Bektaş 9 seneye mahkûm edilmişlerdir. Mahkûmiyet sürelerinin bitimine az bir zaman kala affedilmeleri doğrultusunda talepte bulunmuşlardır. Bu talep 7 Temmuz 1902 tarihinde Ergani Madeni Meclisi aracılığı ile Adliye Nezareti'ne iletilmiştir. Affedilme taleplerine gerekçe olarak ise salgın hastalığına yakalanmış olmaları ve tedavisinin mümkün olmadığı yönündeki belediye tabibinin raporu gösterilmiştir (BOA. DH. TMIK. M. 128/81). Ancak Adliye Nezareti tarafından bu talebe ne yönde cevap verildiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır. 1907 yılına gelindiğinde ise Erzurumlu Halit bin Mustafa'nın tekrar af talebinde bulunmasına yönelik yazmış olduğu mektubun tespit

⁹ 1917 yılında Osmanlı hukukunda Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nden önce olduğu gibi buluş yaşının 15 olduğu belirtilmiştir. Buna göre ceza alma yaşının 15 olduğu belirtilmiştir. Bkz. Kocaoğlu, Duran, 2020, s. 27-28.

edilmiş olması, 1902 yılındaki talebe Adliye Nezareti tarafından olumlu yönde cevap verilmediğini göstermektedir. Soygunculuk ve haydutluk suçundan dolayı 1890 yılında tutuklanmış olan Halit bin Mustafa'nın 17 seneden beridir Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde yatmakta olduğu ve sağlık sorunlarından dolayı tekrar af talebinde bulunduğu tespit edilmiştir. Lakin bu talebe ne yönde cevap verildiğine dair bilgi mevcut değildir. Nitekim arşivde yapılan taramalar neticesinde konuyla ilgili bilgiye ulaşılamamıştır (BOA. DH.MKT. 1161/23).

Erzurumlu Halit bin Mustafa dışında Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde cezası infaz edilmekte olup sağlık sorunu gerekçesiyle af talebinde bulunan bir diğer isim Gedikoğlu Süleyman ve arkadaşı olmuştur. 8 seneden beridir hapishanede bulunan Süleyman ile arkadaşı salgın hastalığa yakalanarak gözelerini kaybetmelerinden dolayı af talebinde bulunmuşlardır. Ancak daha önceki vakalarda da olduğu gibi af taleplerine yönelik verilen cevabın ne olduğuna dair bilgi mevcut değildir. Bu doğrultuda arşivde yapılan taramalar neticesinde konuyla alakalı bilgiye ulaşılamamıştır (BOA. DH. EUM. EMN.117/7). Ele alınan bu örneklerde de görüldüğü gibi her ne kadar af taleplerine verilen cevaplara ulaşılmamış olsa da padişah tarafından affedilen mahkûmlara dair 1897 yılında bir gelişme yaşanmıştır. Bu doğrultuda adam öldürmek suçundan dolayı 15 sene hapis ile cezalandırılmış ve 7 seneden beridir mahpus olan 95 yaşındaki Ömer bin Hasan ile yine adam öldürmek suçundan dolayı idam ile cezalandırılmış olan ve 8 seneden beridir hapishanede tutuklu bulunan 80 yaşındaki Ohannes'in serbest bırakılmasına karar verilmiştir. Bu şahısların serbest bırakılmasında mahkûmun yaşının ilerlemiş olması etkili olmuştur (BOA. BEO. 990/74196). Karar, Adliye Nezareti tarafından Diyarbakır Valiliğine, Diyarbakır Valiliği tarafından da Maden Mutasarrıflığına iletilmiştir. Maden Mutasarrıflığı ise hapishane idaresini bilgilendirerek ismi geçen mahkûmların serbest bırakılması sağlanmıştır (BOA. İ. HUS. 55/10). 1897 yılında affedilmiş bu iki şahıs dışında cezalarının bitmesine 15 gün veya 2 ay kalmış olan 10 mahkûmun daha affedilmesi doğrultusunda karar alınarak serbest bırakılmışlardır. Bu mahkûmların serbest bırakılması ise hapishanede oluşan yoğunluğu azaltmaya yönelik bir girişim olarak değerlendirilebilir. Tabi bu yapılırken de infazının bitmesine az kalmış olan mahkûmlar seçilmiştir (BOA. İ. HUS. 55/52). Ancak bu mahkûmların suçlarına ve mahkûmiyet sürelerine dair bilgilere ulaşılamamıştır (BOA. BEO. 990/74188).

Ömer bin Hasan, Ohannes ve 10 mahkûm dışında Padişah tarafından affi onaylanan bir diğer mahkûm da Gerger nahiyesi Bellu köyü ahalisinden olan Zülfü Oğlu Süleyman'dır. Zülfü Oğlu Süleyman yakmak suçundan dolayı müebbet kürek cezasına çarptırılmıştı (BOA. İ. AZN. 102/12). Ancak af kanunu ile cezası 15 yıla düşürülmüştür. Daha sonra ise sağlık sorunlarından dolayı affedilmesi talebinde bulunmuştur. Sağlık sorunlarının olduğuna yönelik rapor hekimlerden oluşan heyet tarafından 1 Ekim 1910 tarihinde hazırlanmıştır. Bu doğrultuda yapılan incelemeler neticesinde 13 Mayıs 1911 tarihinde infazının bitmesine 7 sene 11 ay kala affedilmiştir (BOA. BEO. 3893/291959).

1911 yılında affedilen bir diğer mahkûm da Gerger nahiyesi¹⁰ ahalisinden olan Benzo bin Ramazan'dır. Benzo, yakmak suçundan dolayı yargılanmıştır. Yapılan yargılama neticesinde suçu sabit bulunarak ömür boyu kürek cezasına çarptırılarak Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne atılmıştır. Fakat çıkarılan af kanunu ile tıpkı Zülfü Oğlu Süleyman'da olduğu gibi cezası 15 yıla indirilmiştir. Padişah tarafından onaylanan bu kanunun af kanunu olmadığı, ceza indirimine yönelik bir düzenleme olduğu söylenebilir (BOA. İ. AZN. 100/15). Bu düzenlemeden istifade eden Benzo, cezanın belirli bir süresini yattıktan sonra sağlık sorunlarını hekim raporlarıyla birlikte gerekçe göstererek affedilmesini talep etmiştir. Bu

¹⁰ Tanzimat Ferman'ında idare ile ilgili yapılan düzenlemeyle birlikte idari taksimatta yerini almıştır. Bkz. Dağ, 2021, s. 1337.

rapor belediye tabiplerinden oluşturulmuş olan heyet tarafından verilmiştir. Netice olarak Adliye Nezareti tarafından yapılan incelemeler sonucunda affedilmesinde herhangi bir mahzurun olmadığına kanaat getirilerek 3 Nisan 1911 tarihinde padişahın onayıyla affedilerek serbest bırakılmıştır (BOA. BEO. 3879/290891). Benzo dışında Padişahın onayıyla affedilen bir diğer mahkûm da Zülfikar bin Halit'tir. Adam öldürmek suçundan dolayı 15 sene Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde kürek cezasına çarptırılan Zülfikar, sağlık sorunlarından ve 80 yaşında olmasından dolayı af talebinde bulunmuştur (BOA. İ. AZN. 31/2). Talebi inceleme altına alınmıştır. Adliye Nezareti tarafından yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde cezasından 5 seneyi infaz etmiş olan Zülfikar'ın 17 Eylül 1898 tarihinde affedilmesine karar verilmiştir. Affedildiğine yönelik karar Adliye Nezareti tarafından Diyarbakır Valiliğine iletilmiştir. Diyarbakır Valiliği ise kararın icra edilmesi için Maden Mutasarrıflığı aracılığı ile hapishane idaresine bilgi aktarmıştır. Böylece Zülfikar Efendi'de aftan faydalanarak serbest bırakılmıştır (BOA. BEO. 1205/90313).

Hapishanede yatmakta olan hükümlü veya tutukluların affına dair bir diğer gelişme 1907 yılında meydana gelmiştir. Hapishanede mahkûm olan Siirtli Abdi bin Mustafa adam öldürme suçundan dolayı 15 yıl hapis cezasıyla cezalandırılmıştır. Bu süreden 8 senesini infaz etmiştir. Ancak hastalıktan dolayı hayatının tehlikede olmasından dolayı geri kalan sürenin affedilmesi talebinde bulunmuştur. Diyarbakır'a gelen bu af talebi 3 Şubat 1907 tarihinde Adliye Nezareti'ne iletilmiştir. Lakin af talebinin ne yönde neticelendiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır (BOA. DH. MKT. 1155/67).

Siirtli Abdi bin Mustafa'nın af talebine benzer bir vakanın 1908 yılında meydana geldiği saptanmıştır. Mekteb-i Harbiye-i Şahane de öğrenciliği döneminde adam öldürme suçundan dolayı Divan-ı Harb-i Askeriye tarafından yargılanan Haydarpaşalı Kemal Efendi suçlu bulunarak 15 sene hapse mahkûm edilmiştir. Kemal Efendi, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Beşinci Şubesi'nden Kolağası Hüseyin Bey'i öldürmüştür. Kemal Efendi cezasının infazı için Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne gönderilmiştir. Burada cezasından 8 senelik süreyi tamamladığını ancak geri kalan süreyi tamamlayamayacağını belirtmiştir. Gerekçe olarak ise sağlık problemlerini ileri sürmüştür. Nitekim üç hekimin muayenesi neticesinde sağlık açısından hapishanede kalmasının uygun olmadığına yönelik raporlarla af talebinde bulunmuştur (BOA. DH. MKT. 2716/56). Bunun üzerinde hakkında yapılan incelemeler neticesinde affedilmesi ve serbest bırakılmasına yönelik padişah kararı Adliye Nezareti aracılığı ile Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakır Valiliğine iletilmiştir (BOA. BEO. 3500/262427). Diyarbakır Valiliği ise alınan kararın icrası için hapishane idaresini bilgilendirmiştir. Hapishane idaresi tarafından gerekli işlemlerin yapılmasından sonra Kemal Efendi serbest bırakılmıştır. Haydarpaşalı Kemal Efendi'nin serbest bırakılmasında etkili olan bir diğer etmen ise sakat olmasıdır (BOA. BEO. 3224/241784).

Benzer gelişmelerin 1914 yılında da gerçekleştiği saptanmıştır. Şöyle ki, hapishanede mahkûm olan Cermanlı Kambur Hasan, 12 Haziran 1903 tarihinden itibaren yakmak suçundan dolayı 15 sene müddetle kürek cezasına çarptırılmıştır. Fakat Kambur Hasan, sağlık sorunlarından dolayı Maden Mutasarrıflığına affedilmesi talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine hapishane tabipleri tarafından yapılan muayene neticesinde 5 Şubat 1910 tarihinde bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporda 58 yaşında olan Hasan'ın affedilme talebinin değerlendirilmesi gerektiği sağlık sorunlarından dolayı cezasının geri kalanını infaz edemeyecek durumda olduğu raporla kayıt altına alınmıştır. Adliye Nezareti, incelenen bu kayıtlardan sonra muayenenin tekrar detaylı şekilde yapılması için hekimlerden oluşan bir heyetin teşkil edilmesine karar vermiştir. Heyet, 2 Kasım 1910 tarihinde çalışmalarını bitirerek bir rapor hazırlamıştır. Raporda daha önceki raporda da belirtildiği gibi Hasan'ın hastalığının tedavisinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar neticesinde tahliyesine 7 sene 11 ay kala affedilmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda alınan

karar Adliye Nezareti tarafından Maden Mutasarrıflığına iletilerek serbest bırakılması sağlanmıştır (BOA. İ. AZN. 99/29).

Hapishanede bulunan hükümlü ve tutukluların affına dair tespit edilen son gelişme 1919 yılında meydana gelmiştir. 1919 yılında padişahın tahta geçişinin yıl dönümü olması hasebiyle Alanya, Denizli, Diyarbakır, Mardin, Trabzon, Mamuretülaziz ve Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde cezası infaz edilmekte olup verilen cezanın üçte birini yatmış olan 32 hükümlü ve tutuklunun affedilmesi kararlaştırılmıştır. Bu af kanunun çıkarılmasında ise hapishanelerde oluşan yoğunluğun azaltılması düşüncesi etkili olmuştur (BOA. MV. 253/43). İncelenen örneklerde de görüldüğü gibi af taleplerinin çoğunun sağlık problemlerinden dolayı meydana geldiği görülmektedir. Bu sebeple hapishanede bulunan hükümlü ile tutukluların sağlık durumlarına değinmekte fayda vardır.

Hükümlü ve Tutukluların Sağlık Durumları

Osmanlı hapishanelerinin eski yapılara sahip olması ve hapishanelerde oluşan yoğunluğa bağlı olarak hijyene gerekli önemin gösterilememesinden dolayı hapishaneler bulaşıcı hastalıkların yaygın olarak görüldüğü mekânlar olmuştur. Bu mekânlardan birinin de Ergani Madeni Umumî Hapishanesi olması kaçınılmazdı. Çünkü çalışmamızda daha önce de belirttiğimiz gibi hem hapishanenin eski yapıya sahip olduğu hem de yoğun mahkûm nüfusuna maruz kaldığı görülmüştür. Bu doğrultuda Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde yatmakta olan hükümlü ve tutuklularla ilgili sağlık problemlerine dair en erken kayıtların 1880 yılında tutulduğu saptanmıştır. Buna göre 1880 yılında tifo hastalığından dolayı hapishaneye mülkiye tabibi gönderilmiştir. Mahkûmlar arasında görülen bu hastalığın ölümlere dahi neden olduğu tespit edilmiştir. Hekimlerin bölgede araştırma yapmasından sonra mahkûmlar arasında yaygın olan tifo hastalığının halk arasında da yayılmaya başladığına dikkat çekilerek gerekli önlemlerin alınması hususunda rapor hazırlanmıştır. Bu tarihlerde ayrıca Diyarbakır Merkez Hapishanesi'nde de bu hastalığın yaygınlık kazandığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde bu hastalığa yakalanan kişiler ayrı yerlerde tutulması ve hastalıkla mücadele çerçevesinde kullanılmak üzere 10.000 gurusun gerektiği belirtilmiştir. Dahiliye Nezareti bu doğrultuda gerekli önlemlerin alınması için istenen miktarı Maliye sandığından temin ederek Ergani Madeni Umumî Hapishanesi ile Diyarbakır Merkez Hapishanesi'ne göndermiştir (BOA. İ. ŞD. 55/3120). Ayrıca Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'ne gönderilmiş olan bu tutardan bir kısmı hapishanede bulunan 20 mahkûmun ihtiyacını karşılamak için harcanmıştır (BOA. ŞD. 1457/53).

1880 yılında gönderilen 10.000 gurusluk bütçenin sağlık sorunlarını çözmeye yeterli olmamış olmalı ki, 10 Kasım 1896 tarihinde bir girişim daha gerçekleşmiştir. Bu girişim doğrultusunda hapishanede kalan hükümlü ve tutukluların sağlık sorunları ile ilgilenilmesi için 5.874 gurus masrafla bir hastanenin inşası için çalışmalara başlanması için izin istenmiştir (BOA. ŞD. 1473/10). Bu doğrultuda gerekli çalışmaların yapılması için Diyarbakır Valiliği merkezden izin istemiştir. Ancak cevabın gecikmesinden dolayı tekrar bir telgraf çekilmiştir (BOA. DH. TMIK. S. 6/96). Bu doğrultuda Diyarbakır Valiliği tarafından merkeze çekilen telgrafta 5.874 gurus karşılığında bir hapishanenin inşa edilmesine yönelik talep merkezi idare tarafından 26 Ocak 1896 tarihinde cevaplanarak çalışma ruhsatı verilmiştir. Ruhsatın alınmasıyla birlikte hastanenin oluşturulması doğrultusunda çalışmalara başlanmıştır (BOA. ŞD. 2676/4). Hastanenin inşası için gerekli olan miktarın Diyarbakır Valiliği tarafından temmuz ayında temin edildiği belirtilmiştir (BOA. DH. TMIK. S. 3/25). Belirlenen tutar 1896 senesinin tahsilatından karşılanmıştır. Lakin hastanenin inşa sürecine dair bilgiye ulaşılamamış olsa da bu kadar düşük bütçe ile müstakil bir hastanenin inşa edilmeyeceği,

hapishanenin içerisinde bulunan bir odanın hastaneye çevrileceği söylenebilir (BOA. BEO. 1100782472).

Hapishanenin sağlık durumuyla ilgili bir diğer gelişme 1902 yılında meydana gelmiştir. Bu dönemde meydana gelen gelişmeyi diğerlerinden ayırt eden en önemli özellik ise hapishanenin genel sağlık durumu ile ilgili tespitlerde bulunulmuş ve bu sorunlar için sunulan çözüm önerilerinin belirtilmiş olmasıdır. Gerek erkeklere mahsus olan hapishane gerekse kadınlar için tutulmuş olan evin ciddi manada tahrip olmasından dolayı tutuklu ve hükümlü olarak yatmakta olan suçluların sağlık sorunları yaşadığına dair bilgiler Diyarbakır Valiliği tarafından merkezi yönetime iletilmiştir. Ayrıca kapasitesinden fazla mahkûma sahip olan hapishanede bazı mahkûmların zabıtaya ait olan koşullarda tutuldukları da belirtilmiştir. 15 Temmuz 1902 tarihinde hapishanede yatan hükümlü ve tutukluların sağlık durumları açısından koşullarla ilgili kapsamlı bir muayene gerçekleştirilmiştir. Buna göre birinci koşutta yapılan incelemeler neticesinde duvarların ciddi tahribata uğrayarak rutubetten dolayı hastalık yaymakta olduğu belirtilerek bu yaz ayında tamir edilmemesi durumunda barınan mahkûmların ölümüne yol açabileceği belirtilmiştir. İkinci koşutta yapılan incelemeler neticesinde ise sıvaların tamamıyla dökülmesinden dolayı pire ile tahta kurusundan korunması için bir an önce tamir edilmeleri gerektiği belirtilmiştir. Üçüncü koşutta ise 15 kişilik yerin olmasına rağmen 40'a yakın kişinin barındığından ortamın hiç sağlıklı olmadığı belirtilmiştir. Bu koşullar dışında 3 adet büyük ve iki adet üç beş kişilik kapasiteye sahip olan 2 adet koşu daha bulunmaktadır. Bu koşullarda kalabilecek kişi sayısı 160 olmasına rağmen hapishanede çok sayıda hükümlü ve tutuklunun bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca hastanenin de yetersiz olmasından dolayı hasta olan kişilerin hükümlü ve tutuklular arasında barındığı belirtilmiştir. Yine geceleri kapıların da kapatılmasıyla birlikte tuvaleti gelen mahkûmların dışarı çıkması yasak olduğundan dolayı çok nadir de olsa ihtiyaçlarını içeride gidermeleri, ortamın sağlığının bozulmasına neden olunmuştur. Bu gibi olumsuzlukların giderilmesi için merkezi yönetimden gerekli çalışmaların yapılması, mahkûmların bir kısmı Diyarbakır ile Mamuretülaziz hapishanelerine sevk edilmesi ve Ergani Madeni Umumî Hapishanesi civarında bulunan iki evin kiralanarak mahkûmların oraya yerleştirilmesi bu arada da hapishanede gerekli tadilatın yapılması önerilmiştir. Ancak bu önerilerin yerine getirilip getirilmediğine dair bilgi mevcut değildir. Nitekim arşivde yapılan taramalar neticesinde konuyla alakalı bilgilere ulaşılamamıştır (BOA. DH. MKT. 564/55).

Yine cevabına ulaşılamayan bir diğer talep de 2 Kasım 1908 tarihinde gerçekleşmiştir. Şöyle ki, Diyarbakır vilayeti tarafından merkezi idareye çekilen telgrafta Ergani Madeni Umumî Hapishanesi ile Siverek¹¹ Hapishanesi için gönderilen ilaç parasının yetersizliğiyle ilgili bir sorunun meydana geldiği tespit edilmiştir. Her sene düzenli olarak her iki hapishanenin ilaç tedariki için yıllık 7.137 guruş gönderildiği ancak 1908 yılında sadece 3.537 guruşun gönderilmiş olduğu ve bu bütçeden şimdiye kadar 2.000 guruşun harcandığı ifade edilmiştir. Kalan miktarın sene sonuna kadar ilaç ihtiyacını gideremeyeceği belirtilerek geriye kalan 4.300 guruşun gönderilmesi talep edilmiştir. Lakin bir önceki talepte de görüldüğü gibi bu isteğe verilen cevaba dair bilgiye ulaşılamamıştır (BOA. DH. MKT. 2686/61).

1908 yılında da meydana gelen örnekte görüldüğü gibi ilaç yetersizliğinin yanı sıra salgın hastalıklarla da mücadele edilmiştir. Bu çerçevede 1917 yılında meydana gelen gelişme örnek olarak incelenebilir. 1917 yılının Şubat ayından Mart'ın sonuna kadar hapishanenin istatistiki verilerine bakıldığında, yıl içerisinde suç işleyip hapishaneye atılan kişi sayısı 255, yıl içerisinde tutukluluk süresi dolup serbest bırakılanların sayısı 258 ve sene sonunda hapishanede tutukluluk durumları devam eden kişi sayısı ise 388'dir. Bunların sağlık durumlarına bakıldığında ise genel olarak bu dönemlerde salgın hastalıkların yaygın olduğu

¹¹ İdari açıdan 1518 ile 1908 yılları arasında Diyarbakır'a bağlı olarak yönetilmiştir. Bkz. Dağ, 2022, s. 66.

saptanmıştır. Bu doğrultuda salgın hastalıklarla mücadele çerçevesinde birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu çerçevede çiçek aşısı olmuş mahkûm yok iken, kolera aşısını 82, dizanteri aşısını 68, difteri aşısını 4 kişi yaptırmıştır. Kalp rahatsızlığından dolayı ölen 1 kişi ve malaryadan¹² dolayı ölen 7 kişi olmuş, toplamda ise yıl içerisinde salgın hastalıklardan dolayı 11 kişi vefat etmiştir (BOA. DH. MB. HPS. M. 28/61).

Sonuç

İmparatorluk genelinde olduğu gibi Ergani Madeni Umumî Hapishanesi'nde bulunan hükümlü ve tutukluların işlemiş oldukları suçlar, tutuklanma nedenleri, tutukluluk müddetleri ile ilgili bilgiler ve hükümlüler ile hapishanenin genel durumuna dair bilgiler kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar periyodik aralıklarla Zaptiye Nezareti'ne ve Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiştir. Adli bir sorunun olması durumunda ise Adliye Nezareti ile bilgi alışverişinde bulunulmuştur. Merkezî yönetim ile aktif olarak yürütülen yazışmalar, hapishanenin durumunun merkez tarafından bilinmesini sağlamış ve fizikî yapının ıslahında veya başka bir ihtiyacın karşılanmasında harekete geçilmiştir.

Hapishanede hükümlü veya tutuklu bulunan şahıslar genel olarak adam öldürme, gasp, yol kesme, hırsızlık, borç almak, adam yaralama vb. gibi suçlar işlemişlerdir. Buradan hareketle Osmanlı hukukunda cinayet, cünha ve kabahat olarak tasnif edilen suç türlerinin tamamında hapishanede hükümlü ve tutuklunun bulunduğu tespit edildiği söylenebilir. Cinayet, cünha ve kabahat suçlarından tutuklu bulunan hükümlü ve tutukluların hapishanede asayiş problemlerine neden oldukları tespit edilmiştir. Bu sorunların genellikle mahkumların firar etme girişimi şeklinde gerçekleştiği saptanmıştır. Lakin münferit vakalar dışında ciddi bir asayiş sorununa rastlanmamıştır. Hapishane kürek cezasına çarptırılmış olan hükümlü ve tutukluların ana merkezi olarak görülmesinden dolayı kamu yararına çalıştırılan mahkumların olduğuna dair de örnekler tespit edilmiştir. Bu bağlamda 1871 yılında Diyarbakır merkezinde yer alan Islahhane ve Yağhanede görev yapmak üzere hapishane idaresinden birkaç mahkûmun istendiğine dair kayıtlar tespit edilmiştir.

Hapishanede hükümlü ve tutukluların yaşamış olduğu temel problem hapishanenin yetersiz olmasıdır. Hapishane idaresi bu doğrultuda gerekli adımları atmış olsa da mahkûm sayısındaki yoğunluğu düşürmekte başarı elde edememiştir. Kayıtlar incelendiğinde mahkumların fazla olmasından dolayı koridorlarda dahi yatırıldıklarına dair bilgiler elde edilmiştir. İdare, bu durumun çözümünün yeni hapishane inşası olduğunu defalarca dile getirmiş olsa da bütçe yetersizliğinden dolayı merkezi yönetim bu talepleri geri çevirmiştir. Yerel hapishane idaresi (Diyarbakır) ise çözüm yolu olarak mevcut yapıya ek ilaveler yaparak, mahkumiyetlerine az süre kalan ve sağlık problemleri bulunanların affedilerek serbest bırakılması gibi yollara başvurmuş ve çevre bölgelerden hapishaneye mahkûm nakledilmesine devam edilmiştir. Hapishanede bulunan mahkumların sıkıntı yaşamış olduğu diğer konular giyim ve tayinat akçesi olmuştur. Bu doğrultuda hapishane idaresinden merkezi yönetime çekilen telgrafta bu sorunun çözümü hususunda ek bütçe talebinde bulunulmuş, merkezi idare ise yeterli ek bütçeyi sağlayarak sorun giderilmeye çalışmıştır.

Hapishanede bulunan hükümlü ve tutukluların genel olarak erkeklerden oluştuğu tespit edilmekle birlikte az da olsa kadın hükümlü ve tutukluların da mevcut olduğu saptanmıştır. Bu durum, hapishaneye bağlı Nisa Hapishanesi'nin de bulunduğunu göstermektedir. Bu bilgi, kadınlar için hapishane olarak kullanılan hanenin kiralarına dair yazışmalardan tespit edilmiştir.

¹² İtalyanca kökenli olan male (fena/kötü) ve aria (hava) kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Malarya hastalığının Anadolu'da yaygın olarak kullanılan ismi Sıtma olmuştur. Kötü havanın solunmasıyla yayılmaktadır. Nitekim hapishanelerdeki yoğun nüfus arasında solunum yoluyla hızlı şekilde yayılmaktadır. Bkz. Dağ, Berna, 2021, s. 13-14.

Kaynakça

I. BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi)

- Adliye ve Mezahib Belgeleri (İ. AZN.): 100/15, 102/12, 31/2, 99/29.
 Bâb-ı Âlî Evrak Odası Belgeleri (BEO.): 572/42888, 1205/90313, 3879/290891, 3893/291959, 990/74196, 990/74188, 3500/262427, 3224/241784, 1100782472.
 Dahiliye-Emniyet Şubesi (DH. EUM. EMN.): 78/10, 117/7.
 Dahiliye-Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri (DH. MB. HPS.): 43/34, 105/22, 152/36, 158/39.
 Dahiliye-Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Müteferrik Belgeleri (DH. MB. HPS. M.): 31/82, 33/53, 28/61, 28/61.
 Dahiliye-Mektubi Kalemi (DH. MKT.): 1343/79, 1352/51, 357/10, 326/25, 2625/5, 2629/72, 2891/9, 2252/71, 2343/144, 2394/46, 691/49, 690/20, 564/55, 2322/88, 564/55, 1161/23, 2716/56, 1155/67, 2686/61, 564/55.
 Dahiliye-Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH. MUİ.): 118/41.
 Dahiliye-Şifre Kalemi (DH. ŞFR.): 370/14, 583/26, 227/128, 120/3, 267/38.
 Dahiliye-İslahat Belgeleri (DH. TMİK. S.): 6/96, 3/25.
 Dahiliye-Muamelat (DH. TMİK. M.): 128/81, 157/62.
 İrade-Dâhiliye Belgeleri (İ. DH.): 1320/3.
 İrade-Hususi (İ. HUS.): 55/10, 55/52.
 İrade-Meclis-i Vala (İ. MVL.): 184/5535.
 İrade-Şura-yı Devlet (İ. ŞD.): 52/2913, 55/3120.
 Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 253/43.
 Sadaret-Mevlis-i Vala Evrakı (A.) MKT. MVL.): 125/40.
 Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD.): 1457/18, 1469/17, 1453/33, 1457/53, 1473/10, 2676/4.
 Zabtiye (ZB.): 418/59, 418/25.

II. Araştırma-İnceleme Eserler

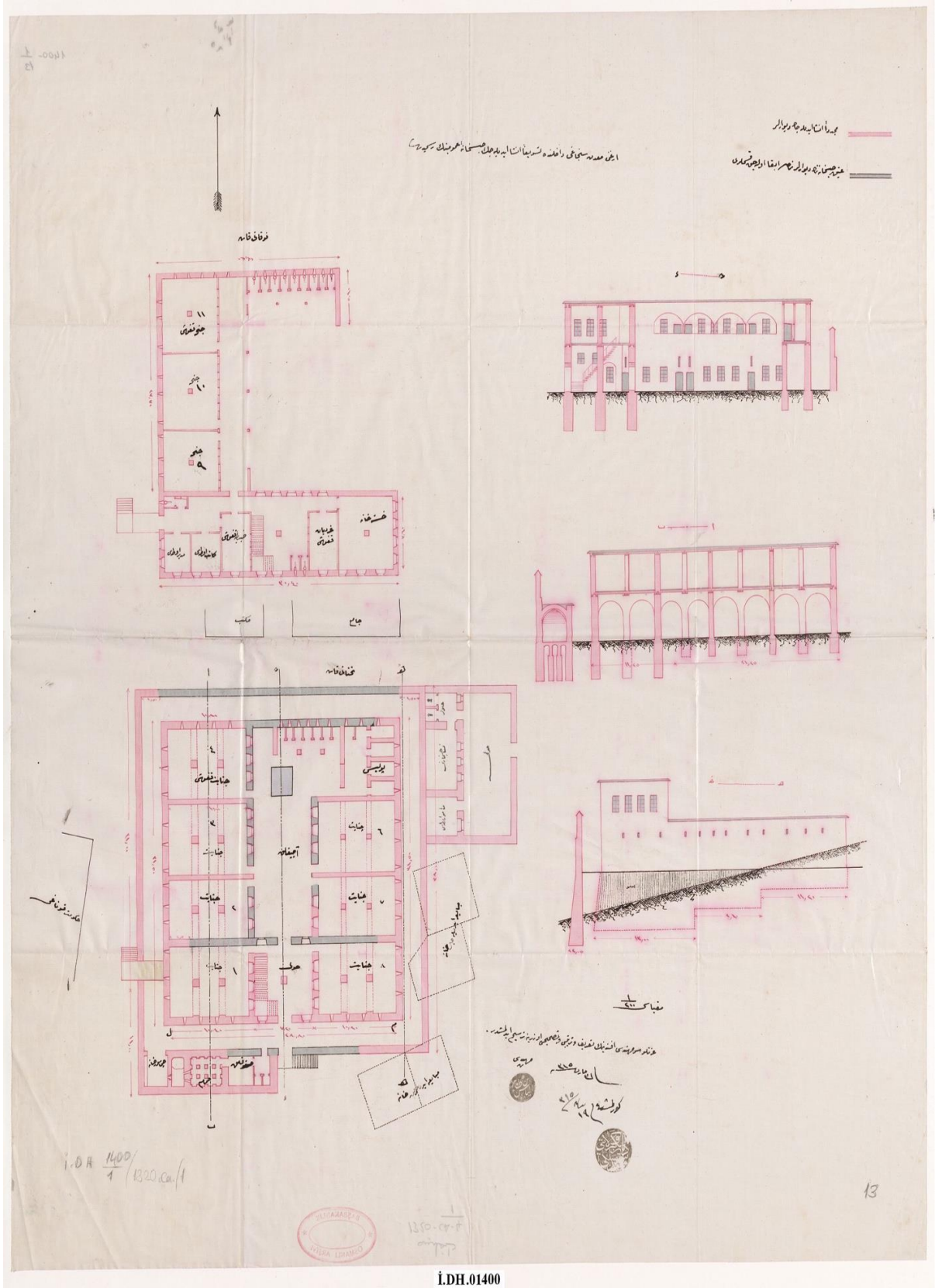
- Arslan, R. (2019), “20. yüzyılın başlarında Devrek hapishanesi”, *Turkish Studies Historical Analysis*, 14/4, ss. 735-748.
 Arslan, R. (2020), “20. yüzyılın başlarında Osmanlı hapishaneleri: Bartın hapishanesi örneği”, *Belgi Dergisi*, 19, ss. 2116-2140.
 Akyüz Orat, J. (2011), “Hapishane ıslahatı bağlamında çerkes hapishanesinin modernleşme çalışmaları”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 17/66, ss. 81-94.
 Artuk, M. E. Alşahin, M. E. (2016), “Hapis cezalarının ve cezaevlerinin tarihi gelişimi”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 21/2, ss. 145-185.
 Akın, H. (2011), “Osmanlı devleti’nde hapishane ıslahatına dair 1893 tarihli bir nizamname önerisi”, *History Studies International Journal Of History*, 3/3, ss. 23-36.
 Atar, Z. (2011), “20. yüzyıl başlarında Turgutlu hapishanesinin genel durumu”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, ss. 87-101.
 Apa Kurtişoğlu, G. (2021), “Kırklareli hapishanesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11/22, ss. 201-229.
 Bardakoğlu, A. (1997) “Hapis”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, ss. 54-64.
 Çakmakçı Kuru, A. (2004), Sinop hapishanesi, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
 Çelik, Y. (2008), “Hapishane tarihimizden bir kesit: Üsküdar Paşakapısı tevkifhanesi ve mütareke dönemi’nde işgali”, *Belleten Dergisi*, 72/264, ss. 603-628.
 Daşcıoğlu, K. (2008), “Osmanlı arşivlerine göre Sinop hapishanesi’nin durumu”, *Erdem Dergisi*, 51, ss. 53-76.

- Dağ, M. (2022). “Tütün sektöründe yabancı sermaye yatırımı: Adana tütün işletmesi (1884-1925)”, *Çukurova Tarihi Araştırmaları I*, ss. 115-141. Edi. Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal, 1. Baskı, İstanbul: Kriter Yayınları.
- Dağ, M. (2021). “Hemavend aşireti’nin tütün kaçakçılığı iddiaları ve Adana Reji İdaresi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31/3, ss. 1333-1344.
- Dağ, M. (2022), “Osmanlı taşrasında bir ceza infaz kurumu: Mut hapishanesi örneği (1890-1920)”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, ss. 167-201.
- Dağ, M. (2022), “Osmanlı taşrasında yabancı sermaye yatırımı: Siverek Düyun-u Umumiye Müdürlüğü ile Reji Memurluğu (1881-1925)”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 8/2, ss. 59-78.
- Dağ, M. (2021), Urfa’da sağlık (1900-1950) hastaneler, eczaneler, hekimler ve hastalıklar, 1. Baskı, İstanbul: Hiper Yayınları.
- Dağ, M. (2021), “XX. yüzyıl başlarında Reji İdaresi’nde kayıt dışı ekonomi davası: Menbiç reji memurluğu örneği (1910-1911)”, *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, ss. 207-228.
- Dağ, M., Torkak, B., “Cumhuriyet Dönemi’nde Urfa Sıtma Hastalığı ve Mücadele Yöntemleri (1923-1950)”, *Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi*, 6, ss. 10-34.
- Demirbaş, T. (2010), “Hurriyeti bağlayıcı cezaların ve cezaevlerinin evrimi”, Hapishane kitabı içinden (Editör: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul, ss. 3-41.
- Demirbaş, T. (2000), “Cezaevleri gerçeği”, Prof. Dr. Seyfullah Edis’e Armağan Kitabı, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir, ss. 235-247.
- Demirbaş, T. (2000), “Cezaevlerinde yeniden sosyalleştirme (tretman) sorunları”, Prof. Dr. Seyfullah Edis’e Armağan Kitabı, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir, ss. 391-408.
- Develioğlu, F. (1993), Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Demiryürek, H. (2016), “Hüdavendigâr vilayetinde hapishaneler ve mahpuslar (1914-1917)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42, ss. 552-562.
- Demirkol, K. (2012), *II. meşrutiyet döneminde Edirne vilayeti hapishanesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Eren, M. (2013), “Osmanlı’dan günümüze Türkiye hapishanelerinin üç dönemi”, *Toplum ve Kuram Dergisi*, 8, ss. 93-110.
- Gönüllü, A. R. (2011), “Osmanlı devleti’nin son döneminde Isparta hapishanesi (1867-1920)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29, ss. 349-392.
- Gökçen, A. (1994), “296 (1879) tarihli usul-i muhakemat-ı cezaiye kanun-ı muvakkatı”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4/1-2, ss. 203-288.
- Güneş, M. (2017), “Osmanlı devleti’nin son dönemlerinde Kırşehir hapishanesi (1873-1919)”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/14, ss. 64-84.
- Güneş Yağcı, Z. Nalbant, E. (2016), “İstanbul tersane zindanı”, *IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu*, M. E. Feridun, Akyıldız, A. Safa Gürkan, E. (Ed.) İstanbul, ss. 83-113.
- Haniç M. Şeyhoğlu, E. (2020), “Osmanlı devleti’nde bir ceza infaz kurumu olarak hapishaneler ve kadınlar”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/2, ss. 405-436.
- Karaca, A. (2010), “XIX. yüzyılda Osmanlı devleti’nde fahişe hatunlara uygulanan cezalar: hapis ve sürgün”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, İstanbul: Kitapevi Yayınları, ss. 152-162.
- Kocaoğlu, B. Duran, A. (2020), “Osmanlı devleti’nde ceza yaşı ve buluş meselesi (1847-1917)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24, ss. 23-36.
- Kürkman, G., (2003), *Anadolu ağırlık ve ölçüleri*, İstanbul: Akmed.

- Özçelik, A. Çolaker, V. (2022), “19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Selanik hapishanesi”, *International Journal Of Social Sciences*, 6/1, ss. 203-238.
- Özçelik, M. (2011), “Mütareke dönemi’nde Osmanlı hapishanelerinin durumu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7/14, ss. 16-39.
- Öntuğ, M. M. Yılmaz, B. (2021), “XIX. yüzyılın sonları-XX. yüzyıl başlarında Rize hapishanesi’nin genel durumu”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, XVIII/69, ss. 57-69.
- Öztürk, S. (2014), *XIX. yüzyıl Osmanlı ceza sisteminde dönüşüm: zindandan hapishaneye geçiş*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Poyraz, Ö. (2016), “20. yüzyılda Osmanlı’da kadın mahkûmlar”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın Sempozyumu I*, Edi. Osman Köse, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 619-627.
- Sami, Ş. (2015), *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Schull, K. (2005), “Tutuklu sayımı: jön Türklerin sistematik bir şekilde hapishane istatistikleri toplama çalışmaları ve bunların 1911-1918 hapishane reformu üzerine etkileri”, *Osmanlı’da Asayiş, Suç, ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Ed. Noemi Levy, Alexandre Toumarkine, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 212-238.
- Şen, Ö. (2007), *Osmanlı’da mahkûm olmak: Avrupalılaştırma sürecinde hapishaneler*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Şimşek, E. (2017), “XX. yüzyıl başlarında Trabzon hapishanesi (1900-1914)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, ss. 143-162.
- Tan, H. (2020), “Osmanlı Devleti’nde hapishanelerin ıslah çalışmalarına dair bir inceleme: Çarşamba hapishanesi”, *History Studies*, 12/3, ss. 1057-1084.
- Tanış, C. (2018), “Osmanlı Devleti’nde hapishane ıslahatı: Muş hapishanesi örneği (1908-1914)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/57, ss. 141-146.
- Tekin, S. Özkes, S. (2008), “Cumhuriyet Öncesi Türkiye’de Hapishane Sorunu”, *ÇTTAD*, VII/16-17, ss. 187-201.
- Tekin, S. (2006), “XX. yüzyılın başlarında Aydın vilayeti ve mülhakatındaki hapishanelerin genel durumu”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/4, ss. 65-77.
- Temel, M. (2009), “XX. yüzyılın başlarında Menteşe sancağı hapishaneleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, ss. 109-135.
- Turinay, F. Y. (2021), “1879 tarihli ceza muhakemesi kanunu (usul-i muhakemat-ı cezaiye kanun-u muvakattı) üzerine bir inceleme”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11/1, ss. 170-228.
- Türkkan, H. (2020), “XX. yüzyıl başlarında Osmanlı hapishaneleri (Ereğli hapishanesi örneği)”, *Turkish Studies*, 15/1, ss. 262-272.
- Türkkan, H. (2020), “XX. yüzyıl başlarında Gerede hapishanesi”, *Belgi Dergisi*, 20, ss. 2823-2840.
- Uyanık, M. Z. (2017), “Batı ve Doğu kültüründe hapishane”, *Mizanü’l-Hak İslami İlimler Dergisi*, 4, ss. 87-134.
- Yıldız, Ö. (2015), “Osmanlı hapishaneleri üzerine bir değerlendirme: Karesi hapishanesi örneği”, *Akademik Bakış Dergisi*, 9/17, ss. 91-113.
- Yılmaz, İ. (2019), “Osmanlı Devleti son döneminde Adana hapishanesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21/4, ss. 1411-1431.
- Yılmaz, İ. (2020), “Osmanlı son döneminde adam öldürme suçu ve soruşturma usulleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/2, ss. 739-762.

EKLER

EK-1

Kaynak: BOA. İ. DH. 1400/1.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde 1641-1642 Azak Seferi

1641-1642 Azov Expedition in Evliya Çelebi's Travelbook

Mücahit Orkun İKİNCİ*

Öz

Osmanlı Seyahatname geleneği içerisinde ilk akla gelen isimlerinden biri olan Evliya Çelebi, yaklaşık yarım asırlık bir tecrübenin sonucu olarak kaleme aldığı ve meraklısına pek çok konuda malumat sunduğu zengin eserinde, gezip gördüğü yerlerdeki pek çok sıra dışı olayı ve durumu okuyucuya aktarmaktadır. Onun eserinde işlenmiş olduğu konulardan biri de, 1637 yılında Don Kazakları tarafından ele geçirilen Azak kalesinin, içerisinde kendisinin de bulunduğu Osmanlı-Kırım müttefik ordusu tarafından yaklaşık dört yıl sonra geri alınma girişimi ve akabinde yaşananlar olmuştur. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin bahsedilen seferde gördüğü olay ve durumları, onları ele alış tarzını irdelemek amaçlanmaktadır. Hiç şüphesiz seferde muvazzaf bir asker olan Evliya Çelebi'nin Seyahatname adlı eseri, Osmanlı ve Kırım Hanlığı siyasi tarihi içinde neden ve sonuçları ile oldukça önemli olan 1641-1642 Azak Seferi hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Kronik tarihlerin aktardıklarının yanı sıra olayın bizzat içinde olan Evliya Çelebi'nin şahit olduğu atmosferi, tarafların askerlerinin fiziki ve psikolojik durumunu ve bir nevi röportaj mahiyetinde olan çevresindeki kişilerin sözlerini eserinde aktarması gibi sadece kendisinde bulabileceğimiz nadir nitelikte olan hususlar; konusu hakkında birinci el kaynak olan kendisinin aktardığı bilgiler üzerine olan dikkati yoğunlaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Seyahatname, Don Kazakları, Osmanlı Devleti, Azak.

Abstract

Evliya Çelebi, one of the first names that come to mind Ottoman travelling tradition, conveys to the reader many extraordinary events and situations in the places he travelled and saw in his rich work, which he wrote as a result of nearly half a century of experience and presented information to her enthusiast on many subject. One of the issues he dealt with in his work was the attempt to take back the Azov Fortress, which was captured by the Don Cossacks in 1637, by the Ottoman-Crimean allied army, including him, about for years after the capture and the events that followed. In this study, it is aimed to examine the events and situation that Evliya Çelebi saw in the mentioned campaign and the manner of handling them. Undoubtedly, Evliya Çelebi's book; Seyahatname, in which who was an on duty soldier on the campaign, provides very important information about the 1641-1642 Azov Campaign, which was very important with its causes and consequences in the political history of the Ottoman Empire and Crimean Khanate. In addition to the chronic historical sources, Evliya Çelebi who was in the events himself, witnessed the atmosphere, the physical and psychological condition of the soldiers of the both group, and the words of the people around him who were interviewed, such as the rare point that we can only find in himself; he focuses his attention on the information he conveyed, which is a primary sources on his subject.

Keywords: Evliya Çelebi, Travel Book, Don Cossacks, Ottoman Empire, Azov.

Extended Summary

Travel, which derives from the Arabic root s-y-h (seyeha) and literally means to travel, can basically be defined as visiting and seeing the settlements on earth and observing the material and spiritual elements in those places. Traveler, on the other hand, means the person who travels, and it refers to the subject, that is, the person who does this action. However, it is not enough to express travel and travel only in this way. Because a traveler's journey means much more than just an ordinary journey made in the literal sense of the word. At the beginning of everything, the travel of the traveler is carried out for a purpose and goal. In this respect, there is an intention or consciousness. And this refers to an intellectual pursuit with a purpose. For example, traveling among Muslims is recommended for believers with a verse in the Holy Qur'an itself in order to take a lesson from what Allah has created on earth and to realize his might. Based on this, Muslim travelers stated that they started to travel the world. It is possible to observe this point in the introduction of the works of many famous Muslim travelers. In the sense that the journey is purposeful, this expresses a theological and epistemic aspect of the occupation in particular for these Muslim travelers.

* Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, orkun0801@hotmail.com / ORCID ID: 0000-0002-2593-8121

Traveling to different places, the traveler conveys the concrete and intangible elements he sees and encounters verbally or in writing. Likewise, he interprets and evaluates the elements he observes under the guidance of his own mental world. The traveler is a transporter who conveys the history, geographical structure, physical characteristics and culture of the region he visits to large masses of people who cannot obtain information about that region. This situation also means that the travel books written by the travelers have an encyclopedic aspect. In this respect, it can be said that the notes and works written by the travelers are a primary source of information for the people who lived in the pre-modern period when the means of transportation and communication were very limited. On the other hand, it is a known fact that travelers are the driving elements of a cultural interaction. As a matter of fact, the carrier role of these people in the exchange of knowledge and culture between different societies is undeniable. In the discipline of history, the importance of travel comes to the fore in the process where the historian cannot have much or no information about the subject and period under investigation. Because the informational gap in the main sources, especially in the fields of micro-history and social history, directs the researcher to these works. As a result, travelogues are of great importance for the next generations and the historian who was there, as well as for the period in which they were written.

The importance of travelogues is also in question for Ottoman historiography. Because these works are very important for the researcher as primary sources on matters that are not included in archive documents or chronic sources or are not given detailed information. For example, the works written by the travelers who came to the region for the social history of the Ottoman foundation period, where archival resources were extremely limited, served as a source for the historian about the period. However, the fact that travelogue-type works were not written with a purely historical concern makes it necessary to analyze and interpret the information available in these works. It is certain that the travel books that are referred through such a process will give the researcher a different perspective on the subject or period.

Evliya Çelebi (1611-1682) is the first name that comes to mind in Ottoman historiography with his original personality, life and his work named *Seyahatname* (Travelbook). He traveled a very important part of the Ottoman geography in a period of approximately fifty years, from his youth until the end of his life. He conveyed to the reader what he witnessed in the places he visited in his work called *Seyahatname*. Evliya Çelebi also talks about the wars he participated in during these trips. One of these wars is the military campaign for Azak in 1641 and 1642 by the Ottoman and Crimean armies, which he also participated in, in detail in the second volume of his book *Seyahatname*. This work, which is an important source on the subject with its colorful and descriptive language, strong description and extraordinary information, contains valuable historical information as well as being a travel book. Evliya Çelebi, who has the status of a primary source about the decline and retake of Azov, which is a very important development for the history of the Ottoman and Crimean Khanate, is the relationship between Evliya Çelebi and the Azov campaign; there are some studies related to the process of Azov's occupation by the Cossacks and the process of its retake by the Ottoman army. However, in these studies, issues such as the reasons for the failure of the Ottoman Empire in terms of the Don Cossacks or the military aspect were taken into the center and the subject was examined. In this respect, we think that it is necessary to examine the subject in particular Evliya Çelebi and his observations, and to convey what is told in his work in detail. Our aim is to show that there can be a historical argument with the ones in the travelogue type works, which are not seen as an argument for history by most people due to its main subject center. It is to reveal the positive value of the information adorned with the testimony of a person who witnessed an extraordinary situation such as war.

As a traveler, observer and thinker, Evliya Çelebi's own state, the outside world he witnessed and his world of thought are to examine in the event-specific manner.

Giriş

XVI. yüzyıl'ın sonlarında Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya'da aktif şekilde başlayan bir güç mücadelesi ve bu bölgelerde etkin surette hâkim olmak isteyen iki büyük güç bulunmaktaydı. Bu iki büyük güç; Osmanlı İmparatorluğu ve gittikçe gücünü artırmakta olan Moskova merkezli Rus Çarlığıdır. 1475 yılı itibarı ile Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Kırım Hanlığı ise doğal olarak tabii olduğu Osmanlılar ile aynı tarafta bulunmakta idi. (İnalcık, 2017, ss. 49-94; Öztürk, 2015, s. 17) Osmanlılar ile Rusların fiili olarak ilk kez karşılaştığı 1569 Astrahan Seferi'nin Osmanlılar açısından başarısızlığı ve akabinde yaşanan gelişmelerin Osmanlı-Rus, Rus-Kırım ve Osmanlı-Kırım ilişkilerinde doğrudan belirleyici ve değiştirici bir rolü olduğunu belirtmek gerekir. Adı geçen yüzyılım ortalarından itibaren Rusya'nın güneyindeki steplerde başına buyruk hareket edip, yağma ve talan ile geçim sağlayan Zaporog ve Don Kazakları'nı da bu güç rekabetinin tarafları arasına eklemeliyiz. Zira bölgedeki Slav ve Tatar-Nogay topluluklarının etkileşimi ile tarih sahnesinde görülen Kazaklar; Rus Çarı ve devletine tam olarak bağlı kalmaya yanaşmamışlardır. (İnalcık, 2017, s. 117) Onların ülkelerine karşı bu tarz bir rol içerisinde olmalarının pek çok sebebi bulunmaktaydı. Fakat bunların en önemlilerinden biri ise, ekonomik etkenlerdi. Ağır vergiler, bitmek bilmeyen savaşlar, Tatar akınları ve hayat şartlarındaki pahalılığın belirleyiciliği dikkate alınmalıdır. Böyle bir durum içerisinde Kazakların; Moskova hükümeti tarafından ilk zamanlarda yaptıkları itibarıyla hoş karşılanmasa da daha ileri zamanlarda Kırım Tatarları ve onlara müttefik olan Nogay beylerine karşı maddi anlamda ciddi bir şekilde desteklendiklerini görülür. (Vernadsky, 1933, s. 64; Yüksel, 2011, s. 207-208) Gördükleri destekle Rus nüfuzunu zamanla kabul eden Kazaklar, güneye doğru işgalci bir yayılım siyaseti izlediler. Dolayısıyla, Osmanlılar ile bizzat savaşmaktan çekinen Moskova hükümeti için bu durum oldukça olumlu bir gelişme olduğunu söylemek gerekmektedir.

XVII. Yüzyıl'ın ilk yarısında da Ruslar ve onların güdülerinde olan Kazak toplulukları bahsettiğimiz siyasi-askeri hamlelerini bu şekilde sergilemeye devam etmişlerdir. Bulunduğu konum itibarıyla tarafların elinde bulundurmaya önemsedikleri mevkiilerin en önemlilerinden biri olan Azak ve çevresi de bu mücadelenin şahidi olmuş bir yerdir. Azak veya güncel adıyla Azov şehri, Karadeniz ve Kerç Boğazı'nın kuzeyinde bulunan Azak Denizi'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Şehir Don Nehri'nin Karadeniz ile buluştuğu Taganrog Körfezi'ne oldukça yakın bir konumdadır. Bölgeye Yunanlılar; Tanais, Türkler ise Ten demişlerdir. (Bilge, 1991, s. 300) Komşu olduğu Don Nehri ile irtibatlı olarak bir adlandırma yapılması ise muhtemel gözükmektedir. Tarih içerisinde antik çağlarda ilk olarak Tauriler'in daha sonra Pantikapaion önderliğindeki Yunan Bosporos Krallığı, İskitler, Alanlar ve Roma egemenliğinin bulunduğu bir yer olduğu görülmektedir. (Magocsi, 2017, s. 21-27) İlk çağlarda bölgenin bilhassa denizci koloni devletleri tarafından kullanılan büyük bir ticaret merkezi olduğu bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda bölgeye gelen Peçenekler, Kıpçaklar, Hazarlar ve nihayet Altın Orda Devleti hükmetmiştir. XIV. Yüzyılın en büyük seyyahlarından biri olan İbn Batuta, gezileri esnasında Azak ve bölgesine de uğramıştır.¹ Akdeniz'deki donanma ve ticaret hususundaki üstünlükleri ile meşhur olan Ceneviz Cumhuriyeti, Altın Orda Hanları ile yaptıkları anlaşma gereği Feodosia (Kefe), Azak, Kerç, Suğdak ve Taman

¹ Bölge hakkında; "...Burası deniz kenarında kurulmuş, düzenli, mükemmel bir şehirdir. Cenevizli ve diğer milletlerden gelen tacirler oraya ticaret amacıyla hücum ediyorlar. Ahılardan Bıçakçı Ahı şehrin nüfuz sahibi kişilerindedir. O, gelen giden yolcuya zaviyesinde yemek ikram eder..." (İbn Batuta, 2010, s. 468). Bölgede bulunan Ceneviz nüfusundan bahseden İbn Batuta, daha sonra bölgenin *Saltıye* Bey adlı bir Müslüman Bey tarafından yönetildiği, bölgede Müslüman Türklerin çoğunlukta bulunduğundan bahseder (İbn Batuta, 2010, ss. 469-472)

gibi kıyı kesimlerinde bir ticaret kolonisi kurmuşlardır. 1475 yılı yazında Karadeniz’de mutlak hâkimiyet elde etmek isteyen Fatih Sultan Mehmed’in, İstanbul’un fethinden itibaren aşamalı olarak bu hayalini gerçekleştirmek adına adımlar attığı bilinmektedir. Nitekim bu adımlardan biri ve belki de en önemlisi de Kırım Hanlığını ve sahil kentlerini kendisine bağlamak olmasıdır. Gedik Ahmet Paşa tarafından idare edilen Osmanlı donanması kısa zamanda Kırım’daki Ceneviz kentlerini fethetmiştir. Bu tarihten itibaren Azak ve Kefe civarını (yani Kırım sahil şeridini) Osmanlıların kendine bağlaması ile Azak’ta Osmanlı idaresi dönemi başlamıştır (Feridun M. Emecen, 2019, s. 154-155). Azak, Rumeli Eyaleti’ne bağlı olan Kefe Sancağının bir kazası olmuş, ilerleyen yıllarda çeşitli sebeplere bağlı olarak Kefe başlı başına bir eyalet olurken, Azak ise sancak seviyesine yükseltilmiştir (Bıyık, 2014, s. 34-37; Kırzioğlu, 1998, s. 70).

Kazaklar tarafından sürekli yağma ve baskınlara uğrayan Azak ve çevresi; 17. yüzyılın ilk yarısında; Osmanlıların ve Kırım Hanlığının diğer devletlerle olan yoğun askeri - diplomatik ilişkileri ve Azak bölgesine yakın Heyhat sahrasında bulunan Nogay topluluklarının da oradan göç etmesi gibi faktörler, Azak ve civarını düşman işgaline açık ve savunmasız kalmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum bölgeyi tehdit eden Kazaklar’a istedikleri fırsatı vermiştir. 1559’da Dimitraş önderliğinde Kazaklar, Azak’ı alma girişiminde bulunmuşlardı. (Bilge, 1991, s. 300) Dolayısıyla Kazakların Azak ve Karadeniz çevresini ele geçirmeyi çok önceden itibaren hedefledikleri söylenebilir. En nihayetinde 1637 Haziran’ında Kazak birlikleri Azak’ı zikrettiğimiz sebeplerle ilişkili olarak ele geçirmişlerdir. Azak, Osmanlılar tarafından 1642’de tekrar ele geçirilinceye kadar dört yıl yedi ay gibi bir müddet içinde Kazak kontrolünde kalmıştır (Danışmend, 1972, s. 389).

Osmanlı tarihi içerisinde özgün kişiliği, yaşamı ve eseri ile önemli bir mevkide bulunan büyük seyyah Evliya Çelebi (1611-1682) *Seyahatname* adlı eserinin ikinci cildinde kendisinin de katılmış olduğu Osmanlı ve Kırım orduları tarafından 1641 ve 1642 yıllarındaki Azak için yapılan askeri seferlerden detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Renkli ve betimleyici dili, güçlü tasviri ve verdiği sıra dışı bilgiler ile konu hakkında önemli bir kaynak olan bu eser, gezi kitabı olmasının yanında kıymetli tarihi bilgileri de içinde barındırmaktadır. Azak’ın Kazak işgaline uğraması ve Osmanlı ordusu tarafından geri alınma süreçlerine dair bazı çalışmalar mevcuttur.² Fakat bu çalışmalarda Don Kazakları açısından veya askerî açıdan Osmanlı Devleti’nin seferde başarısız olma sebepleri gibi hususlar merkeze alınarak konu ele alınmıştır. Bu açıdan, Evliya Çelebi özelinden ve onun gözlemlerini merkeze alarak konuyu incelemenin ve eserinde anlatılanları detaylı olarak aktarımın gerekli olduğu düşünülmektedir.

Evliya Çelebi ve Savaş

Gerek kendi eseri olan *Seyahatname*’sinden, gerekse bu konu hakkında yapılmış olan çalışmalardan Evliya Çelebi’nin savaş veya kendi deyimi ile ‘‘cihat’’ mefhumu ile ilişkisinin oldukça yoğun olduğunu belirtmek gerekir. Zira o, 1630’ların başında genç yaşlarında itibaren başlamış olduğu seyahatleri esnasında gerek irticalen kendisinin karşılaştığı gerek de ön hazırlıkla bilinçli olarak kendisinin gittiği askeri seferlerden bahsetmektedir. Nitekim, “...dedemizden ve pederimizden bu kemtere irs ile intikâl etmiş üç yüz seneden berü sergüzeşt [ü] serencâmlar vardır...” ve “...Âl-i Osmân’ın Azak gazâsından berü bir gazâsından kalmadım...” gibi ifadeleri buna örnektir. Önceki ibarede kendisi gaza tutkusunun kendisine ata mirası olduğundan bahsetmektedir. (Ertaş, 2012, s. 80) Aynı şekilde kendisi, dedesi olduğu bilinen Yavuz Er veya Yavuz Özbek’in İstanbul’un fethi esnasında ordudaki bayraktar olduğundan bahseder. (İlgürel, 1995, s. 529) Babası olduğunu kendisinden öğrendiğimiz

² Bk. (Yüksel, 2011, ss. 205-218; Karadeniz ve Bizbirlik, 2020, ss. 221-241)

Derviş Mehmed Zilli (Evliya Çelebi, 2007, s. 18) de Kanuni Sultan Süleyman döneminde saray kuyumculuğu yapmıştır. (İlgürel, 1995, s. 529) Bununla birlikte onun da dönemindeki askeri seferlere katıldığından bahseder. Böylece savaşa yabancı olmayan bir aileye mensup olan Evliya Çelebi'nin, savaşa olan tutkusunun nedenlerinden biri anlaşılmıştır.

Evliya Çelebi'nin savaş ile olan ilişkisi hakkında Doktora Tezi çalışması yapan Seyit Ali Kahraman, Evliya Çelebi'nin bugüne kadar kıymeti tam olarak anlaşılamayan bir savaş muhabiri olduğundan bahseder. Zira Osmanlı savaş tarihi için oldukça önemli ve detay mahiyetinde olan bilginin, Evliya'nın üslubu ve gerçekçiliği gibi çeşitli sebeplerden ötürü ihmal edildiğini belirtmektedir. Seyahatname'de savaş kelimesinin karşılığı olan; *harp* (*harb ü kitâl*), *cenk* (*ceng ü cidâl*), *muharebe*, *mücadele*, *mukatele* gibi pek çok kelimenin bulunduğu bahsetmektedir. (Kahraman, 2013, s. 53) Dolayısıyla Seyahatnâme'de kullanılan bu kelimeler ile Evliya Çelebi'nin bizzat savaşın içinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca Kahraman, Evliya Çelebi'nin katılmış olduğu savaşları üç çeşide ayırmıştır;

- Kale kurtarması; kuşatma ve baskın
- Düşmanla yapılan düzenli harpler
- İç savaş ve İsyanlar

Savaşın içinde yer alan ve kendi tabiri ile cihada çıkmaya oldukça hevesli olan Evliya Çelebi'nin kendisini *mücahidun fi-sebilillah* (Allah yolunda cihat edenler) olarak tavsif etmektedir. (Ertaş, 2012, s. 82) Zira o, yaklaşık 30 yıl boyunca; onlarca askeri sefere katılmıştır. (Ertaş, 2012, s. 81) Savaşa olan yakınlığı ve aktardığı bilgilere rağmen Evliya'nın bu hususta otorite olamayışının anladığımız kadarıyla başlıca sebebi, yukarıda da zikrettiğimiz gibi onun abartısız ve kurgulayıcı olarak görülen edebi üslubudur. Evliya Çelebi'ye yöneltilen eleştirilerin yanı sıra; Feridun Emecen, onun XVII. yüzyıl ile beraber gelen yeni savaş usulleri, yeni ateşli silahlar ve tabya-tabur sistemleri hakkında bilgiler vermesi açısından büyük bir öneme haiz olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde Murphey, bir ordunun moralinin, motivasyonunun, komutanının, ast-üst ilişkisinin, ideolojik ve dini tesirin, savaşların kaderini belirleyen önemli amiller olduğunu söylemektedir. Bu gibi durumlar hakkında araştırma yapmanın ise oldukça güç olduğunu belirtmektedir. İşte bu meyanda da Seyahatname'nin ilmi değeri ortaya çıkmaktadır. (Ertaş, 2012, s. 83)

İlaveten, savaşın Evliya Çelebi'de ifade ettiği anlama kısaca değinecek olursak; Evliya Çelebi'nin kendi eserindeki *Kaside-i Münasib* adlı bir şiirinde, onun savaşı Hz. Adem'in iki çocuklarından beri süren ve *iyi ile kötünün mücadelesi* olarak bahsettiğini görmekteyiz. (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 1-2) Öyle anlaşılmaktadır ki o, bunu dünyadaki insanların varoluşsal mücadeleleri için tabii bir durum olarak görmektedir. Ayrıca o, düşmandan bahsederken Hristiyan milletleri öne çıkarsa da cengin tüm dünya milletleri ile olacağını idealize eder. Son olarak Evliya Çelebi gerek eserinin tümünde yaptığı gibi iktibas ettiği ayet ve hadisler, gerekse de kalam-ı kibardan (alimlerin sözleri) yaptığı iktibaslar ile savaşmanın yahut gazanın bir dini bir vecibe olduğundan bahseder. (Okumuş, 2019, s. 38-39)

Seyahatnamede I. Azak Seferi ve Başarısızlık

İstanbul'dan Adapazarı, Bolu, Amasra, Trabzon ve Gürcistan vilayetlerine düzenlediği gezileri Seyahatnâme'nin ikinci cildinde anlatan Evliya Çelebi'nin, Gürcü ve Megrel³ memleketlerinden sonra Abhazya topraklarında kuzey istikametine doğru bir rota üzerinde ilerlediğini görmekteyiz. İyi bir gözlemci olan Evliya Çelebi, Abhazya şehirleri ve toplulukları hakkında bolca malumat vermektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 121-135) Yaptığı

³ Günümüzdeki Gürcistan ülkesinin batı bölgesinde bulunan ve tarih içinde bölgede yaşayan Megrel halkından dolayı bu isim ile isimlendirilen bir bölge adıdır. Osmanlı kaynaklarında bölgeye veya halkına "Mingrel" denilmektedir. Ayrıntılar için, (Kırzioğlu, 1998, ss. 160-249)

gözlem ise kapsamı geniş olan bir sosyolojik okuma yapma imkânı ortaya koymaktadır. (Okumuş, 2019, s. 39-41) Görülmektedir ki, gezi yapıp öğrenmek bir yana Evliya Çelebi'nin devlet için taşra bölgelerinde malumat toplamak amacıyla bunlara yer vermesi de kuvvetle muhtemeldir.

O, Abhazya vilayetlerinden sonra kendi ifadesiyle “*Gevher-ayak Anapa Kalesi'ne*” ulaştığından bahsetmektedir. Eserinde Anapa Kalesi'nin tarihi, konumu ve doğal kaynakları hakkında yeterli bilgi vermektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 134-135) Bölgenin terk edilmiş ve ihmal edilmiş halinden bahsetmektedir.⁴ Bölgede *Şağake* Çerkezlerinin hâkim olduğunu fakat Osmanlı'ya kılıç ucuyla bağlı kaldıklarından bahsetmektedir. Bu örnekte de gördüğümüz gibi Evliya Çelebi karşılaştığı toplumların karakteristiklerine oldukça meraklıdır. Bunu yanı sıra o, 1637 yılından beri Azak kalesine hâkim olan Kazakların; senenin düzenli zamanlarında şaykaları ile buraya yağma ve inci çıkarma amacıyla geldiğini bildirmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 135) Bu bölge haricinde o vakitlerde Yenikale ve Kerç'in varoşu olan Kilisecik gibi kale ve palangalara Don Kazaklarının yaptığı istila ve yıkımlara da ışık tutmaktadır. (Baukova, 2015, s. 255; Evliyâ Çelebi, 2011, s. 586) Konuyla ilgili diğer kaynaklara baktığımızda da benzer bilgiler görülmektedir. Zira, Zaporog ve Don Kazakları'nın küçük gemileri olan şaykalar⁵ ile XVII. yüzyılın ilk başlarından itibaren Karadeniz'de ve Anadolu'nun Karadeniz sahili olan kentlerinde korsanlık ve yağma yapmaktaydılar. (İnalcık, 2017, s. 199-200; Katip Çelebi, 2007, s. 129-137, 2017, s. 814-815; Yüksel, 2011, s. 208) Aynı dönemin müellifi olan Katip Çelebi, Kazakların Osmanlı kıyılarına baskın ve yağmalarında onlara yol kılavuzluğu yapan ve Kazak ülkesine kaçan çok sayıda İslam dininden dönmüş kişilere de değinmektedir. Ona göre bu kılavuzların rehberliği ile Kazaklar deniz aşırı yağma hareketlerinde bulunmaya teşebbüs edebilmişlerdir. (Katip Çelebi, 2007, s. 129) Aynı şekilde Kazakların; 1614'de Sinop, 1615'de Trabzon ve 1624'de Yeniköy (Sarıyer) yani İstanbul Boğazı'na yağmaya geldikleri bilinmektedir. (Katip Çelebi, 2007, s. 129-134) Cafer Paşa, Halil Paşa ve Karaharman mevkiinde Kazaklara karşı üstünlük elde eden Recep Paşa gibi isimlerin o dönemde Karadeniz'in asayışı ve limanların güvenliği maksadı ile bulunduğu eserden anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, Anapa'da iken Osmanlı donanmasının ikmal ve dinlenme amacıyla limana geldiğini bildirir. Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa'nın komutasında ki donanma ile birlikte sefere Kara birlikleri kumandanı olarak Deli Hüseyin Paşa'nın katıldığını aktaran Evliya Çelebi, aralarının iyi olduğunu belirttiği Deli Hüseyin Paşa'yı karşılamaya gittiğini de ayrıca belirtir. Evliya Çelebi bu karşılaşmayı, “*Başkumandan Deli Hüseyin Paşa'ya varıp elini öptüm. Hakire bir çadır, tayinat ve bahşiş verip özel mü'ezzinleri içine katınca kethüdası Veli Ağa kadırgasına bindik.*” sözleriyle ifade etmiştir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 135) Burada ilginç olan bir husus Evliya Çelebi'nin savaşa müezzinlik payesi ile katılmış olmasıdır. Zira yalnız bu sefer değil, pek çok seferinde de Evliya Çelebi'nin müezzin olarak yer aldığını öğrenmekteyiz.⁶ Tahminimizce kendisinin de belirttiği üzere sesinin güzel oluşu ve hafızlığı sebebiyle bu makama getirildiği söylenebilir. İlaveten savaş esnasında orduyu heyecana getirmek ve coşkullandırmak adına bu tür özel tahsis edilmiş olan kişilerce motivasyon amaçlı Kur'an-ı Kerim okunup, ilahiler söyleyip tekbirler getirildiğini bilmekteyiz. Bu maksadı göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

Osmanlı donanması birkaç gün burada kaldıktan sonra Azak'a gitmek üzere hareket etmiştir. (Mayıs 1641) Evliya Çelebi Azak'a düzenlenen seferin sebebini; “*...Öncelikle soluk*

⁴ Mesela; Kalenin içinde çevre Çerkez kabilelerin koyunlarının otladığından bahsetmektedir. Bkz. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 134)

⁵ Mavna'ya benzeyen küçük ebatlı gemilerdir.

⁶ Bk. (Evliyâ Çelebi, 2011, ss. 2-3); Katıldığı Avusturya Seferi'nde de müezzin olarak bulunduğu bahseder.

benizli Moskoflar baş kaldırıp Kırım ve Azak köylerini talana ve yağmalamaya başladığı...” ibaresi açıklamaktadır (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 136). Kazakların buna yeltenmesini ise IV. Murad’ın vefatı ile oluşan otorite boşluğunu fırsat bilerek bunun gerçekleştirdikleri şeklinde açıklamaktadır. Ayrıca başka bir sebep olarak Sultan İbrahim’e ve Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa’ya dönemin Kırım Hanı İneyet Giray’ın Azak ve Kazaklar hakkında telhislerde bulunduğu, fakat İstanbul’dan bir netice alınmadığından bahsedilmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 136) Burada müellifin o yılların Kırım Hanı olarak gösterdiği İneyet Giray Han, Sultan İbrahim’in cülusundan yaklaşık üç yıl önce vefat etmiştir. Dolayısıyla o tarihlerde Kırım Hanı olan Bahadır Giray ile müellif tarafından karıştırılmış olması muhtemeldir. Yeri geldiğinde oldukça eleştirel bir anlatıma sahip olan Evliya Çelebi, Azak’ın düşmesinin sebebinin Kırım Hanı’nın ve Sadrazam’ın ihmali neticesinde olduğundan bahsetmektedir. Klasik Osmanlı tarih kroniklerinin pek çoğunda ve bazı modern kaynaklarda da Azak’ın düşmesinin sebebi olarak Kırım ile Nogaylar arasındaki mücadele gösterilmiştir. (Katip Çelebi, 2017, s. 784; Mehmed Hemdemi Solakzade, 1297, s. 767-768; Mustafa Naima, 1864a, s. 322; Danişmend, 1972, ss. 370-371) Evliya Çelebi ise eski padişahın vefatı ile dışarıda olduğu gibi içeride de oluşan muhalefeti ve yükselen sesleri engellemek amacıyla sefere karar verildiği ve eyaletlere maslahatgüzarlar gönderildiğini haber vermektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 136) O tarihlerde içerideki karşıt grupların bu şekilde kanalize edilmesi ilginç bir husustur.

Azak’a gidecek olan ordunun mevcudu hakkında da malumat veren Evliya; Özü Paşası Kenan Paşa ve maiyeti,⁷ Rumeli Eyaleti askeri, kırk bin Bucak Tatarı, yirmi bin Erdel askeri, kırık bin Eflak-Boğdan askeri ve seksen bin Tatar askerinin karadan; kendisinin de bulunduğu toplam dört yüz parçalık geminin de denizden ilerlediğinden bahseder. Ayrıca Şamhal Dağıstan Sultanı Mahmud Han’ın kırk bin kişi ile yardım gönderdiğinden bahseder. Buna karşılık Azak içinde yetmiş ile seksen bin arasında Kazak askerinin bulunduğundan bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 136) Rakamlara baktığımızda dönemin şartları için oldukça yüksek olduklarını söylemeliyiz. Asker mevcudu hakkında diğer kaynaklara bakacak olursak; Hammer, Osmanlı ordusunun 38 kadirga dolusu yeniçeri ve diğer askerlere sahip olduğundan ve buna karşılık Azak kalesi içinde on dört bin erkek ve sekiz yüz kadın savunmacı olduğundan bahsetmektedir. (Hammer-Purgstall, 1917, s. 14) Henry Howorth ise, sefere yirmi bin yeniçeri, elli bin Kırım Tatarı ve başlarında o zamanın Kırım Hanı olan Bahadır Giray (Halim Giray, 1911, s. 89-94; Söylemez, 2017, s. 143) (ordunun kumandanıdır) ve on bin Çerkez’in (muhtemeldir ki *Jana* veya *Şağake* Çerkezleridir.) katıldığından bahsetmektedir. (Howorth, 1880, s. 545) Kazakların 1637 yazında Azak’ı alırlarken mevcutlarını, kale alındıktan sonraki ganimet taksiminden de öğrenme imkânı bulunmaktadır. Zira Novoselyskiy, bu sayıyı 4400 olarak verip (Novoselyskiy, 2011, s. 278 Turetskiye Dela 1637 Goda no:1,s.363.), kale kuşatılırken olan mevcudu ise 4000 civarı olduğunu belirtmiştir. Astrahan voyvodasının casuslarının da Azak’a giden Osmanlı ordusunun mevcudu hakkında bilgilerini zikrettikten sonra toplam mevcudun 70-80 bin arası olabileceğini belirtmiştir.⁸ Ayrıca kalenin ilhakından sonra da bu sayının kademeli olarak arttığından bahsetmektedir. Rakamları genel olarak incelediğimizde Evliya Çelebi’nin verdiği sayıların abartılı olduğunu söyleyebiliriz. Fakat, şunu da belirtmeliyiz ki, Evliya Çelebi, her ne kadar halk diline yakın sade bir Türkçe kullansa da seçtiği kelimeler ve cümleler itibarıyla edebi bir üslup gütmeye mülahazasıyla eserini kaleme almıştır. Dolayısıyla tarihi bir vakayı ve veriyi kuru ve yalın ifadeler yerine, edebi, renkli ve süslü ifadeler ile aktarmaktadır. O, asrının düşüncüyü arka plana koyan inşa estetiği üslubunu kendine özgü bir biçimde yeniden yorumlamış ve verileri

⁷ Evliya Özi valisi olarak Kenan Paşa’dan bahsetse de pek çok kaynakta Deli Hüseyin Paşa gösterilmektedir. Bkz, (Hammer-Purgstall, 1917, s. 14; Mustafa Naima, 1864a, s. 458; İlgürel, 1999, s. 5; Katip Çelebi, 2017, s. 831)

⁸ (Novoselyskiy, 2011, s. 303); Kuzemka Federov, Çubarov, Baybakov ve İvan İvanov gibi isimlerden bahseder.

kendi anlatmak istediği amaçlar doğrultusunda sanatsal olarak kullanmıştır. (Tezcan, 2009, s. 18) Evliya Çelebi hakkında en önemli monografik çalışmalardan biri olan Dankoff; “...mübalâğalı olsa da genel mahiyette Evliya Çelebi'nin tutarlı olduğunu söylemeliyiz.” demektedir. (Dankoff, 2012, s. 42) Kanaatimizce bu yüksek rakamları Evliya Çelebi, kesretten kinaye bağlamında söylemiş olmalıdır.

Gemiler ile *Taman* Yarımadası önünden ve *Çoçka* burnundan geçerek kaleye gitmek üzere Azak'ın iskelesi olan *Balırsıra* Limanı'na vardıklarından bahsetmektedir. Bu limanın Azak'a 36 mil uzaklıkta olduğu belirtilmektedir. Zira Evliya Çelebi tarafından gayet sığ bir deniz olmasıyla tavsif edilen Azak deniz içinde, belli bir yerden sonra gemi kaldırmanın çok güç olduğunu kendisinden öğrenmekteyiz. Nihayetinde Evliya, bu minval üzere Azak Kalesi'ne varıp kuşatmayı başlattıklarını bildirmektedir. (Haziran 1641)

Kuşatmanın ilk günlerinde takviye maksatlı olarak Anadolu'daki eyaletlerden de asker desteği sağlandığını Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Zira kalenin muhkem oluşundan ötürü Osmanlılar kuşatma için yüksek miktarda asker götürmüşlerdir. Kuşatma esnasında kuşatma ordusuna karşı oluşabilecek her türlü dış tehditlere binaen *karakol/karavul* adındaki devriye birliklerinden bahsetmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 138) Hatta Kırım Hanı ile beraber katılan Tatar-Nogay kabilelerinin de isimleri kendisinde bulunmaktadır.⁹ Burada dikkat çeken husus ise, çoğu Ulu Nogaylardan olan ve yakın tarihte Kırım hükümeti ile Rus Çarlığı lehinde araları bozulan bu toplulukların tekrar Kırım Hanı'na itaati meselesidir. Fakat kaynakları incelediğimizde İdil Boyu ve Astrahan taraflarına Rus teşviki ile göç eden bu kavimlerin önceden Azak ve havalisinde yaşadıklarını öğrenmekteyiz. Buranın düşmesiyle beraber çeşitli menfaatlere binaen Rus tabiiyetine giren bu kavimlerin ana yurtları olan bu toprakları Osmanlı-Kırım orduları tarafından tekrar alma girişimlerine yeni bir umut beklentisi ile tekrar destek vermeleri doğaldır (Novoselyskiy, 2011, s. 306-309) Ayrıca devriye ve keşif mahiyetinde Rus Çarlığı'nın güney bölgeleri olan, Voronej, Çerkesk ve Belgorod civarına akınlar düzenlemişlerdir. (Novoselyskiy, 2011, s. 305) Böylece Rus Çarlığı'nın desteği engellenmiş olmaktadır. 1637 yılındaki Safa Giray'ın yaptığı büyük çaplı akından sonra Azak kuşatması esnasında ilk kez büyük çaplı akınlar mevsimi başlamış olmaktadır (Novoselyskiy, 2011, s. 285-290,300-309). Azak kuşatması esnasında Kırım ile Rus diplomatik ilişkilerini incelediğimizde; Kırım Hanlığı, Rusların mu'tad olarak kendilerine ödediği *tiş/tiyiş* (Acar, 2018, s. 37-43; Samoyloviç, 2011, s. 278) vergilerinin çoğaltılmasını ve Kazaklara destek vermemelerini yazılan yarlık ve fermanlarda dile getirmişlerdir. (Velyaminov-Zernov, 2009, s. 232-234,263-269)

Evliya, böyle bir dış atmosferin hâkim olduğu esnada Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa ve Deli Hüseyin Paşa'nın senkronize olarak genel bir hazırlıktan sonra kaleye ilk taarruzu gerçekleştirdiklerinden bahsetmektedir.¹⁰

⁹ (Evliyâ Çelebi, 2008, ss. 137-138); “*Mansurlu, Sicvitli, Mankıtlı, Nakşivanlı, Çikişke ve Arbatlı, Orulu, Olanlı ve Badraklı kavimleriyle ve Arslan Beğili, Çobanili, Deveyli ve Nevruzili bu illerin bütün sadaklı, savatlı (zırh) ve kübeli (örme zırh elbise) askerleriyle Han hazretleri İslâm ordusunun dört tarafını muhafaza edip karavul beklerdi.*”

¹⁰ Evliya Çelebi, böyle bir dış atmosferin hâkim olduğu esnada Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa ve Deli Hüseyin Paşa'nın senkronize olarak genel bir hazırlıktan sonra kaleye ilk taarruzu gerçekleştirdiklerinden bahsetmektedir. Bu ilk umumi taarruzu; “*Ertesi günü sabahleyin denizler gibi asker ile başkumandan Hüseyin Paşa, Yoğurtçu Baba tarafından metrise girip on iki pâre balyemez toplara siper edip hazır oldu. O gün deniz tarafından yüz pâre firkate ile Kapdan Siyavuş Paşa karaya asker döküp su kulesi tarafından metrise girip firkateleri Ölü Don ve Diri Don, Kanlıca Özeği ve Timurlenk Adası taraflarını muhafaza edip azmak azmak gezerlerdi.*” diyerek açıklamaktadır. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 138) Fakat tüm bu uğraşından bir netice alınmadığını da ifade eder. Kuşatmalardaki kuvvetleri ile bilinen Anadolu ve Karaman askerinin de Su Kulesi tarafından top atışı yardımı ile taarruz ettirildiğinden ve Gözcü Kulesi mevkiine de Rumeli askerinin gönderildiğinden bahseder. Bu taarruzların şiddetini; “... *yedi saat tâ seher vaktine dek şiddetli bir cenk*

Sadece kuşatma hakkında değil ordu durumu ve kuşatma esnasında yapılan diğer işlerden de haber veren Evliya Çelebi, bu yönüyle bizlere değişik hususta malumatlar sunmaktadır. O hakikaten de etrafında olup bitenleri iyi bir gözlemci olarak kendi yorumlaması ve algılaması ile bizlere aktarmaktadır. Bu açıdan değerlendirecek olursak Evliya Çelebi Seyahatnamesi, disiplinler arası bir kaynak özelliği taşımakta olup, içerisinde pek çok dönemi ve belki de dönemini de aşan hususlara ışık tutacağı en azından bir yol çizeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kuşatma esnasında Kazak savunmacıların kaledeki hasarı tamir etmek için çitler (ellerindeki cephanede bulunan tüfekler ve toplardan), *şarampavlar*¹¹ ve domuz damları ile sağlamaştırdığından bahseder. Evliya Çelebi katıldığı gazalarda muhakkak kumandanın kişiliği hakkında ve onun askere ve kendisine olan davranışlarından bahseder. Ve basit düzeyde bir psiko-analiz yapar. Örneğin bu seferde Deli Hüseyin Paşa'dan övgü ile bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 139) Ayrıca mensubu olduğu ordunun içindeki askerlerin de psikolojik hallerini bir nevi röportaj mahiyetinde eserine yansıtır. Bu yönüyle dönemin askerinin bilinç dünyası ve savaş psikolojisi hakkında önemli bilgileri içermektedir. Kuşatmanın nihayete erememesi ve uzamasının askerde bir huzursuzluk oluşturduğu, ordu içerisinde memnuniyetsizliğin başladığından bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 141-142) Fakat Osmanlı ordusunun savaşa karşı motive edici olması sebebiyle gayet doğal olarak bu savaşı kutsaması ve cihat olarak görmesini, ayrıca askere olan ganimet vadini görmekteyiz. (Ertaş, 2012, s. 97-99) Askerin bu etkenler ile savaşa motive olduğundan bahseden Evliya Çelebi, Osmanlı ordu yapısını ve karakteristiğini, Osmanlı savaş telakkisini gözlem yaparak mükemmel bir şekilde gözler önüne sermektedir. Hiç şüphesiz Azak Seferi de bunun güzel bir örneğidir.

Evliya Çelebi, motive edici unsurlar ile tüm olumsuzluklara rağmen kendisine toplayabilen askerinin durumu hakkında adeta onların sözlerini zikrederek yer verdiği görülmektedir.¹²

Tüm bu olumsuzluklara rağmen askerinin durumu hakkında o; *“Bütün bu fetihler âhiret gününe kalmak kaderde imiş diye bütün gaziler kendilerini teselli edip yine kol kol cenge devam ettiler.”* der. Evliya Çelebi'deki psiko-analiz hakkında belirttiğimiz misallere ek olarak verdiğimiz bu örneklerin de destekleyici olduğu kanaatindeyiz. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 140)

Bu sırada düşmanın Don Nehri vasıtasıyla erzak, adam¹³ ve silah yardımı aldığını ondan öğrenmekteyiz. Zira su altından tulumlara bağlanarak erzaklar ve silahların kaleye aktarıldığından bahsetmektedir. Fakat Kenan Paşa'nın tedbiri ile kaleye girmek isteyenlerin bir gece baskını ile bertaraf edilip dört bin esir ve sayısız ganimet elde edildiğinden bahseder. Ayrıca askerinin Kurban Bayramı veya Kadir Gecesiymiş gibi sevinip saldırıdan önce abdest alıp helalleştiklerinden ve geceyi ibadetle geçirdiğinden bahsetmektedir. Kaleye takviye amacıyla kullanılan Don Nehri'ne ise kazıkların çakılarak, eşyaların kale içine giremeyecek kazıklara takılması ve ganimet elde edilmesi sağlanmıştır. O zamanki tarihi süreç içerisinde

olmuştur ki zamanın gözü ona benzer bir savaş görmemiştir.” ibareleriyle açıklamaktadır. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 139)

¹¹ Savaş esnasında düşmanın gelişini engellemek amacıyla kullanılan bir savaş aleti olduğunu söyleyebiliriz.

¹² “Gördüler ki beklenildiği gibi serdengeçtilerin gerisi gelmedi ve oldukça fazla hilekâr küffar toplanmış. Derhal hain Kazaklar bu serdengeçti gazilerine öyle kurşun serpti ki bir anda nice yüz adam şehitlik şerbetini içip serpilip yattılar. Kılıç artığı olan Müslüman gaziler arkadaşlarının arasına, "Müslüman namusudur" diye geriye dönmeyi namuslarına yediremediler. Kalenin burçları ve bedenleri üzerinde kefere ile gürüşçiler gibi yaka yaka, alt üste ve üst alta olup üç gün üç gece bu üslup üzere şiddetli bir ceng ve savaş olmuştur ki güneş ve ay gökyüzünde dönüp dolaşmaya başlayalı feleğin gözü böyle savaş görmemiştir.” (Evliyâ Çelebi, 2008, ss. 139-140).

¹³ Kamışlar ile su altından solunum sağlayarak kaleye girmeye çalışan 500-600 civarı askerden bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 141)

Kazaklara gerek diğer Kazak şehirlerinden ve gerekse gizli de olsa Moskova Hükümeti'nden yardım geldiğini öğrenmekteyiz. (Yüksel, 2011, s. 212-216)

Bu esnada durumun Kazaklar aleyhine olmasına rağmen Evliya Çelebi, şaşkın bire şekilde onlardaki hırs ve savaşa olan istekten bahsetmektedir. Don ve Yoğurtçu Baba kuleleri haricinde diğerlerinin yıkıldığını belirtir. Buna rağmen kendi ifadesiyle;

Başka yedi koldan yetmiş pâre balyemez ve çultutmaz toplar ile kaleyi döve döve yerle bir edilmişti. Ama kale içinde kuşatma altında olan yeri cehennem olası küffâr, dev elli, fil gövdeli, Ferhad gibi dağ kazıcı olduğundan yer altına girip orada sığınak edindiler. Diri dirliklerinde toprağın altında çeşit çeşit hile ve şeytanlıklar ile mazgal delikleri yaparak kale döven topların darbelerinden kurtulup kaleden fazla güvenlik buldular.

diyerek Kazakların halet-i ruhiyesine ve yaptıklarına işaret eder (Evliyâ Çelebi, 2008, ss. 140-141). Ayrıca düşmanın sürekli birbirlerine; “*Udri! Ne Buytsye!*” yani “*Korkmayın! Vurun onları!*” dediklerinden bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 140) Ayrıca;

Bir hafta büyük sıkıntılarla ve zorluklarla sürülen toprağı bir gecede kaybederlerdi, işin sonunda bütün iş erleri çaresiz kalıp tünel kazmaya başladılar. Onlar tünel işinde yer sıçanından usta san'atlar ettiler ki adamın aklı şaşar. Hatta Don Nehri altından ziftli ve katranlı kayıklar ile su içinde lağım atma hünerini gösterdiler.

sözleriyle onlara duyduğu hayreti dile getirmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 141) Ayrıca bu lağım savaşının kırk güne yakın sürdüğünden bahseder. İlk kez ciddi bir savaşa katılmış olan Evliya Çelebi'nin bu şaşkınlığını doğal karşılamak gerekmektedir. İlk kez savaş atmosferini tadan bir kişi ile tabiri caizse saçını ve sakalını savaş ortamında ağartmış olan bir kişinin savaş algısı elbette ki farklı olacaktır. Kanaatimizce konumuzla alakalı olarak ilk savaş deneyimini Azak'ta yaşayan Evliya Çelebi'nin şaşkınlık ve hayranlıklar ile süslenmiş olan Azak Seferi anlatımının müspet yönde değerlendirilmesini belirtmeliyiz.

Seferden bir netice alınamamasının kumandanları divan-ı harbe veya Şura-yı harbe götürdüğünü öğrenmekteyiz. Zira asker arasında söylentiler içerisinde Rus Çarı I. Mihail Feodoroviç'in (1613-1645) iki yüz bin kişilik bir ordu ile Azak'a desteğe geleceği şayiası yayılmıştı. Nitekim kendisi de bundan korkmakta olduğunu belirtir. Fakat o dönemin şartlarında açıkçası bu durum pek mümkün görünmemektedir. Zira Rus Çarı XVII. yüzyılda askeri kuvvet olarak Tatarlar ile savaşıma gücünü kendinde bulamamakta ve arada olan meseleleri daima sulh yolları ile çözmekteydi. (Fisher, 2009, s. 60) Azak'ın Kazaklarda olduğu sırada Osmanlı ve Kırım ile olan münasebetlerinde daima sulhu isteyen oldukları ve ısrarla Kazaklar ile ilişkilerinin olmadıklarını dile getirdiklerini bilmekteyiz. (Yüksel, 2011, s. 212-217) Ayrıca Kırım Tatarları'nın esir aldıkları Rus köleleri geri almak amacıyla Rusların Tatar tüccarlarına şehirlerine gelmesi için türlü tavizler verdikleri görülmektedir. (Fisher, 2009, s. 60) Bu bilgi bize, Rus Çarı'nın değil fetih yapmak, kendi topraklarına taarruza geçen Kırım Tatarları'nın taarruzuna engel olamayıp esirlerini para karşılığı alma yoluna gittiğini gösterir. Bu korku ile beraber asker kayıpları, hastalıklar ve erzak sıkıntısı yaşanıldığını görmekteyiz. Ordu için merkezden istenen üç bin erzak talebinin de fazla bulunarak bin sekiz yüz kantar barut gönderildiği; bu etkenin de kuşatmayı akamete uğratan sebeplerden biri olduğunu görmekteyiz. (Mustafa Naima, 1864b, s. 6) Tüm bu sorunlara ilaveten kış yaklaşmakta ve Azak Denizi'nin kışın donduğu bilinmekte idi. Donanmanın bu ahvalde geri dönmesi veya erzak takviyesi alması nerdeyse imkânsız idi. Ayrıca bir Yeniçeri inancı olarak seferin kırk günden fazla olması onlarca iyi karşılanmazdı. Bunun bilincinde olan ordu erkanının son bir hücum ile kaleye saldırması kararlaştırıldı. Siyavuş ve Kenan Paşa'lar tımar ve zeamet vaadiyle askeri savaşa teşvik etmişlerdi. Çünkü askerin hem maddi imkânı sınırlı hem de manevi olarak morali düşüktü. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 143-146)

Evliya Çelebi, askere gereken silah dağıtımını yaptıktan sonra sabahın ilk ışıklarında taarruzun başladığından bahseder. Edebi üslubuna bağlı kalmak üzere bu savaşın Çaldıran ve Kosova Savaşı'ndan daha şiddetli olup, ancak Mohaç Savaşı'nın bununla eş değer olabileceğini savunur. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 143) Yaklaşık sekiz saat süren tempolu savaşın ardından düşmanın kale içine çeşitli harp taktikleri ile döndüğünü, Osmanlı askerinin gelişini engellemek amacı ile kale metrislerine paçarız¹⁴ ve domuz ayağı koyduklarından bahseder.

Bu taarruzdan da bir netice elde edilememiş, daha doğrusu taarruz yarım kalmıştır. Buna karşın, karşı taraftan üç bin ölü ve bin otuz esir alındığını belirtir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 144) Askere dağıtılan yüzer akçe ve vaat edilen tımarlar verildi.¹⁵ Belli bir müddet daha kuşatma devam ettirildi. Bu arada Kırım Hanı Bahadır Giray'ın askerleri ile Rus topraklarına taarruz yaptığı ve daha önce bahsettiğimiz Ulu ve Kçük Nogaylardan oluşan bir ordu ile bunu yaptığını belirtmektedir. Hem Azak seferi için hem de Kalmuk istilasından ötürü İtil boylarından Kırım'a iltica eden kabileler ile bu akına katılan kabileler hemen hemen aynı kabilelerdir. (Başer, 2011, s. 120-125) Bu seferden de çokça esirle döndüğünü belirtir. Nitekim XVII. yüzyıl'ın ilk yarısında Ho-Ürlük ve Taysı Han döneminde Kalmıklar, Sibiry'a da büyük bir istila hareketine başlamışlardı.

Evliya kuşatmanın son günlerinde Kazaklar içinden yetmiş kişinin Müslüman olmak amacıyla Deli Hüseyin Paşa'ya geldiklerini, onlara çeşitli ihsanlarda bulunularak Azak yakınında olan Heyhat Sahrası'ndaki Horozkirman Kalesi'ne gönderildiklerinden bahseder. Kuşatma esnasındaki bu ilginç gelişmeleri eserinde aktarması ilgi çekici bir durumdur. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 145)

Deli Hüseyin Paşa, Bahadır Giray Han ve Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa, tüm bu olanların ardından kışın çok yakında olduğu ve kuşatmayı devam ettirmenin hiçbir şekilde mümkün olmadığı kanaatine vardılar. Tekrardan kuvvet toplanarak bir sonraki senenin baharında (Hicri 1052 yılı bahar ve yazı) tekrar sefere dönülmesi kararlaştırıldı. Azak kuşatmasının kaldırılma sebeplerinden birini de seyyahımız kumandanlar arasındaki anlaşmazlık olarak göstermektedir. Nitekim Kırım Hanı ile Kaptan Paşa arasındaki tartışmalar buna örnektir. İlk zamanlarında veziriazamdan daha yüksek bir mertebede bulunan Kırım Hanı'nın zamanla prestij kaybına uğradığı bu meselden anlaşılabilir. (Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998, s. 171-172) Evliya, tek tesellilerinin fetih olmasa da kaleyi ve düşmanı yıpratmaları olarak gördüklerinden bahseder. (Ekim 1641). Ordunun kaybının 7000 yeniçeri ve 800 sipahi şehit olduğu söylenir. (Hammer-Purgstall, 1917, s. 14)

Deli Hüseyin Paşa'dan izin alan Evliya Çelebi, Bahadır Giray'ın maiyetiyle Kırım'a kışı geçirmek üzere döndüğünü belirtmektedir. Donanma ile Balısıra Limanı'ndan yola çıkan Hüseyin Paşa ve Siyavuş Paşa, İstanbul'a döndüklerinde bu sefere memur olmaktan azledilmişlerdir. Kaptan-ı Derya makamına Tersane Kethüdası olan Piyale Ağa getirilmiştir. (Katip Çelebi, 2017, s. 855) Yeniçeri Kethüdalığı makamına Haydarizade yerine Zağracı Hüseyin Efendi tevcih olunmuştur. (Mustafa Naima, 1864b, s. 8-9)

Evliya Çelebi, maiyetinde olduğu Bahadır Giray ile beraber Kırım'a doğru karadan ilerlemiştir. Mansurlu Beyi olan Kaya Bey adında birinin himayesinde olduğunu ve çokça ondan ihsan gördüğünü belirtir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 147) Evliya Çelebi'nin bölgesindeki ileri gelenler tarafından ilgiyle karşılanması ve el üstünde tutulması ilginç bir husustur. (Dankoff, 2012, s. 76) Dönüş yolunda çeşitli yollarda konakladıklarını ve sıkça at eti tükettiklerinden bahseden Evliya Çelebi iyi bir gözlemci olduğunu burada göstermektedir.

¹⁴ Savaşlarda düşmanın kaleye girebilmesini engelleyebilmek amacıyla kullanılan bir tür engel bariyeri olduğu eserden anlaşılmaktadır. Bk. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 143)

¹⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. (Yaman, 2011, s. 451)

Ayrıca o, İstanbul'da bulunan zamanının aydın sınıfına, karşılaştığı ilginç ve rijit durumları aktarmak amacıyla da bunlara eserinde yer verdiği söylenilmektedir. (Dankoff, 2012, s. 69)

Kırım'ın başkenti Bahçesaray'a gelen Evliya'ya Han tarafından Çürüksu mevkiinde bir köşk verilmiştir. O, kışı hastalıklar ile uğraşarak burada geçirdiğinden ötürü gezmeye fırsat bulamadığından bahsetmektedir (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 148). Kırım'a dönüşün akabinde ta Azak Muharasası'nda hastalanan Bahadır Giray Gözleve mevki yakılarında sefer dönüşü 18 Ekim¹⁶/1050 Receb'de vefat etmiştir.¹⁷ Yerine kardeşi IV. Mehmed Giray Han olmuştur.¹⁸ Evliya Çelebi'nin bu yeni Kırım Hanı ile arasının oldukça iyi olduğunu görürüz. Nitekim Seyahatname'nin VII. cildinde onu daima övgü ve dua ile zikretmektedir. Vazifeye gelen yeni Han, kalgaylığa¹⁹ Çoban Giray'ın oğlu Kul-Buldı (Fetih Giray)'yı, kardeşinin oğlu Gazi Giray'ı *nureddinlik* makamına getirdi. (Halim Giray, 1911, s. 94-95)

Evliya Çelebi'nin de anlattığı üzere *kalgayı* ve Bahadır Giray'ın sefer dönüşü beraberinde getirdiği (Novoselyskiy, 2011, s. 306-310) Tatar süvarilerini Kızılyar mevkiinin üstünde bulunan Kazak-Rus memleketlerine yağmaya gönderdiğini öğrenmekteyiz. Buradan her ne kadar kuşatma kaldırılrsa da kaleye olan baskının devam etmesi amacıyla bunların yapıldığı görülmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 149; Novoselyskiy, 2011, s. 285-300) Ayrıca Han yarlıklarında da bunu görmekteyiz. (Velyaminov-Zernov, 2009, s. 267-268)

II. Azak Seferi ve Kalenin Geri Alınışı

Yukarıda aktarıldığı şekilde geçen kış mevsiminden sonra İstanbul'dan Kırım Hanı Mehmed Giray'a bahar mevsiminde tekrar Azak'a sefer etmesi emredilmiş ve sefer masrafı olarak on iki bin duka altın verilmiştir. Bu paraya da *çizme akçesi* denilmektedir. (Howorth, 1880, s. 546; Purgstall, 2013, s. 94) Ayrıca kendisinin halktan *tüfenk ve tamga akçesi* adı altında savaş vergisi topladığı bilinmektedir. (Smirnov, 2016, s. 327) Ayrıca Mısır valiliğinden ma'zul olan Sultanzade Civankapıcıbaşı Mehmed Paşa'nın²⁰ da Piyale Paşa ile birlikte deniz üzerinden geleceği ona bildirildi. Ve 3 Şubat /3 Zi'l-Ka'de günü bu sefere bu iki paşa tayin edildi. (Danışmend, 1972, s. 389) Kendisine ulak olarak Kemankeş Mustafa Paşa'nın kapı halkından Recep Ağa adlı bir ulağı gönderdiği bilinmektedir. Kırk günlük bir hazırlık sürecinden sonra yaklaşık seksen yedi bin kişiden oluşan bir ordu ile Or Kapı (Perekop) şehrinden dualar ile uğurlandıklarından bahseder. Kırım yarımadasının Kuzey ucunda bulunan bu şehir geçildikten sonra asli Kırım topraklarının bittiği kabul edilmekteydi. Onun için seferlerde bu şehrin önemi büyük idi. Kırım'a karşı yapılan bu atıflandırma, akıllara Bizans tarafından İstanbul'a atfedilen *êparchia* kavramına benzediğini söyleyebiliriz. (Köprülü, 2002, s. 133-134)

Hammer, ordu mevcudunu yüz bin Tatar olarak vermektedir. (Hammer-Purgstall, 1917, s. 14-16) Bu minval üzere Azak'ı almaya giderlerken Kazakların durumu ise gittikçe aleyhlerine işlemekteydi. Azak Kalesi'ndeki hasar oldukça büyüktü. Bundan ötürü Don Kazakları, Moskova Hükümeti'nden kendilerine yardım edilmesi talebinde bulunmuşlardır. Azak'taki durumu görmek isteyen Rus elçileri olan *Başmakov* ve *Jelyabuyskiy*, uhdelerindeki beş bin ruble ile Azak'a girmişlerdir. Kalenin ahvalini gören elçiler bu kalenin

¹⁶ (Novoselyskiy, 2011, s. 306); Miladi olarak müellif bu tarihi zikretmektedir.

¹⁷ (Halim Giray, 1911, s. 91; Söylemez, 2017, s. 145); Gözleve, günümüzdeki Evpatorya adlı Ukrayna'da bulunan bir kenttir. Buranın Seyr İli (?) adı verilen bir karyesinde öldüğü söylenmektedir.

¹⁸ (Derin, 2003, s. 372); Bahadır Giray'ın vefatı ve Mehmed Giray'ın tahta geçişinden bahsetmektedir.

¹⁹ Kırım Hanlığı'nda yönetici olan Han'ın, kendisinden sonra veliaht olarak gösterdiği tahta aday hanedan mensubu kişidir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Ayhün, 2008, s. 28; Bıyık, 2014, s. 52; Halim Giray, 1911, ss. 25-26; Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998, s. 99,170-172; İnalçık, 2017, s. 38; Öztürk, 2015, ss. 31-32; Smirnov, 2016, s. 163)

²⁰ Mehmed Paşa'nın kendisinde başka bir vazife tensip edilmek amacıyla görevinden azledilip payitahta çağırıldığı anlaşılmaktadır. (Emecen, 2016, ss. 227-228)

savunulamayacak halde olduğunu merkeze bildirmişlerdir. Ayrıca gelmekte olan Osmanlı ordusuna karşı gelmenin gayr-ı kabil oluşunu Azak savunmacılarına bildirmişlerdir. (Yüksel, 2011, s. 215-216) Rus Ülke Meclisi'nde (Yurttaş Meclisi veya Boyarlar Meclisi), (*Zemsky Soborj*) Azak'ın durumu görüşülmüştür. (Kurat, 2014, s. 218) Fakat kalenin himaye edilmeyip terkedilmesi 27 Nisan gününde kararlaştırıldı. (Yüksel, 2011, s. 216-217) Bu bilgi Ataman Naum Vasiliyev'e 30 Nisan 1642'de bildirilmiştir. Kazaklara eğer kaleyi boşaltırlar ve ülkelerine dönerlerse eski imtiyazlarının devam ettirilip, maaş verileceği söylenmiştir. (Yüksel, 2011, s. 216-217) Evliya Çelebi, Kazakların kendi aralarında durumu müşavere ettikleri esnasında olan konuşmalarından bahseder. Burada ilginç olan husus, kendisinin o esnada aralarında bulunuyormuş gibi onların sözlerini aktarıyor oluşudur. Fakat edebi mazmunlar ile inşa edilen bir metinde okuyucuya; olan durumu betimleyici bir surette aktarmak adına böyle bir temsile başvurulduğunu düşünmekteyiz. Zira Kazakların yaptıkları ile Evliyâ Çelebi'nin anlatımı birbirlerine muvafıktır. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 149-150)

Erzakları ile Don Nehri vasıtasıyla kaleyi boşaltan Don Kazaklarına müteakip Paşa ulaşı olan Recep Ağa, Han tarafından birkaç yüz atlı ile kaleyi kolağan etmek üzere gönderilmiştir. Kalenin yanmış ve boş olduğunu ileten Recep Ağa'nın direktifi üzerine ordu Azak Kalesi'ne yönelmiştir. Ordunun Azak'a varış esnasında Kazakların çoktan gitmiş olması akıllara iki soru işareti getirmektedir. Ya Osmanlılar kaleden düşmanın çıkmasına göz yummuştur. Ya da düşman kovalamaya yetişememişleridir. Fakat Evliya Çelebi, düşmanın ordunun gelmesinden önce kaçtığını belirtmektedir. Ayrıca yolda yakaladıkları birkaç Kazak'tan düşmanın kaleyi terk ettiklerini öğrenmişlerdir. (Evliyâ Çelebi, 2008, s. 150) Bu esnada başkentten (İstanbul) gelen Rus casusların, kaleye Türklerin geleceğini haber vermelerinden dolayı yakalanıp idam edildiğinden bahseder. Tüm bu sonuçlar kesin olarak görünmese de ikinci ihtimalin daha makul görülebileceğini bize gösterir.

Seferin on üçüncü günü kaleye ulaşan Türk kuvvetleri, ihtiyat maksatlı olarak üç gün kaleye girmemişleridir. Kalenin Ceneviz burcu hariç tamamının yok olduğunu Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Don Kazakları'nın kaleyi yıkacak kadar mühimmata sahip olması da ilginç bir husustur. Daha sonra Evliya Çelebi, kalenin yeniden ele geçirilmesi sebebiyle ezanların okutulduğundan ve derhal imar faaliyetlerine başlanıldığına dair haber vermektedir. Böylece dört yıl yedi aydır devam eden kaledeki Kazak kontrolü son bulmuştur.²¹ Azak'ın fethedilmesi sebebiyle ebced²² hesabıyla bir özlü söz olarak; *'hele alındı Kazakdan Azak suhuletle...'* (Mustafa Naima, 1864b, s. 15) diye tarih düşürülmüştür. Kalenin muhafazasına İslam Paşa memur edilmiştir. Kalenin imarında Eflak ve Boğdan askerinin kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca bu kalenin fethi ile alakalı olarak *Hüseyin Paşa cengi, Bahadır Giray fethi ve Civankapıcıbaşı Yapısı* dendiğini belirtmektedir. Kalenin imarı ile eskisinden daha sağlam olduğunu iddia eden Evliya Çelebi, kaleye çok sayıda askerin konulduğunu bildirmektedir. Sınır boyu olması hasebiyle böyle bir tedbire başvurulmuştur. Ayrıca 1657 yılından itibaren güvenlik maksatlı olarak Köprülü Mehmed Paşa'nın kararı ile Kefe Eyaleti'nin merkezinin Azak olduğundan bahseder. (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 569)

Sonuç

1500'lerin ikinci yarısında fiili surette tarih sahnesine çıkan Kazaklar, "zipun" yani ganimet adı altında Deşt-i Kıpçak bölgesinde yağma ve akınlara başlayıp Rus Çarlığı tarafından desteklenerek Kırım ve Osmanlı topraklarına saldırılar yapmışlardır. 1569 yılındaki

²¹. Bk. (Karadeniz ve Bizirlik, 2020, ss. 234-235)

²² Geleneksel Arap alfabesinin eski sıralanışından (elif, ba, cim, dal) ilk dört harfinin okunuşlarıyla (E-B-C-D) türetilmiş bir sözcüktür. Ebced hesabı ise Ebced sayıları dolarak bilinen alfabetik sistemi, kelime ve cümlelerin sayısal değerini ortaya koymak ve bunları anlamlandırmaktır. Bu, sözcükte veya cümlede bir şekilde gizli şifreleme bulunduğu tahminine dayanır. Ayrıntılı bilgi için bk. (İbn Haldun, 2016; Uzun, 1994), 10/68-70.

Astrahan Seferi'nin Osmanlılar tarafından başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Kırım-Osmanlı müttefik kanadı için İtil boylarında hakimiyet mücadelesi verme imkânı kalmamıştır. Böylece XVI. asır Osmanlı-Rus mücadelesinin İtil ve Kazan hâkimiyeti eksenindeki mücadele, XVII. yüzyıl ile birlikte Don ve Karadeniz'in kuzeyine kaymıştır. Dolayısıyla uzun vadede Osmanlıların Karadeniz hakimiyetini de tehdit eden bir Rus-Kazak birleşimi oluşmuştur. En nihayetinde yaklaşık bir asırdan beri Kazak saldırılarının adreslerinden biri olan Azak, Haziran 1637'de Don Kazakları tarafından ele geçirilmiştir. Karadeniz'in ve dolaylı olarak da İstanbul'un kilidi mahiyetindeki Azak Kalesi'nin düşmesi Osmanlılar tarafından büyük bir hayal kırıklığı ile karşılanmış ve padişahın haremi/namusu olarak görülen Karadeniz ve Karadeniz Türk hâkimiyeti Osmanlıların aleyhine olarak ciddi bir tehdit ile karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı tarihi içinde eseriyle önemli bir yerde bulunan Evliya Çelebi de, seyahatnamesinin ikinci cildinde yaptığı Anadolu, Gürcistan ve Abhazya ülkelerine müteakip kendisinin de katılmış olduğu ilk askeri sefer olan Azak Seferi hakkında eşsiz bilgiler vermektedir. Zira kendi eserini diğer kaynaklar ile de zaman zaman karşılaştırarak ve verdiği bilgileri diğer kaynaklara arz ederek de eserin tutarlılık derecesini görmüş olduk. Edebi üslubu, temsil ve analogiye verdiği önem ve mübalağa sanatını ustalıkla kullanışı, iddia edilen aksine onun eserinin niteliğini düşürmekten ziyade, kanaatimizce artırmaktadır. Zira tek düze ve monoton kalıplarda boğulmuş olan bir tarih anlatımının aksine o, okuyucunun tahayyül kuvvesini doğrudan harekete geçiren ve akılda kalıcı olan bir anlatım tarzı ile bir tarih anlatım çabası içerisindedir. Kronik tarih kitapları içerisinde bulunamayacak pek çok bilginin sadece kendisine münhasır olarak onda bulunuşu, onun ve eserinin Osmanlı tarihi literatürü içerisinde önemli bir payeyi hak ettiğini göstermektedir. Seyahatname türü eserlerin tarihi kaynak olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışmasına Evliya Çelebi'nin Azak Seferi ve oradaki ordu, kumandanlar, asker sayısı, coğrafya ve kanaatimizce askerin motivasyonu ve psikolojik yapısı hakkında verdiği malumatlar ile bir çözüm sunacağını ümit etmekteyiz. Son olarak belirtmeliyiz ki; tarih biliminin belli en büyük açmazlarından biri olarak görülen “tekrara düşmek” ve “kaynak sınırlılığı” gibi hususlara karşı çözücü bir unsur olarak farklı türlerdeki eserlerin tarih bilimi ile kesişen ortak noktalarının tespit edilmesi ve tarih bilimine kaynak olarak Seyahatname türünde diğer eserlerin de kazandırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Acar, S. (2018). Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına ödediği bir haraç türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, XV(60), 34-45.
- Ayhün, E. A. (2008). *Kırım Hanlığı ve çöküş sebepleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi.
- Başer, A. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Nogaylar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 11(2), 117-128.
- Baukova, A. (2015). Yazılı ve arkeolojik kaynaklar ışığında Doğu Kırım'da Osmanlı devri. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Bıyık, Ö. (2014). *Kırım'ın idari ve sosyo-ekonomik tarihi (1600-1774)*. Ötüken Neşriyat.
- Bilge, M. L. (1991). *Azak*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- Danişmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi (C. 3)*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Dankoff, R. (2012). *Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi'nin dünyaya bakışı*. (M. Günay, Çev.). YKY.
- Derin, D. (2003). *Abdülgaffar Kırımı'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) göre kırım tarihi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Emecen, F. (2016). *Mehmed Paşa, Sultanzâde*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.

- Emecen, F. M. (2019). Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş tarihi (1300-1600) (6. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ertaş, M. Y. (2012). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Gaza s. 79-100. Tarih İncelemeleri Dergisi, 27(1), 79-100.
- Evliya Çelebi. (2007). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden seçmeler. (4. bs.). Elips Kitap.
- Evliyâ Çelebi. (2008). Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. (S. A. Kahraman, Çev.) C. 2. İstanbul: YKY.
- Evliyâ Çelebi. (2011). Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. (S. A. Kahraman, Çev.) (C. 7). İstanbul: YKY.
- Fisher, A. (2009). Kırım Tatarları. Selenge Yayınları.
- Halim Giray. (1911). Gülbün-i Hânân. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- Hammer-Purgstall, J. (1917). Osmanlı Devleti Tarihi. (M. Âta, Çev.) (C. 10). İstanbul Millî Eğitim Basımevi.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. (1998). Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman. Türk Tarih Kurumu.
- Howorth, H. H. (Henry H. (1880). History of the Mongols, from the 9th to the 19th century... London, Longmans, Green, and Co.
- Ibn Batuta. (2010). İbn Battuta Seyahatnamesi. (A. S. Aykut, Çev.) (C. 1). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- İbn Haldun. (2016). Mukaddime (Tek Cilt). (S. Uludağ, Ed.). Dergah Yayınları.
- İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- İlgürel, M. (1999). Hüseyin Paşa, Deli. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- İnalçık, H. (2017). Kırım Hanlığı tarihi üzerine araştırmalar (1441—1700) (2. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kahraman, S. A. (2013). İlk savaş muhabirimiz Evliya Çelebi. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Karadeniz, Ü. ve Bizirlik, A. (2020). Azak Kalesi'nin işgali ve istirdadı (1637-1642). Gazi Akademik Bakış, 14(27), 221-241.
- Katip Çelebi. (2007). Deniz savaşları hakkında büyüklere armağan: Tuhfetü'l-Kibâr Fi Esfâri'l-Bihâr. Kabalcı Yayınevi Şark Klasikleri Dizisi. İstanbul: Kabalcı.
- Katip Çelebi. (2017). Fezleke (Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)). (Z. Aycibin, Ed.) (C. 1-2, C. 2). Çamlıca Basım Yayın.
- Kırzioğlu, M. F. (1998). Osmanlılar'ın Kafkas elleri'ni fethi (1451-1590). Türk Tarih Kurumu.
- Köprülü, M. F. (2002). Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri (3. bs.). Kaynak Yayınları.
- Kurat, A. N. (2014). Rusya Tarihi / başlangıcından 1917'ye kadar (6. bs.). Türk Tarih Kurumu.
- Magocsi, P. R. (2017). Şu mübarek topraklar Kırım ve Kırım Tatarları. (F. B. Aydar, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Mehmed Hemdemi Solakzade. (1297). Solakzade Tarihi. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Mustafa Naima. (1864a). Tarih-i Naima (C. 1-3, C. 3). İstanbul Maba'a-i 'Amire.
- Mustafa Naima. (1864b). Tarih-i Naima (C. 1-4, C. 4). İstanbul Maba'a-i 'Amire.
- Novoselyskiy, A. A. (2011). 17. yüzyılın birinci yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla mücadelesi. (K. Ortaylı, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Okumuş, E. (2019). Evliya Çelebi sosyolojisi. İnsan Yayınları.
- Öztürk, Y. (2015). Doğu Avrupa Türk mirasının son kalesi Kırım. Y. Öztürk (Ed.), Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

- Purgstall, J. V. H. (2013). Kırım Hanlığı Tarihi. (S. Say, Çev.). İnsan Yayınları.
- Samoyloviç, A. N. (2011). Kırım Tatar yarıklıklarında “Tiyiş (Tiş)” ve diğer terimler. Tarih İncelemeleri Dergisi, 26(1), 277-278.
- Smirnov, V. D. (2016). Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı. (D. A. Batur, Çev.). Selenge Yayınları.
- Söylemez, Y. (2017). I. Bahadır Giray: Han ve şair (d. 1601? ölm. 1641). Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2(2), 129-154.
- Tezcan, N. (2009). Seyahatnâme. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uzun, M. İ. (1994). Ebced. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- Velyaminov-Zernov, V. V. (2009). Kırım yurtına ve ol taraflarga dair bolgan yarılgılar ve hatlar Kırım hanlığı tarihine dair kaynaklar. (İ. Kamalov ve A. M. Özyetgin, Ed.). Türk Tarih Kurumu.
- Vernadsky. (1933). Kievan Russia vol two history of Russia.
- Yaman, A. (2011). Tenfil. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yüksel, S. (2011). Don Kazaklarının Azak’ı işgalleri (1637-1642). Tarih Araştırmaları Dergisi, 30(49), 205-218.

SOSYOLOJİ & SOCIOLOGY

Sosyolojik Bir Olgu Olarak Yemek; Yemek ve Toplumsal Anlamı¹

Food as a Sociological Phenomenon; Food and Social Meaning

Ayşen UTANIR KARADUMAN*

Öz

Yemek, bireylerin içinde buldukları topluma ya da zamana bağlı olmaksızın her zaman önemli bir gereklilik olmuştur. Günümüzde artık biliniyor ki, bireyler ve toplumlar için yemeğin, fizyolojik ihtiyaçların ötesinde bir anlamı vardır. Toplumlardaki beslenme süreçlerinin dikkate alınması, sadece birincil olan karın doyurma işlevi açısından değil; sosyal dönüşüm, toplumsal örgütlenme, sınıf, cinsiyet, eşitsizlik gibi birçok sosyolojik konuyla temas etmesi açısından da önemlidir. Bu çalışmada yemek sosyolojisinin nasıl ortaya çıktığına ve yemeğin nasıl sosyolojik bir araştırma nesnesi haline geldiğine ve yemeğin toplumsal anlamına yer verilmektedir. Sosyolojide yemek ve toplumsal anlamına yönelik pek çok çalışma yapılabilir. Kültür, kimlik, toplumsal cinsiyet, sınıf gibi pek çok kategori yemeğin toplumsal anlamını çözümlenmek üzere incelenebilir. Bu çalışmada yemeğin toplumsal anlamı seçilen iki kategori aracılığıyla örneklendirilecektir. Bunlardan ilki sınıf diğeri ise kimlik kategorisidir.

Anahtar Kelimeler: Yemek, Yemek sosyolojisi, Sınıf, Kimlik

Abstract

Food has always been an important necessity, regardless of the society or time of individuals. Today, it is known that food has a meaning beyond physiological needs for individuals and societies. Considering the nutritional processes in societies is important not only in terms of the primary function of filling the stomach but also in terms of many sociological issues such as social transformation, social organization, class, gender, and inequality. In this study, how the sociology of food emerged, how food became a sociological research object, and the social meaning of food are included. Many studies can be done on food and its social meaning in sociology. Many categories, such as culture, identity, gender, and class, can be examined to analyze the social meaning of food. In this study, the social meaning of food will be exemplified through two selected categories. The first of these is the class, and the other is the identity category.

Keywords: Food, Food Sociology, Class, Identity.

Extended Summary

Although studies examining the relationship between food and society did not find much place in the classical sociology literature, this situation changed after the 1980s and studies on the relationship between food and society took place in the literature. According to Beardsworth and Keil (2011), there are two main reasons for the relative delay of this interest in the relationship between food and society. The first of these is that eating does not have a remarkable aspect in daily life. The second reason is related to the food production and distribution processes in developed and industrialized societies. The fact that the production and distribution processes are carried out away from the public and “the human food chain ends in the domestic environment” (2011, p.15) is the main factor causing this. There are many reasons why nutrition is overlooked. However, when we look at the recently developed sociology literature, it is possible to see that this situation has changed. Studies examining the relationship between food and society began to increase after the 1980s. The symbolic value of food is important to sociologists. As it is known, food practices and habits differ from society to society. In addition, the practice of behavior about what is considered edible and how it should be eaten also varies from society to society. Food sociology studies focus on the causes of this change. It is important to understand how and why these behavioral patterns arise. Food and drinks have a hierarchical relationship. Douglas considers food to be hierarchically higher than drinks. She explains this situation with social relations. Accordingly, while inviting someone to dinner is a private and sincere situation, offering a drink involves a more general and non-specific attitude. Lévi-Strauss is another important

¹ Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji anabilim dalı doktora programında Haziran 2019’da savunulan doktora tezinden derlenmiştir.

* Dr., aysenutanir@gmail.com / ORCID ID-0000-0002-6473-7621

researcher that comes to mind when it comes to food studies. Lévi-Strauss (2013) thinks that food is universal for all human societies, just like language structure. In the framework he uses while analyzing the food practises, he using oppositions such as internal/external, central/peripheral, dominant/non-dominant. When food has become a sociological research object has brought it to be examined in the context of many subjects. Research can be conducted to understand the relationship between food practices and many fields such as class, identity, gender, culture, communication studies. In this study, the relationship between class and identity categories and food practices will be examined. Today, it is observed that the expanding literature in the field of food sociology generally concentrates on consumption rather than production. This situation has emerged with social changes such as globalization, localization, the development of technology and the effect of social media on individual life. Historically, more production-centered approaches have tried to analyze the relationship between food and social relations. Class positions are the most important category that affects and determines which food individuals can reach. The use of food as a means of separation demonstrates its class dimension. French sociologist Pierre Bourdieu's work called Distinction describes the exclusionary aspect of food. In this study, the concept of taste emerges as an area where class differences are reproduced. The process of class exclusion or inclusion for food and its consumption develops through the concept of taste. Nutrition is the most basic need for all living things, wherever life continues on earth. This process, which is thought to have started with hunting and gathering for humans, continues with the discovery of the use of fire, evolving according to the conditions of the day. Cooking, which is the only feature that distinguishes human food from other living things, was discovered through fire. Another important development in the development of food culture is the invention of agriculture. Understanding the relationship between food and identity allows us to think about many different issues. Food culture is a kind of personal identity sign. Food culture is not only effective in the construction of individual identity. The relationship established with food also carries traces of collective identity. Communities preserve and maintain the bond between them through their food culture. Even if individuals migrate to different places, they preserve and reconstruct their food culture. Considering in this context, it is understood that the food culture contains a very permanent identity pattern. Focusing on the sociological meaning of food requires examining food practices and habits from a different perspective. The sociological meaning of food makes visible many relationships lost in the mediocrity of daily life. Many topics such as which foods are suitable for which cultures, and its relationship with religion, tradition and taboos provide important opportunities to understand societies and individuals.

Giriş

Yemek Sosyolojisinin Ortaya Çıkışı

Sosyoloji biliminin geçmişten günümüze dikkate aldığı konular düşünüldüğünde yemek sosyolojisi alanının oldukça yeni bir alt disiplin olduğu söylenebilir. Yemeğin doğası gereği pek çok alanla kesişmesi, yemek sosyolojisini disiplinler arası bir alan haline getiriyor.

Yemek ve toplum ilişkisini irdeleyen çalışmaların klasik sosyoloji literatüründe çok fazla kendine yer bulamamasına rağmen 1980'li yıllardan sonra bu durum değişerek yemek ve toplum ilişkisini konu edinen çalışmalar literatürde yer alır.

Beardsworth ve Keil'e (2011) göre yemek ve toplum ilişkisine yönelik bu merakın görece gecikmesinin iki temel sebebi vardır. Bunlardan ilki yemek yemenin gündelik hayatın sıradanlığında sorgulanmadan kabul edilip yerine getirilen bir tarafının olmasıdır. Gündelik hayatın bu sıradanlığı ve kendini tekrar eden yapısı yemek ve toplum arasındaki ilişkiyi sosyologlar için "görünmez" hale getirmiş olabilir.

Araştırmacılar beslenme alanının sosyologların ilgisini çekememiş olmasının ikinci sebebinin gelişmiş ve sanayileşmiş toplumlardaki gıda üretim ve dağıtım süreçleriyle ilgili olduğunu düşünürler. Üretim ve dağıtım süreçlerinin gözlerden uzak gerçekleştirilmesi ve “insani besin zincirinin ev içi ortamda sona ermesi” (2011, s.15) buna sebep olan temel etkidir. Bununla beraber, gıdanın üretim süreçlerinin daha çok kır sosyolojisinin ilgi alanına girmesi ve genellikle o perspektifle gıdaya yaklaşılması sosyolojide yemeğin kültür, sınıf, cinsiyet gibi diğer alanlarla beraber düşünülmesini geciktirmiştir. Beslenme konusunun gözden kaçırılmış olmasının birçok nedeni olsa da, son zamanlarda gelişen sosyoloji literatürüne baktığımız zaman bu durumun değiştiğini görmek de mümkündür (Mennell & Murcott & van Otterloo, 1992; McIntosh, 1996; Yenal, 1996; Beardsworth & Keil, 2011; Beşirli, 2012; Akarçay, 2016).

Yemek ve Toplumsal Anlam

Bir önceki kısımda da bahsedildiği üzere yemek ve toplum ilişkisini irdeleyen çalışmalar 1980’li yıllardan sonra artmaya başlamıştır. Alandaki ilk çalışma, 1983 yılında yayımlanan yemek sosyolojisi kavramsallaştırılmasının da yapıldığı *The Sociology of Food and Eating: Essays on the Sociological Significance of Food* başlıklı kitaptır. Türkiye’de bu alana dair yapılan ilk çalışma ise “Bir Araştırma Alanı Olarak Yeme-İçme Tarihi ve Sosyolojisi” başlıklı makalesiyle Zafer Yenal’a aittir. Günümüzde artık sosyoloji literatüründe bu alana dair çalışmalarda artış gözlemlenebilir (Mennell, 1985; Lake ve Oh, 2007; Beardsworth ve Keil, 2011, Akarçay, 2016; Işın, 2018; Kanık 2019).

Bu alt bölümde yemeğin, sosyoloji alanının merakına denk düşen bir olgu haline gelmesinin nedenleri üzerinde durulacaktır. Bir başka deyişle, yemeğin toplumsal anlamlarına yer verilecektir.

Sosyologlar için yemeğin araştırılabilir bir olgu olması kendi içinde barındırdığı sembolik değerle ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere yemek pratikleri ve alışkanlıkları toplumdan topluma farklılık gösterir. Ayrıca neyin yenilebilir olarak kabul edildiği ve nasıl yenmesi gerektiğine yönelik davranışlar pratiği yine toplumdan topluma değişir. Yemek sosyolojisi çalışmaları işte bu değişimin nedenlerine odaklanır. Buradaki asıl çaba, davranış kalıplarının nasıl ve neden ortaya çıktığını anlayabilme çabasıdır.

Gıda çalışmaları alanındaki kuramsal yaklaşım şemaları çeşitlidir. Goody (2013) çalışmalarında üç temel yaklaşım ortaya koyar. Bunlar; işlevselci, yapısalci ve kültürel yaklaşımlardır. Mennell, Murcott ve Van Otterloo (1992) da işlevselci ve yapısalci yaklaşımları kullanır ancak bunun yanında gelişimcilik yaklaşımına da yer verirler. Beardsworth ve Keil de bu iki yaklaşımı birleştirmiş ve dört kategorili bir sınıflandırma yapmıştır. Bunlar “işlevsel”, “yapısal”, “kültürel” ve “gelişimsel” yaklaşımlardır (2011, s.100). Kullanılan teoriler pratikte yer alan toplumsal davranış kalıplarının nedenlerine dayalı farklı açıklamalar sunabilir (Ward, 2016, s.77). Örneğin Marry Douglas (1972) yemeği bir deşifre aracı olarak görür. Bunu yaparken daha çok toplumsal ilişkiler meselesini temele alır. Çalışmalarında gıdayı bir kod olarak görürken, şifrelediği meseleleri de toplumsal ilişkiler açısından anlam ifade eden şeyler olarak değerlendirir. Gıdayı bir kod olarak düşünürsek kodladığı mesajlar da sosyal ilişkilerle açıklanabilir. Kodlanan mesajlar aracılığıyla toplum içindeki hiyerarşinin boyutlarını, dâhil olma ve dışlamayı, sınırları anlayabiliriz (Douglas, 1972, s.61).

Yemek ve içecekler hiyerarşik bir ilişki barındırır. Douglas, yemeklerin içeceklere göre hiyerarşik olarak daha üst bir konumda olduğunu düşünür. Sosyal ilişkilerle de bu durumu açıklar. Buna göre birini yemeğe davet etmek özel ve samimi bir durum iken, içecek ikram etmek daha genel ve özel olmayan bir tutum içerir. İçecekler ve yiyecekler arasındaki bu sınırın bir anlamı vardır ve insanlar içecekler ve yemekler arasında bunları paylaşmaları

yönünden bir sınır oluşturduklarının farkında değildirler. Samimiyet ve mesafe, oluşturulan bu sınırın temel yönlendiricisidir. Ayrıca yemekler belli bir öğüne aittir. Yani bir kahvaltı menüsünü akşam öğününde yemek ya da sunmak tuhaf karşılanabilir ancak içeceklerle ilgili böyle bir ayırım söz konusu değildir. Kahvenin, çayın ya da bir kokteylin belli bir saatinin olmadığı düşünülür (Douglas, 1972, s.65).

Douglas çalışmasında yemekleri gün, ay ve yıl boyunca yenilen yemekler olarak önem derecesine göre sıralamıştır (1972, s.67). Goody'e göre bunu yaparak Lévi-Strauss'un dilbilimsel modele dayanarak oluşturduğu kısıtlı analitik alanı geliştirmektedir (2013, s.48).

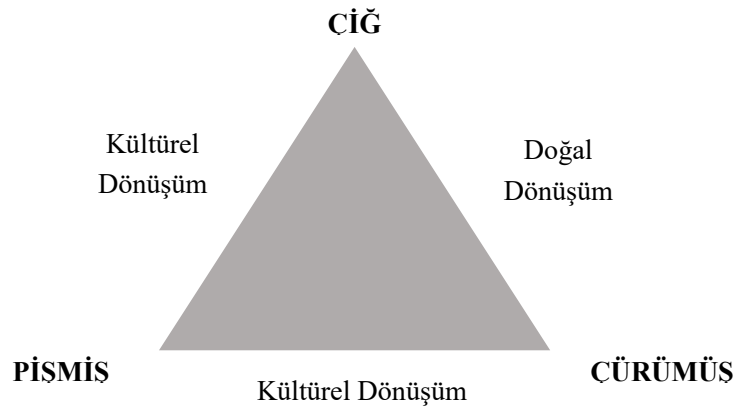
“(…) bir öğünün anlamı tekrarlanan benzetmeler sisteminde bulunur. Her öğün diğer öğünlerin anlamını taşır; her yemek, kendi görüntüsünde başkalarını yapılandıran, yapılandırılmış bir sosyal olaydır. Anlamının üst sınırı, serisinin en önemli üyesine dahil edilen menzile göre belirlenir. Her üyenin başkalarıyla sınıflandırılmasının ve sınıflandırılmasının tanınması, herkes için ortak olan yapıya bağlıdır” (Douglas, 1972, s.69).

Buna göre bir yemeğin önemli sayılabilmesi için bunun herkes tarafından kabul edilmesi ve bu öneminin tanınması gerekir. Bir yemeğin anlam kazanabilmesi diğer yemeklerin sahip olduğu anlama bağlıdır. Bu sistem içerisinde,

“... her yemek, kendi imgesi içerisinde diğerlerine biçim veren yapısal bir toplumsal olaydır” (Goody, 2013, s.48).

Tabunun, toplumdaki düşünsel ve toplumsal düzensizliği azalttığı vurgusu yerindedir (Douglas, 2007, s.12). Gerçekten de özellikle bir besinin tüketilmemesi gerektiği yönündeki yargılar bireyler tarafından aynı nedenlerle savunulan ortak yargılardır. Bu yargıların kirlilik, pislik kavramlarıyla da birebir ilişkisi olduğu bu çalışmada da gözlemlenmiştir. Özellikle domuz eti tüketimi ve Uzakdoğu ülkelerinin mutfakları ya da göçmen mutfaklarına yönelik ifadelerde kirliliği, pis gibi kavramlar öne çıkarılmıştır. Douglas, sekülerliğin artmasıyla tabu haline getirilen tüketim maddelerinin tercih edilmemesinin nedeninin artık dine dayalı inanışlar değil; daha çok kirlilik ve iğrenç bulma algısına dayalı bir yaklaşıma ait olduğunu söylemiştir.

Gıda çalışmaları deyince akla gelen bir diğer önemli araştırmacı Lévi-Strauss'tur. Lévi-Strauss (2013) tıpkı dil yapısı gibi yemeğin de tüm insan toplumları için evrensel olduğunu düşünür. Mutfağı analiz ederken kullandığı çerçevede, dâhili/harici, merkezi/çevresel, baskın/baskın olmayan şeklinde ikili karşıtlıklar üzerinden gider. Strauss bu karşıtlıkları İngiliz ve Fransız mutfağı arasındaki farkları analiz etmek için kullanmıştır (Beardsworth ve Keil, 2011, s.106; Goody, 2013, s.32). Ayrıca gıdanın dönüşümünü ateşle ilişkisi üzerinden incelemiş ve bu ilişkiyi “Mutfak Üçgeni” olarak tanımladığı şekilde formüleştirmiştir.

Şekil 1: Mutfak Üçgeni (Kaynak: Goody, 2013, s.35)

Buradaki esas nokta çığ, pişmiş ve bozulmuş besin üzerinedir. Bu üçü arasında yine ikili karşıtlıklar kurulmaktadır. Bu ikili karşıtlıklar doğal ya da kültürel dönüşümü içerir. Buna göre çığ ve pişmiş arasında bir kültürel dönüşüm gerçekleşir. Çığ-bozulmuş ve pişmiş-bozulmuş durumları arasında ise bir doğal dönüşüm vardır. Lévi-Strauss'tan yararlanarak pişirme işleminin anlaşılması daha da doğrusu çığ ve pişmiş arasındaki kültürel dönüşüm bu çalışma için önemli bir veridir.

“Kültürel dönüşüm olarak isimlendirilen çığ pişmiş dönüşümü bize mutfak ve kültürle ilgili önemli ipuçları verir. Mesela bu dönüşümde ızgara en tepeye yerleştirilmiştir. Bunun nedeni ateş ve et arasındaki mesafenin bu işlemde en kısa olmasıdır. Strauss yalnızca çığ ve pişmiş arasındaki dönüşümü çözümümez, mutfağın tüm süreçlerinin toplumdaki karşılığını anlamaya da gayret eder (sunum, yemekle ilgili davranış şekilleri gibi)” (Utanır, 2016, s. 155).

Lévi-Strauss çalışmasında bu dönüşümlerin her toplum için aynı olmayacağından bahseder (2013, s. 41). Gerçekten de her toplum için çığ ve pişmiş ya da bozulmuş algısı farklı olabilir. Mutfağın dili bilinç dışı düzeyde kendini aktarır ve ikilikler kurar (Goody, 2013, s. 41). Çığ doğayı temsil ederken, pişmiş kültürü, medeniyeti ve dolayısıyla insanı temsil eder.

Sosyoloji disiplininin artık yemek ve onun çevresinde oluşan toplumsallıkla ilgilenmesinin bir diğer nedeni, yemek ve kültür alanındaki artan çeşitliliktir. Artık gıda ya da yemek pratikleri gündelik yaşamın sıradanlığından kaybolmamaktadır. Özellikle gelişen teknoloji araçlarıyla birlikte yemeği ve buna dayalı ortaya çıkan pratikleri görünür kılmaya çabası kendini yoğun bir şekilde göstermektedir. Bu görünürlük isteği ve çabası elbette ki birden ortaya çıkmamıştır. Bunun altında yatan en önemli sebeplerden birisi ise yemeğin üretiminden ziyade tüketimine odaklanan bir toplumsal yapının varlığıdır.

Yemeğin sosyolojik bir araştırma nesnesi haline gelmesi pek çok konu bağlamında incelenmesini de beraberinde getirmiştir. Sınıf, kimlik, toplumsal cinsiyet, kültür, iletişim çalışmaları gibi pek çok alanla yemek pratiklerinin ilişkisini anlamaya çalışan araştırmalar yapılabilir. Makalenin bundan sonraki kısmında örnek olması açısından sınıf ve kimlik kategorilerinin yemek pratikleri ile ilişkisi irdelenecektir.

Yemek ve Toplumsal Sınıf

Günümüzde yemek sosyolojisi alanında genişleyen literatürün, genellikle üretimden çok tüketim alanına yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Bu durum küreselleşme, yerelleşme, teknolojinin gelişmesi ve sosyal medyanın birey yaşamındaki etkisi gibi toplumsal

değişimlerle ortaya çıkmıştır. Tarihsel olarak daha çok üretim merkezli yaklaşımlar gıda ve toplumsal ilişkiler arasındaki ilişkiyi çözümlenmeye çalışmıştır. McIntosh, George Herbert Mead, Karl Marx, Talcott Parsons, Charles Tilly, Anthony Giddens ve Immanuel Wallerstein gibi önemli sosyologların teorilerinde gıdanın her zaman yer aldığını ancak gıdanın tüketiminden ziyade üretim işlevini değerlendirdiklerinden bahseder (1996, s.1).

Üretimden ziyade tüketim meselesiyle ilgilenen isimler arasında ilk akla gelen ismin Thorstein Bunde Veblen olduğunu söylemek yanlış olmaz. Veblen, Aylak Sınıfın Kuramı isimli çalışmasında gösterişçi tüketim kavramsallaştırması üzerinden sınıfsal bir analiz yapmıştır. Bu tezin önemi, ilk defa üretim dışında tüketimin de toplumdaki bireyler arasında hangi tür dışlayıcı kodları yarattığını çözümlemesidir.

Klasik teorisyenlerden üretim yapısı dışında tüketim meselesiyle de ilgilenen bir diğer sosyolog ise Georg Simmel'dir. Kendisi aynı zamanda gıdanın tüketimiyle, daha doğrusu yemekle yani öğünle ilgilenen ilk sosyologlardan birisidir. Simmel, "The Sociology of the Meal" isimli çalışmasında yemeklerin sosyal fonksiyonları üzerine bir analiz yapmıştır. Simmel, insanların ilk ortaklığının yeme içme konusunda başladığını söyler. İnsanlar arasında yemeğe yönelik paylaşım esaslı bir sosyalleşmenin gerçekleşmesini Araplar'ın kurban ritüelinden örnekler vererek açıklar. Buna göre, insanlar için yemeğin paylaşılması bir yabancıyı bile arkadaşına dönüştürebilen sosyal güce sahiptir (Symons, 1994, ss.343-347).

Yemek, doğası gereği her zaman bir tüketim nesnesi olmuştur. Ona sahip olmak ya da olmamak sınıfsal pozisyonlara işaret edeceği gibi bunun yanı sıra hangi tür gıdalara erişildiği ve o gıdaların tüketim şekli de sınıfsaldır. Başka bir deyişle, sınıf pozisyonları bireylerin hangi gıdaya ulaşabildiği etkileyen ve belirleyen en önemli pozisyonudur. Yemeğin tüketiminin gündelik yaşamda bir farklılaşma ve ayrışma aracı olarak kullanılması yine yemeğin sınıfsal boyutunu gözler önüne sermektedir. Yemeğin bu ayrıştırıcı yönüne en iyi örneklerden bir tanesini Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nün Ayrım isimli çalışmasında görülebilir. Bu çalışmada beğeni kavramı sınıf farklarının yeniden üretildiği alan olarak karşımıza çıkar. Yemek ve onun tüketimine yönelik sınıfsal dışlama ya da dahil etme süreci beğeni kavramı aracılığıyla gelişir. Bourdieu sınıf pozisyonlarına işaret eden beğeni kavramını üç ayrı şekilde ele almıştır. Bunlar meşru beğeni, ortalama beğeni ve popüler beğenidir. Meşru beğeni eğitim sermayesiyle orantılı olarak artar ve kabul görür. Ortalama beğeni sıklıkla orta sınıflarda karşımıza çıkan bir beğeni türüdür. Popüler beğeni adı üzerinde popüler ve yaygın olana işaret eder. Bu beğeni türü halk sınıflarında yaygın olarak görülür ve eğitim sermayesiyle ters orantılı olarak karşımıza çıkar (2015: 32). Beğeni sınıf farklarının yeniden üretildiği bir alandır.

Zevkler ve beğeniler, bireylerin sınıf pozisyonlarını korumaları ve sürdürmeleri için önemli araçlardır. Yemek ve sınıf pozisyonları arasındaki ayrımlar iki şekilde olabilir. Bunlardan ilki yiyeceğe ulaşma açısından yaşanır. İkincisi ise daha gizli sınıfsal kodlar barındırır. Yiyeceklerin nasıl servis edildiği, onların yenmesine dair inşa edilen pratikler ve sunum biçimleri bu kategoriye dahildir. İşçi sınıfı yemek pratikleri ile burjuva sınıfının alışkanlıklarını ikilikler aracılığıyla çözümlenir. Buna göre, işçi sınıfı pratiklerinde bolluk, aciliyet ön plana çıkarken; burjuva toplumlarında daha çok bekleme ve makul miktarlarda yemek yeme pratikleri ön plana çıkar (Bourdieu, 2015).

Yemek ve Kimlik

Kültürün insan hayatı için birçok işlevi vardır. İnsanların kendini diğer canlılardan farklı kılmasının bir yolu olarak görülen kültür, öncelikle insanın doğayı dönüştürme çabasının bir ürünü olarak karşımıza çıkar. Geçmişten günümüze birikimli olarak ilerleyen kültür, her zaman değişime ve dönüşüme tabidir. Kültür aracılığıyla bireyler arasında ortak ve sembolik değeri olan bir dil yaratılmakta ve grup içinde özellikle toplumsalın inşasında bu

ortak dilin ve kodların kullanımı önemli olmaktadır. Raymond Williams kültürü “gerçekleşmiş bir anlamlandırma sistemi” olarak değerlendirir. Bahsi geçen anlamlandırma sistemi her bir toplumsal sisteme özel olarak karşımıza çıkar (1993, s.207). Bu anlamlandırma sistemi toplumsal sistem içerisindeki insanların gündelik hayatları içerisinde kullandıkları her türlü pratik ve dil olarak düşünülebilir. Adetler, gelenek, görenek, yemek kültürü, giyim kuşam gibi örneklerle çeşitlendirebileceğimiz her türlü pratiğin toplumsal yaşam içerisinde zamanla oturmuş bir anlamı vardır.

Toplumdaki yemek kültürü gerçekleşmiş bir anlamlandırma biçimini temsil etmektedir (Williams, 1993, s.209). Birey bunun içine doğar, bunun içinde yaşar ve her kültürel olay gibi bunu da değiştirir ve sürdürür. Beslenme dünya üzerinde yaşamın sürdüğü her yerde, bütün canlılar için en temel ihtiyaçtır. İnsanlar için avcılık ve toplayıcılıkla başladığı düşünülen bu süreç, ateşin kullanılmasının keşfedilmesi ile birlikte günün şartlarına göre evrilerek devam eder. İnsanların besinlerini diğer canlılardan ayıran yegâne özellik olan pişirme, ateş yoluyla keşfedilmiştir. Outram, ısınmak ve yemek pişirmek amacıyla ateşin ilk kullanımının Homo ergaster/erectus’a dayandığını söyler (2008, s.42). İlk dönemlerde insanların beslenme bilincine sahip olmadan yalnızca hayatta kalma amacına yönelik bu ihtiyacı giderdikleri düşünülmektedir (Uhri, 2011, s.25). Pişirme tekniklerinin gelişimiyle birlikte günümüzde anladığımız yemek yapma fikrine erişilmiş ve yemek kültürü yeni bir düzeye taşınmıştır. Bireyler için yemek yemenin beslenmenin ötesinde bir anlamı olduğu gıda çalışmalarının çoğunun yola çıktığı ve çeşitlendiği temel bir varsayımdır.

Lévi Strauss’un (2013) yiyeceklerle kültür arasındaki ilişkiyi, Mutfak üçgeni adını verdiği çığ ve pişmiş besin karşıtlığı üzerinden çözümlendiğinden daha önce bahsedilmiştir. Buradaki temel mesele pişmiş olanın çığ formun kültürel dönüşümünü oluşturmasıdır. Yani besinlerin nasıl ve hangi yöntemle, hangi araçlar kullanılarak pişmiş hale geldiği önemlidir ve bütün bu aşamalar hem kültürün bir ürünü hem de kültürü oluşturan araçlardır. Yemek kültürünün insanlar açısından geliştirilebilmesinin yollarından biri ateşin keşfi iken bir diğeri de tarımın keşfi olmuştur. Tarımın keşfi ile birlikte insanlar kendi ürünlerini üretmeyi, çeşitlendirmeyi ve bunu mutfakta kullanmayı öğrendiler. Bütün bunların dışında tarımın keşfi insanın doğayı dönüştürmesine yönelik en önemli hamledir. Bu hem yemek kültürünün gelişimi hem de insanlığın gelişimi açısından muazzam bir ilerlemedir. Beslenmenin tüm canlılar için temel bir ihtiyaç olduğundan bahsetmiştim ancak insanlar için beslenme bundan öte bir şeydir.

Beslenmeyi sağlayan gıdaların tüketildiği sosyal bağlam toplumla ilgili birçok mesele hakkında fikir verir. Brillant Savarin’in ünlü “Bana ne yediğini söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim” deyişi de kimlik ve yemek arasında kurulan birebir ilişkiye gönderme yapar. Yemek kültürü ve tüketimi bireyin kimliğiyle ve benliğiyle o kadar iç içedir ki, kişinin ne yediğinden ve nasıl yediğinden bir kimlik tespiti yapılabileceği düşünülür. Yemek ve kimlik arasındaki ilişkiyi anlamak birçok farklı noktadan düşünmeyi gerektirir. Ancak şunu kabul etmek gerekir ki yemek kültürü bir kişinin kimliği hakkında fikir verebilecek önemli özelliklerdendir. Yemek kültürü bir tür kişisel kimlik göstergesidir.

Yemek kültürü yalnızca bireysel kimliğin inşasında etkili değildir. Yemek ile kurulan ilişki, kolektif kimliğin izlerini de taşır. Toplulukların sahip oldukları yemek kültürleriyle kendi içlerindeki bağlılığı koruduğu ve sürdürdüğü gözlemlenmiştir. Bireyler farklı yerlere göç etseler bile sahip oldukları yemek kültürünü korumakta ve yeniden inşa etmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde yemek kültürünün oldukça kalıcı bir kimlik örüntüsü içerdiği anlaşılmaktadır. Burada mutfağın kolektif kimlik için önemi iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak göçmen bireyler farklı coğrafyalarda da yaşasalar yemek kültürleri aracılığıyla bir araya gelmekte ve kolektif kimliklerini güçlendirmektedir. Bunun dışında mutfak ve yemek kültürü göçmenler için farklı coğrafyalarda ekonomik olarak tutunabilmenin

önemli bir yolu olmuştur. Bireyler yemek kültürlerine ait restoran ya da girişimlerle yeni yerleştikleri yerlerde kolektif kimliklerini temsil etmiştir. Daha önce de bahsedildiği gibi, bireyler göç etmiş olsa da, kendi kültürlerine ait birçok şeyi muhafaza etme ve yaşatma amacındadır. Göçmen mutfaklarını temsil eden mekanlar da bunun bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Göç etmek zorunda kalıp dağılan ve azınlık olan toplumlar her zamankinden daha çok birbirine bağlanıp, öznelarası bir ağ üretme ihtiyacı hissedebilir (Bhabba, 2014: 380).

Sonuç

Yemeğin sınıf, cinsiyet, kimlik, göç, milliyetçilik, muhafazakarlık gibi pek çok alanla kesişim halinde olması yemek ve toplum ilişkisini irdeleyen çalışmalara fırsat tanımıştır. Yemeğin sosyolojik anlamına odaklanmak, yemek pratiklerinin ve alışkanlıklarının farklı bir gözle incelenmesini gerektirir. Yemeğin sosyolojik anlamı, gündelik yaşamın sıradanlığında kaybolan pek çok ilişkiyi görünür kılar. Hangi yiyeceklerin hangi kültürler için uygun olduğu, bunun din, gelenek ve tabularla olan ilişkisi gibi pek çok konu toplumları ve bireyleri anlamak üzere önemli fırsatlar sunar.

Bu makale kapsamında öne çıkarılan yemek, sınıf ve kimlik arasındaki ilişki oldukça önemlidir. Bu ilişkileri çözümlenmek pek çok farklı ilişkiselliği de ortaya çıkarır. Örneğin yemek ve kimlik arasındaki ilişki yalnızca yemeğin ve onun etrafında ortaya çıkan alışkanlık ve pratiklerin bireysel ve kolektif kimlik inşasına katkılarıyla ölçülemez. Yemek ve kimlik arasındaki ilişki aynı zamanda kadın ve erkek kimliği arasındaki ilişkiyi, aralarındaki işbölümünü ve bu işbölümüne içkin olan geleneksel bakış açılarını da sergiler. Yiyecek ve içeceklerin cinsiyete göre sınıflandırılması mesela et tüketimi erkeklikle ilişkilendirilirken salata gibi hafif yiyeceklerin tüketilmesinin kadın cinsiyetiyle ilişkilendirilmesi yine yemek, kimlik ve cinsiyet arasındaki ilişkiyi ayrıntılandıran başka bir örnektir. Sonuç olarak yemek ve onun etrafında şekillenen pratikler pek çok toplumsal konuyu açığa çıkarması bakımından değerlidir.

Kaynakça

- Akarçay, E. (2016). Beslencenin sosyolojisi. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Bearsworth, A. ve Keil, T. (2011). Yemek sosyolojisi. (Abdülbaki Dede, Çev.) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Beşirli, H. (2012). Yemek sosyolojisi yiyeceklere ve mutfığa sosyolojik bakış. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Bhabba, H. K. (2014), "Kültürün iki aradalığı", Çev. Fatma Büşra Helvacıoğlu, Kimlik Politikaları içinde Der. Fırat Mollaer, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Brillant-Savarin, J. A. (2016), Lezzetin fizyolojisi ya da yüce mutfak üzerine düşünceler, Çev. Heval Bucak, İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2015), Ayrım, Çev. Derya Fırat Şannan ve Ayşe Günce Berkkurt, Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Douglas, M. (1972). Deciphering meal. *Daedalus*, 101(1), 61-81.
- Douglas, M. (2007). Sağlık ve tehlike. (E. Ayhan, Çev.) (Birinci Basım.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Goody, J. (2013). Yemek, mutfak, sınıf. (Müge Günay Güran, Çev.) (Birinci Basım.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Işın, P.M. (2018). Yemeğin kültürel tarihi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kanık, İ. (2016). Gastro gösteri. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lake, E.S., Oh, M. The sociology of food and eating", 21st Century Sociology: A Reference Handbook Vol.2 Speciality Fields, Ed. by Clifton D. Bryant, Dennis L. Peck, California, SAGE Publications, 2007, pp.186-196.

-
- Lévi-Strauss, C. (2013). *The culinary triangle. food and culture* (ss. 40-47). New York: Routledge.
- McIntosh, Wm. A. (1996). *Sociologies of food and nutrition*. New York: Springer US. doi:10.1007/978-1-4899-1385-2.
- Mennell, S., Murcott A., Van Otterloo A. (1992). "The sociology of food: Eating, diet and culture", *Current Sociology (Special Issue)*, No.40, 1992.
- Mennell, S. (1985). *All Manners of Food: Eating and Taste in England and France from the Middle Ages to the Present*, USA, Basil Blackwell.
- Murcott, A. (1983). *The Sociology of Food and Eating: Essays on the Sociological Significance of Food*, England, Gower Publishing.
- Outram, A. K. (2008), "Avcı toplayıcı insanlar ve ilk çiftçiler", Çev. Nurettin Elhüseyni, *Yemek Damak Tadının Tarihi içinde Der. Paul Freedman*, İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Symons, M. (1994). *Simmel's Gastronomic Sociology: An Overlooked Essay*. *Food and Foodways*, 4(5), 333-351.
- Uhri, A. (2011), *Boğaz derdi*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Utandır, A. (2016), "Gaziantep'te yemek ve mutfakın toplumsal üretimi: et ve mutluluk", *Yerli ve Milli Gündelik Hayat Der. Mesut Yücebaş*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Veblen, T. B. (2015), *Aylak Sınıfın Teorisi*, Çev. Eren Kırmızıaltın ve Hüsnü Bilir, Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Yenal, Z. (1996) "Bir araştırma alanı olarak yeme-içme tarihi ve sosyolojisi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 71: 195-227.
- Warde Alan. (2016). *The Practice of Eating*. Polity Press.
- Williams, R. (1993), *Kültür*, Çev. Suavi Aydın, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
-

COĞRAFYA & GEOGRAPHY

Kent Çeperlerinin Kentleş(tire)meme Sorunu: Kilis'te Öncüpınar (Tibil) Göçmenleri Örneği*

The Problem of Urbanization of the Urban Periphery: The Example of Öncüpınar (Tibil) Nomads in Kilis

Ömer Faruk İNCİLİ**
Mete ŞİNİK***

Öz

Öncüpınar (Tibil) Köyü, 1983 yılında Öncüpınar Gümrük Sahası'nın genişletilmesi sürecinin başlamasından sonra 1991 yılında zorunlu göçe maruz bırakılmış bir yerleşmedir. Kilis kentinin batı çeperinde yeni kurulan mahalleye iskân edilen köy nüfusu kırdan-kente doğru göç sürecine zorlanmıştır. Göç sürecinin üzerinden 30 yılı aşkın bir süre geçmiş olsa da mahalle sakinlerinin kente uyum sorunları ve kentleşmeye dirençli yapıları halâ görünür durumdadır. Çalışmanın amacı Öncüpınar halkının kırsaldan kente göç deneyimini ortaya koyarak bu zorunlu göç sürecinde ve sonrasında yaşanan kente uyum süreçleri, yaşanan sosyal ve kültürel dışlanma, kent yoksulluğu ve kentleşmeye karşı gösterilen direnç yapılarını ortaya koymaktır. Çalışmada nitel araştırma teknikleri kullanılmıştır. Bu sayede göç öncesi yaşantılar, göç süreci ve göç sonrası kente uyum süreçleri göçü deneyimleyen kişilere yöneltilen sorularla anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu durumda nitel araştırma desenlerinden olan fenomenolojik yaklaşımdan faydalanılmıştır. Çalışmada nitel verilerin elde edilmesi sürecinde derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanarak göç öncesi, göç süreci ve göç sonrasıyla ilişkili açık uçlu sorular çalışma evreni içerisinde yer alan Öncüpınar Mahallesi sakinlerinden seçilen örneklem grubuna yöneltilmiştir. Çalışmadaki birincil veri kaynakları saha çalışması sonucu gözlemler ve derinlemesine mülakat tekniği kullanılarak elde edilmiştir. İkincil veri kaynaklarını ise TÜİK/DİE Genel Nüfus Sayımı sonuçları, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçları ve eğitim istatistikleri meydana getirmiştir. Ayrıca Kilis İl Özel İdaresi arşivinden göç süreciyle ilgili önemli yazışmalara ulaşılmıştır. Çalışmadaki bulgular göç öncesi, göç süreci ve göç sonrası durumları yansıtacak şekilde ele alınmıştır. Özellikle göç sonrası kentsel yaşam dirençliliği, iktisadi uyum, sosyal ve mekânsal dışlanma mahalle ölçeğinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sınır, Zorunlu Göç ve Yerinden Edilmişlik, İskân ve Yeniden Yerleştirme.

Abstract

Öncüpınar (Tibil) Village is a settlement that was subjected to forced migration in 1991 after the process of expanding the Öncüpınar Customs Area in 1983. The population of the village, which was settled in the newly established neighborhood on the western periphery of the city of Kilis, was forced into the migration process from rural to urban. Even though it has been more than 30 years since the migration process, the residents' problems of adaptation to the city and their resistance to urbanization are still visible. The aim of the study is to reveal the rural-urban migration experience of the Öncüpınar people, and to reveal the processes of adaptation to the city experienced during and after this forced migration, the social and cultural exclusion experienced, the urban poverty and the structures of resistance against urbanization. Qualitative research techniques were used in the study. In this way, pre-migration experiences, migration process and post-migration processes of adaptation to the city were tried to be understood with the questions directed to the people who experienced migration. In this case, the phenomenological approach, which is one of the qualitative research designs, was used. In the study, in-depth interview technique was used in the process of obtaining qualitative data. A semi-structured interview form was prepared and open-ended questions related to pre-migration, migration process and post-migration were directed to the sample group selected from the residents of Öncüpınar Neighborhood, which is included in the study universe. The primary data sources in the study were obtained by using fieldwork observations and in-depth interview technique. Secondary data sources are TUIK/DIE General Population Census results, Address Based Population Registration System results and education statistics. In addition, important correspondences related to the migration process were obtained from the archive of the Kilis Special Provincial Administration. The findings in the study were handled in a way that reflects the pre-migration,

* Hazırlanan bu araştırma TÜCAUM 2022 Uluslararası Coğrafya Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilisli Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ofarukincili@kilis.edu.tr / ORCID ID: 0000-0002-0698-8801

*** Öğretim Görevlisi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, mete.sinik@kilis.edu.tr / ORCID ID: 0000-0001-8188-5151

migration process and post-migration situations. Especially, the resilience of urban life after migration, economic cohesion, social and spatial exclusion are discussed at the neighborhood scale.

Keywords: Migration, Forced Migration, Displacement, Settlement, Resettlement.

Structured Abstract

The phenomenon of migration emerges when people start to force the life of the place where they live. People can participate in forced or forced migration due to war, conflict, disasters, development projects and state planning. The population of Öncüpınar (Tibil) Village, which was chosen as the study area, was settled in Öncüpınar Neighborhood, which was established in the western periphery of the city of Kilis in 1991 in order to expand the Öncüpınar Customs Area and to ensure security.

The migration process of Öncüpınar (Tibil) Village, which will be expressed as forced migration, forced migration, displacement or resettlement, was carried out in 1983 depending on the Settlement Law. The aim of the study is to reveal the rural-to-urban migration experience of the population of Öncüpınar (Tibil) Village and to reveal the processes of adaptation to the city, experienced social and cultural exclusion, urban poverty and resistance to urbanization during and after this forced migration process. The example of Öncüpınar Village, which is an important example of forced migration from rural to urban, is an important example that reflects the effects of spatial and social change.

The research technique used in the study consists of qualitative research techniques that are frequently used in social sciences. More than 30 years have passed since the population of Öncüpınar Village, which is the subject of the study, was resettled to the place located on the city periphery today. The experiences before the migration, the migration process and the processes of adaptation to the city after migration were tried to be understood with the questions directed to the people who experienced migration. In this case, the phenomenological approach, which is one of the qualitative research methods, was used. In the study, in-depth interview technique was used in the process of obtaining qualitative data. A semi-structured interview form was prepared and open-ended questions related to pre-migration, migration process and post-migration were directed to the sample group selected from the residents of Öncüpınar Neighborhood, which is included in the study universe. In-depth interviews with 10 people (7 Men, 3 Women) were randomly selected from the universe of the study, taking into account the age factor.

Öncüpınar Village had a strategic importance as a settlement located on the easiest transition route between Kilis and Azez (Syria). The Turkey-Syria border was drawn in 1921 with the Ankara Agreement. However, the part within the borders of Kilis has survived with very different applications. The border between Turkey and Syria was revised and redefined in 1926 and 1929 in accordance with the "Friendship and Good Neighborhood Agreement". The border was re-determined by taking it 4-5 km south of Kilis city and Tibil Village was included within the borders of Kilis. However, a large part of the territory of the Tibil population remained within the Syrian territory. Pressure was put on those whose land was left on the Syrian side, and the passages used for going to their lands were rendered dysfunctional. In this case, the economic livelihoods of the people of Tibil turned towards the illegal side of the border.

There were also some disruptions experienced in the migration process of Öncüpınar Village. Problems such as the problem of determining a place for resettlement, the reaction of the population to immigration, the reluctance of the rural population to migrate to the city were experienced during the migration process. After the migration to the urban environment, the stagnation in the neighborhood population, problems of adaptation to urban life, and social and spatial exclusion have created a resistance structure against urbanization.

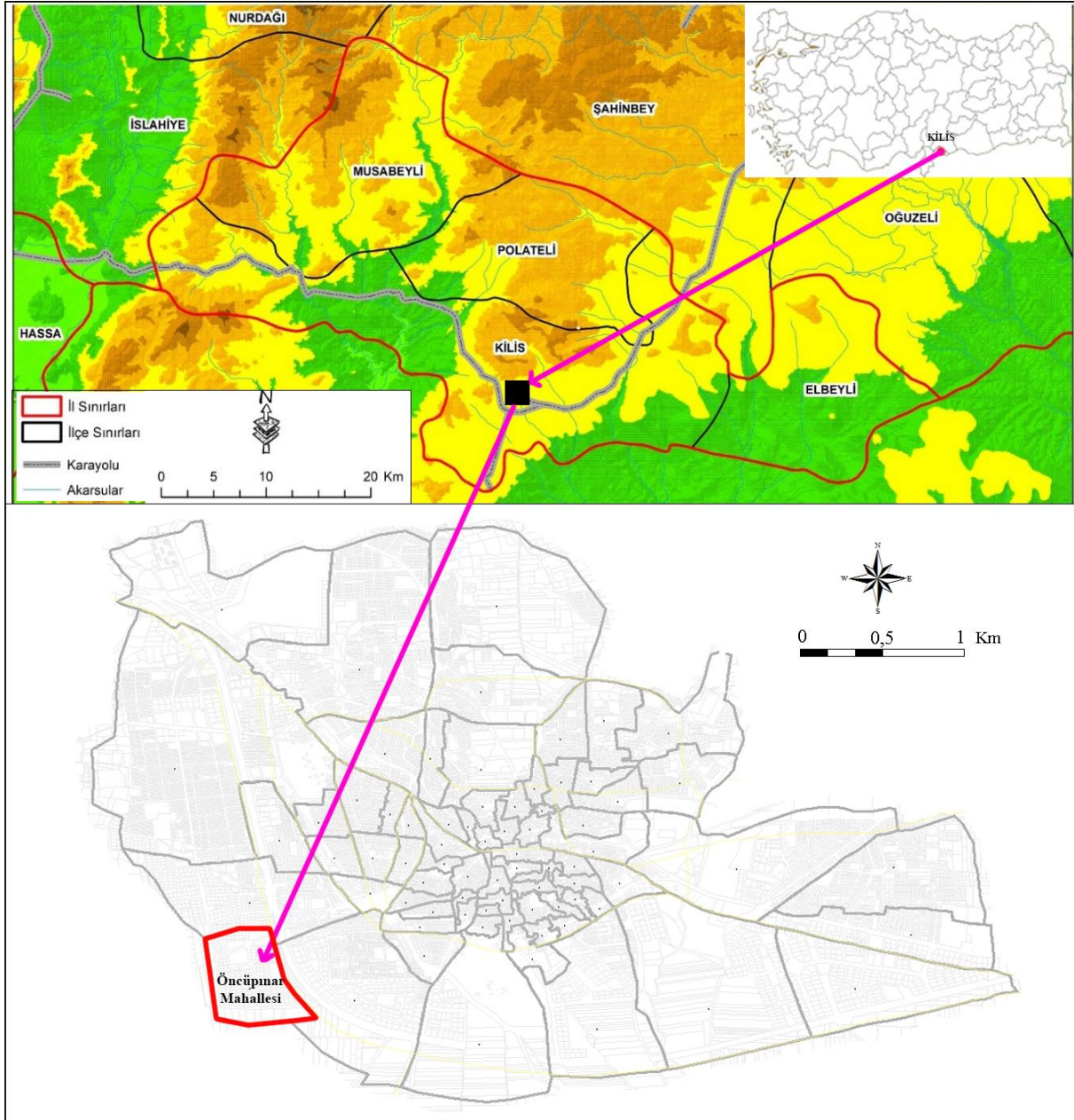
Considering the population of the neighborhood, it is closed, traditional and interpersonal relations are strong. Strong social ties have reduced housing mobility and property change within the neighborhood to a minimum. The distant relations between the Öncüpınar nomads and the residents of Kilis were effective in the formation of a closed structure in the neighborhood. The development of these distant relations stems from the fact that the city of Kilis, which has a small potential, could not affect the nomads economically. Therefore, immigrants, who have a limited place in the urban economic structure, have turned to agriculture, smuggling and taxi driving at the border, which are their old economic occupations.

The high unemployment rate and the low level of education in the neighborhood are also striking. The limitation of job opportunities in the city has been effective in the formation of illegal commercial structure. In addition, this settled structure is evolving towards a structure that has been transferred from generation to generation. The elimination of this structure will be possible by increasing job opportunities and increasing the level of education in the city.

Öncüpınar neighborhood forms the outer border of Kilis city. Öncüpınar forms the psychological city border of Kilis. Urban development cannot exceed the Öncüpınar neighborhood because the people of Kilis are distant from the neighborhood and the population of Öncüpınar creates a closed structure. As a matter of fact, when the direction of urban development is evaluated, it is seen that the least development is in the direction of Öncüpınar.

Giriş

Göç olgusu insanın yaşam sürdüğü mekânın yaşamını zorlamaya başladığında ortaya çıkmaktadır. İnsanlar savaş, çatışma, afetler, kalkınma projeleri ve devlet planlamaları gereği zorunlu veya zorlama ile göçe katılabilmektedirler. Çalışma sahası olarak seçilen Öncüpınar (Tibil) Köyü nüfusu, Öncüpınar Gümrük Sahası'nın genişletilmesi ve güvenliğin sağlanması amacıyla 1991 yılında Kilis kentinin batı çeperinde kurulan Öncüpınar Mahallesi yerleştirilmiştir (Harita 1). Bu mahalle tamamen yeni kurulan ve kırsal ihtiyaçlara yönelik olarak tasarlanmış uniform konutlardan meydana getirilmiştir. 222 konut inşa edilerek meydana getirilen bu mahalle Öncüpınar (Tibil) köyü sakinlerinin yerleştirildiği bir mekân haline gelmiştir.

Harita 1: Çalışma Sahası Yeri ve Sınırları

30 yılı aşkın süredir kent çeperinde yaşamak kırsal nüfusun kentleşme sürecini ve mekânsal değişimi etkileyecek uzun bir süredir. Ancak kentin gelişim yönleri tarihsel olarak değerlendirildiğinde Öncüpınar Mahallesi yönüne doğru kentin gelişiminin çok sınırlı olduğu görülmektedir. Zorunlu göç üzerinden 30 yıl geçmiş olsa da kentsel yayılım bu mahallenin sınırını aşmamaktadır. Kırsal nüfusun kent çeperlerine doğru bu zorunlu göç süreci ve sonrasında görülen farklılıklar çalışmanın temel konusunu teşkil etmektedir. Bu çalışmada aşağıdaki temel araştırma sorularına cevap aranacaktır.

- Zorunlu göçün nedeni nedir?
- Yeni iskân mekânına göç eden bireylerin gündelik yaşamlarından çok farklı pratikler sunmasına karşılık nasıl bir mekânsal uyum süreci yaşanmıştır?
- Öncüpınar Mahallesi'nin diğer mahallelere göre mekânsal ve sosyo-kültürel farklılıkları nelerdir?
- Öncüpınar Mahallesi nüfusunda kentleşmeye karşı direnç yapıları nelerdir?

- Öncüpınar Mahallesi, Kilis kentinin psikolojik bir sınırı mıdır?

Materyal ve Yöntem

Zorunlu göç, zorlama ile göç, yerinden edilmişlik veya iskân olarak ifade edilecek Öncüpınar (Tibil) Köyü'nün göç süreci 1983 yılında 2510 sayılı İskân Yasası'na bağlı olarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacı Öncüpınar (Tibil) Köyü nüfusunun kırsaldan kente göç deneyimini ortaya koyarak bu zorunlu göç sürecinde ve sonrasında yaşanan kente uyum süreçleri, yaşanan sosyal ve kültürel dışlanma, kent yoksulluğu ve kentleşmeye karşı gösterilen direnç yapılarını ortaya koymaktır. Kırsaldan kente zorunlu göçün önemli bir örneği olan Öncüpınar Köyü örneği mekânsal ve toplumsal değişimin etkilerini yansıtan önemli bir örnektir.

Çalışmada kullanılan araştırma tekniği sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan nitel araştırma tekniklerinden oluşmaktadır. Nitel araştırmalarda ele alınan problematik durum kendi bağlamı özelinde araştırmacı tarafından yorumlayıcı bir yaklaşımla ele alınır. Diğer bir ifade ile olay ve olguları yorumlarken insanların ilgili olan konuya atfettiği anlamlara odaklanır. Nitel araştırmaya yönelen bir kişi keşfedici zihinsel süreçleri işlevselleştirerek konuya yaklaşır (Malterud, 2001). Nitel yöntemle desenlenen araştırmalarda incelenen konu hakkında derin bir algıya ulaşma gayretleri söz konusu hale gelmektedir (Baltacı, 2019; Morgan, 1996).

Çalışmaya konu olan Öncüpınar Köyü nüfusunun bugün kent çeperinde bulunan mekâna iskânı üzerinden 30 yılı aşkın bir süre geçmiştir. Göç öncesi yaşantılar, göç süreci ve göç sonrası kente uyum süreçleri göçü deneyimleyen kişilere yöneltilen sorularla anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu durumda nitel araştırma yöntemlerinden olan fenomenolojik yaklaşımdan faydalanılmıştır. Fenomenoloji, insanların belirli bir konuya bakış açıları ve algılarını ifade etmeye yarayan ve çalışmaya konu olan fenomeni nasıl deneyimlediklerini tanımlamak için kullanılan bir desendir (Rose, Beeby & Parker, 1995).

Çalışmada nitel verilerin elde edilmesi sürecinde derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanarak göç öncesi, göç süreci ve göç sonrasıyla ilişkili açık uçlu sorular çalışma evreni içerisinde yer alan Öncüpınar Mahallesi sakinlerinden seçilen örneklem grubuna yöneltilmiştir. Görüşme formunu oluşturan sorular göç öncesi yaşam (ekonomik yapı, köyün durumu, konut yapıları, göç öncesi kültürel yapı), göç süreci ve yaşananlar (göç söylentisi, kamulaştırma süreci, göç için yer seçimi, göçe karşı direnç, beklentiler), göç sonrası yaşananlar ve kente uyum (iktisadi yapı, konutlar, beklentiler, göç sonrası sosyo-kültürel yaşam, kent ilişkileri, sosyal uyum) süreçlerini kapsamaktadır. 10 kişi (7 Erkek, 3 Kadın) ile yapılan derinlemesine mülakat çalışma evreni içerisinde yaş faktörü göz önünde bulundurularak rasgele seçilmiştir. Yapılan görüşmelerde örneklem grubun benzer cümleler ve süreçlere değinmesi çalışmanın kapsamı için görüşülen kişi sayısının yeterli olduğunu ortaya koymuştur. Göç sürecinin üzerinden 30 yılı aşkın bir süre geçmesi nedeniyle göç öncesi ve göç sürecinin doğru bir şekilde aktarılabilmesi için 40 yaş üzeri kişilerle mülakat tercih edilmiştir.

Çalışmada nitel veri toplama araçlarından olan gözlem tekniği ise mekânsal yapının anlaşılmasında ve mülakat sonuçlarının kuramsal olgunluğa ulaşması amacıyla kullanılmıştır. Nitel yaklaşımlarda gözlem, daha az yapılandırılmış şekildedir. Bu durumda, araştırmacı önceden belirlenmiş kategori ve sınıflandırmalar kullanmaz; daha doğal, açık uçlu bir tarzda gözlem yapar. Gözlem yapılandırılmamış olduğunda bir ortam seçmek ve o ortama girmek ile başlayıp, gözlem ve kayıtla devam eder. Araştırma ilerledikçe, gözlemin niteliği değişir; daha fazla seçici gözlem gerektiren, araştırma sorularının belirginleşmesine yol açan odak noktası belirginleşir (Punch, 2020, s. 176). Gözlem verilerinin toplanması, kuramsal olgunluğa

erişilinceye kadar devam eder (Adler, 1994). Silverman, yapılandırılmamış gözlem araştırması örgütlenirken izlenebilecek beş aşamalı bir klavuz önermektedir. Bunlar, çok genel sorularla araştırmaya başlamak, alana ilişkin notları kaleme almak, dinlemek ve izlemek, hipotezleri sınamak, gevşek bağlantılar kurmaktır (Silverman, 1993; Punch, 2020, s. 176).

Çalışmadaki birincil veri kaynakları saha çalışması sonucu gözlemler ve derinlemesine mülakat tekniği kullanılarak elde edilmiştir. İkincil veri kaynaklarını ise TÜİK/DİE Genel Nüfus Sayımı sonuçları, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçları ve eğitim istatistikleri meydana getirmiştir. Çalışmanın diğer veri setini ise Kilis İl Özel İdaresi arşivleri oluşturmaktadır. Ayrıca göç süreci ve konutlar hakkında Kilis yerel basın kuruluşlarının arşivleri de taranarak konu hakkında derinlemesine bilgi elde edilmiştir. Elde edilen bilgi ve bulgular coğrafi metot ve yöntemlerle ele alınarak zorunlu göç süreci ve sonrasındaki kentleşememe sorunu ortaya konulmuştur.

Kuramsal Çerçeve

Sınır, farklı otoriteleri birbirinden ayıran ve haritalar üzerinde ince hatlarla temsil edilen çizgilerdir (Blij & Glassner, 1989). Sınır toplumları şekillendiren, onları mevcut halinden başka ekonomik ve sosyal yapılar ile dönüştüren bir olgudur. Hayali ve değişken olan sınırlar bir yandan toplumları ve devletleri ayıran ve onları kontrol eden bir engel; diğer yandan ulusal kimliklerin tanımlanmasına kaynaklık eden birimlerdir.

Öncüpınar Köyü nüfusunun zorunlu göçü 1983 yılında gümrük sahasının genişletilmesi ve güvenli alan ihtiyacından dolayı söz konusu olmuştur. Bu hedef doğrultusunda Türkiye-Suriye sınır boyunda yer alan Öncüpınar (Tibil) Köyü'nün boşaltılması/başka yere taşınmasına karar verilmiştir. Büyük ölçekte bir yer değiştirme hareketi olan bu olay göç olarak nitelendirilebilir. Birçok çalışmada yapılan göç tanımlamalarında bir yerden başka bir yere insanların hareketi veya yer değiştirmesi olayı şeklinde yaşandığı üzerinde durulmaktadır (Üner, 1972; İçduygu & Ünal, 1998; Ünal, 1998; Özgür & Yasak, 2009; Yaman, 2019; İncili, 2021). Öncüpınar Köyü nüfusunun yer değiştirmesi olayı bir göç olsa da mikro ölçekte zorunlu göç, zorlama ile yapılan göç, yerinden edilmişlik ve iskân (yeniden yerleştirme) kavramlarıyla ilişkilidir.

Zorunlu göç, göç edenlerin istek ve iradeleri dışında gerçekleşen bir olay sonucu meydana gelir. Zorunlu göçte bireyler çoğunlukla devletlerin almış olduğu kararlar ve politikalar veya farklı gruplar tarafından uygulanan baskı, şiddet veya zorlamalar sonucu yer değiştirmektedir (Yalçın, 2004; Bartram, vd., 2017). Bu göç sürecinde ekonomik yetersizlikler, afetler, terör olayları, savaşlar, dini baskılar, etnik baskılar ve siyasal baskılar çoğunlukla etkili olmaktadır. Diğer bir ifade ile kişinin kendi yaşamının tehdit altında olduğunu düşünmesiyle yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalışı zorunlu göç olarak tanımlanmaktadır (Yüceşahin & Özgür, 2006). Zorunlu göçü ortaya çıkaran olayın meydana gelmesiyle kaynak bölgeden hedef bölgeye göç sürecinde iki alternatif ortaya çıkar. Bunlardan birincisi ülke sınırları aşılarak başka bir ülkeye ulaşılmasıdır. Bu durum mülteci veya sığınmacı kavramlarını ortaya çıkarmıştır. Eğer zorunlu göç ulusal sınırlar içinde gerçekleşiyorsa ülke içi yerinden olmuş nüfus olarak tanımlanmaktadır (Yüceşahin & Özgür, 2006). Çalışmaya konu olan Öncüpınar Köyü nüfusunun zorunlu göç süreci ülke içi yerinden edilmişlik olarak görülebilir. Ancak Öncüpınar Köyü nüfusunun göç sürecinde bir devlet planlaması söz konusu olmuştur. Nüfusun yeniden yerleştirileceği alan devlet tarafından planlanmış ve inşa edilmiştir. Bu doğrultuda Öncüpınar Köyü nüfusunun göç süreci iskân (yeniden yerleştirme) kavramıyla daha çok ilişkilidir.

İskân, 21 Haziran 1934 tarihli 2733 sayılı Resmî Gazete'de "Bir aileye, nüfus ve ihtiyacına göre oturacak ev veya ev yeri, sanatkârlara ve tüccarlara ayrıca geçim getirecek

dükkân veya mağaza yahut bu gibi yapı veya yeri ve mütedavil sermaye; çiftçilere de ayrıca kâfi toprakla çift hayvanı, alet ve edevatı, tohumluk, ahır ve samanlık veya yeri vermekle yapılır” (21 Haziran 1934 tarihli 2733 sayılı Resmî Gazete, Sayfa 4005, Madde 17) şeklinde ifade olunur. Buradan hareketle iskân, “planlı göçürme” olarak ifade edilebilir (Arslan, 2001). Öncüpınar Köyü nüfusunun devlet planlaması ile başka bir mekâna göç ettirilmesi planlı göçürme (iskân) olarak kavramsallaştırılabilir. İskân, kentsel veya kırsal olması açısından da önem arz etmektedir. İskânın yönü kırdan-kıra, kırdan-kente, kentten-kente veya kentten-kıra doğru olabilir. Kırsal iskânda devlet kişilerin geçimini sağlamaları için belirli büyüklükteki arazileri ekip biçmelerine imkân sağlamaktadır. Kentsel iskânlarda ise kent merkezleri veya çeper kuşaklarda konut temini, iş olanakları ve finansal yardımlar söz konusudur (Şatıroğlu, 2012). Öncüpınar Köyü nüfusunun yeniden iskânı kırdan-kente doğru yapılan kentsel iskâna karşılık gelmektedir. Göç eden nüfusun toplu olarak yer değiştirmesi ve kentsel ortama uyum süreci elbette sıkıntılı süreçlerin yaşanmasını da beraberinde getirmiştir. İskân uygulamaları sonucu yaşanabilecek problemleri Cernea (2003) işsizlik, topraksızlık, marjinalleştirme, evsizlik, artan hastalıklar ve ölüm oranları, gıda güvensizliği, eğitim kayıpları, sosyal ayrımcılık ve mülkiyet kaybı olarak sıralamaktadır. Ancak devletin alacağı önlemlerle bu risklerin yaşanmayacağını ya da çok az derecede problemlerin yaşanacağını ifade etmektedir (Cernea, 2003). Öncüpınar Köyü nüfusu iskânında da çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunlar planlama eksikliği, kişisel kaynaklı sorunlar, altyapı yetersizlikleri, kente uyum, kırsal alışkanlıkların devamı, kentleşmeye karşı dirençlerden kaynaklanmıştır. Yaşanan bazı problemler;

- İskân planlaması aşamasında yer seçimi kararsızlıkları ve belirsizlik,
- 1983 yılında iskân kararının alınması ancak 1991 yılında iskanın gerçekleşmesi süreç içerisinde yaşanan ölüm ve evlilik durumlarından dolayı konut tahsisinde yaşanan sorunlar,
- Planlamada iskânı yapılacak halkın görüşlerinin yeterince alınmaması,
- İskân yerleşmesinin tamamlanmadan insanların göç ettirilmesi ve altyapı sorunları,
- Sosyo-ekonomik düzenin yeniden inşasında yaşanan sorunlar,
- İnşa edilen konutların ihtiyaçları karşılayamaması,
- Öncüpınar Köyü nüfusunun kaygı ve çıkarlarının göz ardı edilmesi,
- İşsizlik ve kentsel ekonomiye ayak uyduramama,
- Eğitim ihtiyaçlarının tam olarak karşılanamaması.
- Göçmen nüfusun kent yoksulluğuna eklenmesi,
- Kent çeperine kentleşmeye dirençli anomik yaşantıların gelişimi olarak ifade edilebilir.

Bulgular

Göç Öncesi Durum

Öncüpınar Köyü konumu, iktisadi geçim kaynakları ve gündelik yaşam göç öncesi durumun ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. Türkiye-Suriye sınırının çizilmesiyle birlikte Öncüpınar (Tibil) Köyü'nün kaderi de değişmiştir. Çünkü sınırlar yasal ve politik otoritenin bittiği ve diğer otoritenin başladığı bir yer olarak gerçek, öfkeli ve birer kırmızı çizgidir (Tekin, 2014, s. 97). Öncüpınar Köyü halkı da bu belirsizliğin içinde yıllarca yaşam sürmüşlerdir. Sınır bir yandan korkunun, otoritenin olduğu karanlık bir mekân diğer taraftan onlara iş sağlayan bir ekmek kapısı olarak hayatlarında yer tutmuştur. Gümrük ve karakolla yan yana olmak, mayınlı sahanın hemen yanında yaşamak Öncüpınar halkı için korkuyu hep yanlarında taşımak gibidir. Nitekim yapılan mülakatlarda köyün coğrafi güzelliklerine özlem duyulurken mayın, gümrük, sınırdan bahsederken derin bir iç burukluğu

ve korku hâlâ hissedilmektedir. Katılımcıların verdiği bilgilere göre köye özlemi anlatan ifadelerden bazıları şu şekildedir:

Bizim köyümüz öyle güzeldi ki yemyeşil cennet bahçesi gibiydi. Çimenliklerimiz, meyve ağaçlarımız, bağlarımız, zeytinlerimiz hepsi tam tekmildi. Köyümüzün doğal güzellikleri çoktu. Gümrük yapıldı bizim cennet bahçemiz gitti. Köyümü çok özliyorum (K2, Yaş: 67).

Bize gideceksiniz dediler seçim burakmadılar. Ben köyümü burakıpta gelmek istemezdim. Köyümüzde 300 hane vardı. Canlı bir köydü. 4 kahvemiz vardı. Fırın ve bakkallarımız vardı. Sınırdan da köylü geçimini sağlıyordu. Fukaralık çekmedik. Köyümüz yemyeşildi, pınarlarımız vardı suyu şeker gibi olan. Keşke kalma şansım olsaydı (K 1, Yaş: 71).

Köyün sınır yanında olması sebebiyle bazı katılımcıların vermiş olduğu bilgilerde ise korku ve güvenlik endişesi şu şekilde ifade edilmiştir:

Sınır köyümüzün hemen yanındaydı. Mayın hemen dibimizdeydi. Gündüz keçilerimiz mayına kaçardı. Çocuklarımızdan korkardık mayına gidip oynamasınlar diye. Karakolla köy sanki iç içeydi. Asker gece vakti kaçakçıları kovalardı. Kaçağa gidenlerden vurulanlar da olurdu. Askerler gece vakti evlere gelir kaçakların izini sürerlerdi. Mayına basan kaçakçılar da çok olurdu. Tarlalarımızda çalışırken bile tedirgin olurduk, çünkü mayınlar sel sularıyla taşınıp tarlalarımıza kadar gelebiliyordu (K 10, Yaş: 50).

Allah'a çok şükür devlet bizi sınırdan aldı ve bu mahalleye taşıdı. Orada kalsaydık ya ayağımıza mayın patlardı ya da kaçakçılık yaparken vurulabilirdik (K 7, Yaş: 58).

Öncüpınar Köyü, Kilis ile Azez (Suriye) arasında en kolay geçiş güzergâhında yer alan bir yerleşme olarak stratejik bir öneme sahipti. Kolay ulaşılabilir olması gümrük sahası olarak belirlenmesini de beraberinde getirmiştir. Türkiye-Suriye sınırı 1921 yılında Ankara Anlaşması ile çizilmiştir. Ancak Kilis sınırları içerisinde kalan kısmı çok farklı uygulamalarla bugüne gelebilmiştir. İlk belirlenen sınır bugün kentin önemli caddelerinden biri olan Mercidabık Bulvarı idi. Bu sınıra göre Tibil Köyü, Kilis sınırları dışında kalmaktadır. Ancak 1926 ve 1929 yıllarında “Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi” gereği Türkiye-Suriye sınırı revize edilerek yeniden belirlenmiştir. Sınır Kilis kentinin 4-5 km güneyine alınarak tekrar belirlenmiş ve Tibil Köyü Kilis sınırları içerisine alınmıştır (Tuncel, 2002; İncili, 2021). Ancak Tibil halkı topraklarının büyük bir kısmı da Suriye toprakları içerisinde kalmıştır. Sınır üzerinde yaşayan, toprağı yaşadığı ülke sınırı dışında kalan emlak sahipleri, tarla ve bahçesinin ürünlerini iki tarafta 10’ar km şerit içinde hiçbir vergi ve resme tabi olmaksızın, serbestçe bir taraftan diğer tarafa geçirebiliyordu. Ancak Suriye tarafında arazisi kalanlara baskılar yapılmış ve arazilerine gidiş için kullanılan pasavanlar işlevsiz bırakılmıştır (İncili, 2021). Bu durumda Tibil halkının yöneldiği iktisadi geçim kaynakları sınırın illegal/gri yönüne doğru olmuştur.

Tibil köyü ve diğer sınır köylerindeki ticari yapıyı etkileyen diğer önemli gelişme 1932 yılında “Kaçakçılığı Men ve Takibine Dair Kanun” olmuştur. Bu kanun ile kaçakçılık faaliyetlerinin sıkı takibi sınır köylerindeki nüfusun göçünü beraberinde getirmiştir. İlegal sınır ticaretini seçenler ise canı pahasına bu faaliyetleri sürdürmüştür. Yapılan görüşmeler sırasında kaçakçılığın her türlü riskine rağmen Tibil köyü sakinleri tarafından yapıldığı ifade edilmiştir. 1956-1958 yılları arasında hükümetin kaçakçılığı önleme gayesi ile Türkiye-Suriye sınırı bir şerit halinde “Kaçakçılığı Men ve Takip” kanununa istinaden mayınlanmıştır. Yer yer genişliği 300-700 metreyi bulan verimli tarım arazileri “Engelleme Bölgesi” haline getirilerek mayın döşenmiştir. Ayrıca sınır hattından başlayarak 5 km “Daimi Emniyet”, onun da 5 km kuzeyinde “Tedbirler Bölgesi” adı altında 10 km’lik bir şerit özel önlemlerle bir bölge haline getirilmiştir (İncili, 2021). Mayınlı sahanın oluşturulması kaçakçılık olaylarını engellemeye yetmemiştir. Hatta kaçakçılık faaliyetlerini daha da artırmıştır. Bu yapı özellikle sınır köylerinde “sırtçı” adı verilen, mayınlı sahada tüm risklere karşın patikalar keşfetmiş mayın sahasını canı pahasına geçen, kimi zaman da sakat kalan veya ölen, nüfus kitlesini ortaya çıkarmıştır.

Sınırdaki yaşam güvenlik başta olmak üzere birçok sıkıntıyı beraberinde getirmiştir. Gündelik yaşam, iktisadi yapı ve meslek çeşitliliği sınırla yakından ilişkilidir (Gülcü, 2020). Öncüpınar Köyü nüfusunda toprağı olan aileler tarım faaliyetleri ile geçimlerini sağlamışlardır. Özellikle bağcılık ve zeytincilik köy nüfusu geçiminde önemli tarımsal faaliyetler olmuştur. Katılımcının tarım ve hayvancılık uğraşısıyla ilgili vermiş olduğu bilgiler şu şekildedir:

Köyümüzde ekin ziraati yaygındı. Bunun yanında zeytin, fıstık ve bağlar da vardı. Hayvancılıkla uğraşan ailelerde vardı. Mesela bizim 150 keçimiz vardı. Köyde daha çok küçükbaş hayvancılık yapılırdı. Toprağı olmayan ya da hayvanı olmayanlar da gümrükte hamallık yaparlardı (K2, Yaş: 67).

Bazı ailelerin toprakları ise ekslav topraklar olarak Suriye sınırları içerisinde kalmıştır. Yapılan mülakat sırasında ilk başlarda pasavan ile topraklarını işlemeye giden nüfus hayli olmuşsa da sonrasında Suriye rejiminin baskıları ve güvenlik gerekçeleri ile bu topraklar kaderine terk edilmiş ve Suriye hükümeti tarafından el konulmuştur. Katılımcıların ifadesiyle pasavanların işlevsiz bırakılması süreci şu şekilde olmuştur:

Biz pek hatırlamayız o günleri babam anlatırdı pasavan denilen 2 yapraklı bir belge varmış. Ama Suriye hükümeti bu geçişlere izin vermemiş. Sonra da ekilemeyen arazilerimize el koymuşlar. Bizim köydeki tarımı etkileyen iki defa olan toprak kaybı olmuş. Birinci kayıbımız sınırın çizilmesiyle oldu, ikinci kayıbımız da arazimizin mayınlanmasıyla oldu (K 10, Yaş: 50).

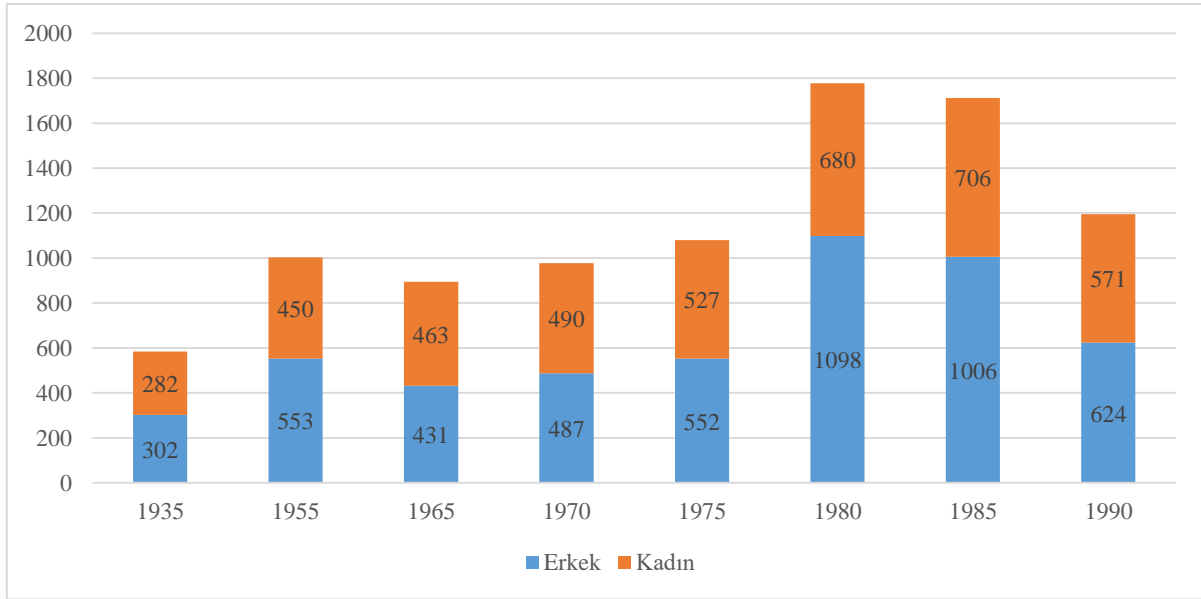
Sınır ile Tibil köylülerinin tanışmış olduğu diğer bir yapı kaçakçılık olmuştur. Suriye ile Türkiye arasında fiyat farkı olan ürünler (saat, ceket, sigara, çay, şeker, züccaciye ürünleri...) kaçak yollarla (sınırdaki tel örgülerden geçilip mayınlı arazide açılan yollarla) sınırı geçerek Kilis'e ve Türkiye'nin çeşitli yerlerine ulaştırılmıştır. Bu sistem sınırı iyi tanıyan ve mayınlı sahayı tecrübeleri ile geçen Tibil köylüleri için kazanç kapısı olmuştur. Yapılan görüşmeler esnasında aslında Öncüpınar köylülerinin büyük çoğunluğunun kaçakçılık faaliyetlerinde sermaye sahibi olmadığı, sınırdaki yabancıları taşıyarak ya da sırtçılık yaparak belli bir ücret karşılığı tehlikeli olan bu yolu geçtikleri anlaşılmıştır. Yine yapılan görüşmeler sonucunda bazı kişilerin mayınlara basarak vefat ettikleri ya da sakat kaldıkları dile getirilmiştir. Hatta sel sularıyla sürüklenen mayınların köylülerin tarlalarına kadar ulaştığı da görüşmeler sırasında dile getirilmiştir. Dolayısıyla sınır Öncüpınar sakinleri için bir taraftan korku, otorite, tehlike, endişe, itaat iken diğer taraftan geçimlerini sağladıkları vazgeçilmez bir yapı olmuştur. Katılımcılar sınıra bağlı gelişen bu iktisadi yapıdan şöyle bahsetmektedir:

Ben köydeyken kaçakçılık yapardım. Aslında yaptığımız iş hamallıktan başka bir şey değildi. Bizler maraba gibi zenginlerin mallarını yevmiye karşılığında telden geçirirdik. Tüm riski biz üstlenirdik. Fukaralık böyle bir şey. Toprağı olsaydı veya sermayem olsa hayvan alabilseydim elbette yapmazdım bu işi. Eşim ve çocuklarım hergün dua ederek yolunu gözlerlerdi. Kaçakçılık yapan arkadaşlarımızın ayaklarına mayın patlayanlar da oldu askerinin vurduklarında oldu. Ama bu işten başka yapacak bir uğraşım yoktu. Kelle koltukta bu işten geçimimi sağlıyordum (K 8, Yaş: 75).

Eşim kaçakçılık yapardı. Hep yollarını gözlerdim. Suriye'den getirdikleri eşyalar da önceleri ceket, saat, teyp, elektronik eşyalar, daha sonraları çay, şeker, baharatı. Getirdiği eşyaları Kilis'te pasajlara götürüp satarak geçimimizi sağlardık. Köyümüzde çoğu kişi de sırtçılık yapardı. Yani zenginlerin eşyalarını telden geçirerek geçimlerini sağlardı (K 6, Yaş: 60).

Gümrükte hamallık yapardım ben. Gelen yabancı turistlerin eşyalarını tampon bölgede taşırdık. Yaklaşık 1 kilometrelik yolu yürüyerek, sırtımızda eşyaları taşıyarak geçirirdik. Kazancımız çok azdı. Telden geçenlerin kazancı bizimkinden daha fazlaydı (K 5, Yaş: 61).

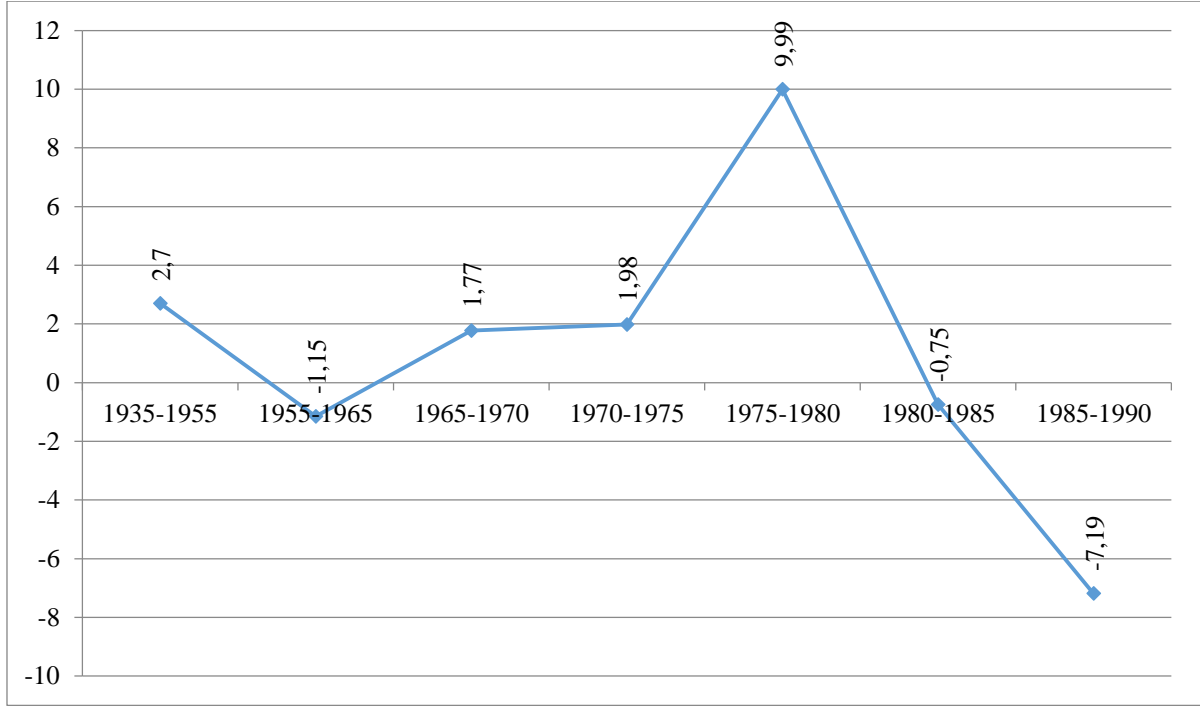
Köyümüzü mayınlı arazi adeta çevirmişti. Bizim köy sınırın tam kavisi yaptığı yerdeydi hemen hemen üç tarafımız mayınla çevriliydi. Kaçağa gitmesek bile hayatımız tehlikeliydi. Zeytinine, bağına gidenlerin ayağına mayın patlamıştı. Hatta hatırlıyorum bir kızın ayağına patlamıştı. Kaçakçılığı yapıyordum ve Allah'ın dediği olur diye içimi ferah tutuyordum (K 7, Yaş: 58).

Şekil 1: Öncüpınar (Tibil) Köyü Yıllara ve Cinsiyete Göre Nüfusu (DİE Genel Nüfus Sayımı Sonuçları)

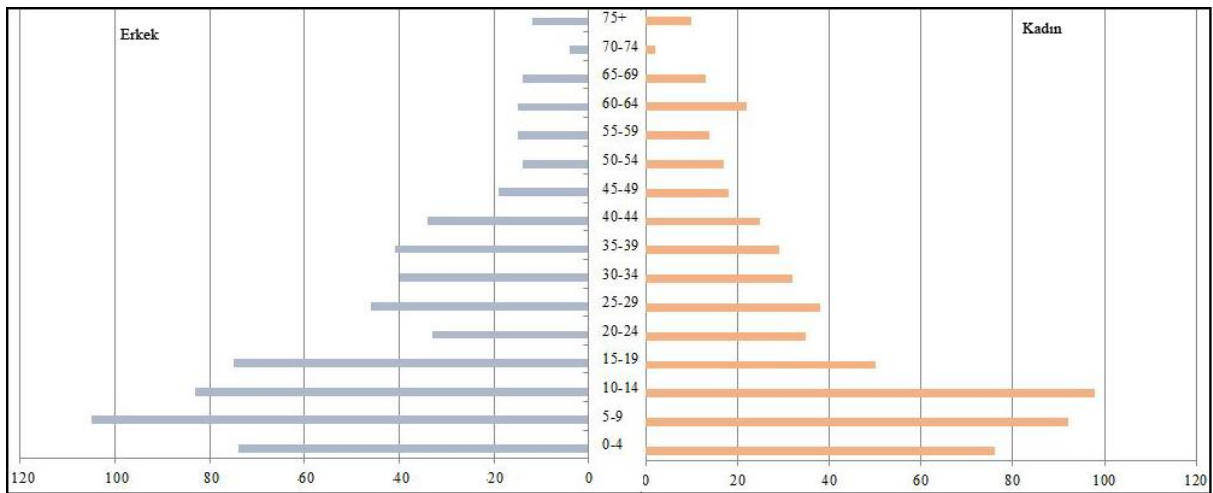
Öncüpınar (Tibil) Köyü nüfus gelişimine bakıldığında sınırın belirleyici rolünün köy nüfusuna yansıdığı görülmektedir. 1935 yılı genel nüfus sayımına göre toplam nüfus 584 kişidir. 1955 yılı toplam nüfusunun 1003 kişiye ulaştığı görülmektedir (Şekil 1). 20 yıl içerisinde nüfusu hemen hemen ikiye katlanmıştır. Oysa Kilis ilçe nüfusu bu süreç içerisinde bu derece hızlı bir şekilde artmamıştır. Sınırın yaratmış olduğu gri ticaret Öncüpınar Köyü nüfusunun artış göstermesinde/göç vermemesinde belirleyici etken olmuştur. 1955 yılına kadar Kaçakçılığı Men ve Takibine Dair Kanun etkili olsa da sınırdaki kaçakçılık faaliyetine bağlı olarak Öncüpınar nüfusunun hep artış gösterdiği ifade edilebilir. 1935-1955 döneminde % 2,7 olan yıllık nüfus artış hızı sınır ticaretine bağlı iktisadi hareketlilikten kaynaklanmıştır (Şekil 2).

1956 yılında sınırın mayınlanması ile birlikte kaçakçılık faaliyetlerinin daha riskli olmasından dolayı nüfusta bir göç hareketi başlamıştır. Nitekim 1965 yılında nüfus 894'e gerilemiştir (Şekil 1). 1955-1965 döneminde yıllık nüfus artış hızının %-1,15'e gerilemesinin sebebi sınırın mayınlanması ve kaçakçılıkla mücadeleden kaynaklanmıştır (Şekil 2). Nüfusta göç hareketinin yaşandığı kadın erkek nüfus dengesinden de izlenebilmektedir. Nitekim 1935, 1955 yıllarında erkek nüfus kadın nüfustan fazla iken 1965 nüfus sayım sonuçlarında kadın sayısı erkek sayısında fazla görünmektedir (Şekil 1). Bu da erkek nüfusun şehirlere doğru göç hareketine katıldığını göstermektedir. Tüm risklere rağmen 1980 yılına kadar, özellikle 1975-1980 arası dönemde, kaçakçılık faaliyetlerinin çok fazla olduğu yapılan görüşmelerde saptanmıştır. Bu bilginin tutarlılığını nüfus verileri de destekler niteliktedir. Önceki yıllarda düşüş gösteren erkek nüfus sayıları artış göstererek yeniden dengelenmiş hatta kadın nüfustan fazla hale gelmiştir. Bu durumda gri ticarete bağlı olarak köy nüfusunun kentlere göçü zayıflamıştır. 1965-1970 döneminde %1,77; 1970-1975 döneminde %1,98'lik artış köy nüfusunda göçün hız kestiğinin göstergesi olmuştur. 1980 ve 1985 yılları nüfus sayısının önceki dönemlere göre çok artış gösterdiği görülmektedir. Bu artış köyün asıl nüfusu yanında gümrük inşası için başka yerlerden geçici olarak gelmiş olan işçi nüfustan kaynaklanmıştır. Nitekim 1975-1980 dönemi yıllık nüfus artış hızının %9,99 oluşu işçi nüfustan kaynaklanmıştır (Şekil 2). Erkek nüfusun aşırı derecede yüksek görülmesi de bu durumu destekler niteliktedir. Öncüpınar Köyü iskân öncesi nüfus sayımı olan 1990 yılında ise toplam nüfusun 1195 kişi olduğu görülmektedir. 1991 yılında gerçekleşen iskân süreciyle yaklaşık 1200 kişi kent çeperinde kurulan Öncüpınar Mahallesi'ne göç ettirilmiştir.

Şekil 2: Öncüpınar (Tibil) Köyü Yıllık Nüfus Artış Hızları

İskân öncesi süreçte Öncüpınar Köyü nüfusunun dar aralıklı nüfus grafiği incelendiğinde genel olarak taban kısmın genişliği dikkat çekmektedir. 0-4 yaş grubun 5-9 yaş grubuna göre düşük kalışı ise köyde doğum sayılarının düşüklüğü ile açıklanabilir. Köy iskân sürecinde yaşanan belirsizlik ve köyden kente yaşanacak göç süreci doğum oranlarındaki düşüşleri beraberinde getirmiştir. 20-24 yaş nüfus grubunun düşük seviyelerde olması dışarıya verilen göç süreçleriyle açıklanabilir (Şekil 3). Bu yaş grubunun göç etmesi 0-4 yaş grubunun da düşük seviyelerde kalmasına sebep olmuştur. Grafiğin üst yaş gruplarında ise düzenli bir dağılım söz konusudur. Genç nüfus grubundaki nüfusun göçü kırdan kente göç süreçlerinin bir yansımasıdır. Özellikle 1980’li yıllarda hızlanan bu göç sürecini Öncüpınar Köyü örneğinde de görmek mümkündür. Genç nüfus göçünü hızlandıran diğer bir faktör ise iskân süreci olmuştur. İskân konutlarını tercih etmeyen nüfus istimlak sonucunda almış olduğu parayla kentlere yönelmiş ve küçük sermayelerle çeşitli işletmeler kurmuşlardır. Bazıları ise kentlerde iş bularak iskân sürecine katılmamışlardır.

Şekil 3: Öncüpınar Köyü Dar Aralıklı Nüfus Grafiği (1990) (DİE Genel Nüfus Sayımı Sonuçları)

Göç öncesi süreçte tipik kırsal hayatın yaşandığı ifade edilen Öncüpınar Köyünde yapılan görüşmelerde toplu dokulu mesken yapısının görüldüğü ve konut yapı malzemesinin ise genellikle kerpiç yapı malzemesinden meydana geldiği ifade edilmiştir. Konutlarda çatı sistemi olarak eğimsiz/düz (dam) şekilli yapılar tercih edilmiştir. Hane halkı yapısının ise kalabalık olduğu ve geniş aile tipinin yaygın olarak görüldüğü yapılan görüşmeler neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Köyde cami, ilkokul, sağlık ocağı yanında kahvehane ve bakkal gibi işletmelerin de bulunduğu ifade edilmiştir. Köyün yapısı ile ilgili katılımcıların vermiş olduğu bilgilerden bazıları şu şekildedir:

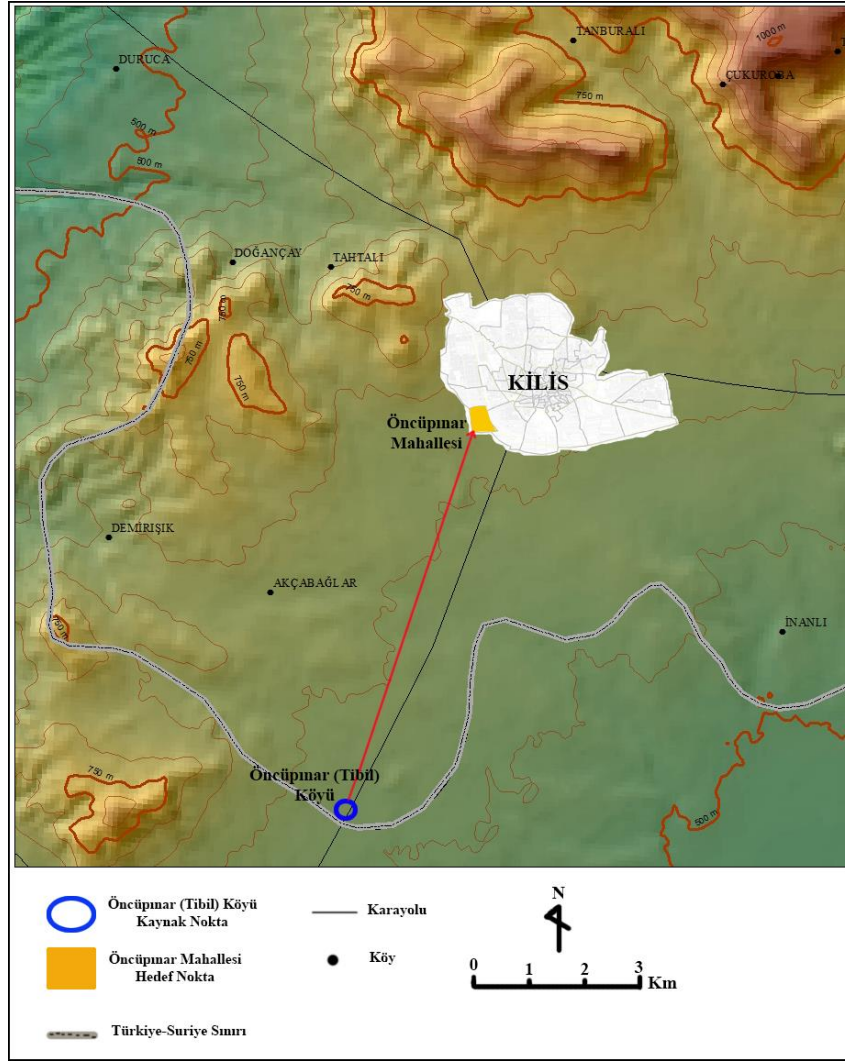
Köyümüzde 4 kahvehane, fırın, bakkal, sağlık ocağı ve ilkokul vardı. Gümrük sahası olduğu için hareketli bir köydü. Kilis'e minibüslerle günlük ulaşım sağlayabiliyorduk. Ancak gece geç saatlerde Kilis'ten köye ulaşım sıkıntılıydı. Sınır sahası olduğundan dolayı akşam karanlık çökünce devriyeler başlardı. Kilis'te işimiz uzayınca köye dönemez, Kilis'te yakınlarımızın yanında kalırdık (K 5, Yaş: 61).

Köydeki evimiz kerpiçtendi. Tuvalet evin dışında bulunuyordu. Evimiz düz, toprak damlıydı. Yağmur çok fazla yağdığına toprak dam akardı. Ben kaynanamla birlikte otururdum. Onlar bir odada biz bir odada kalırdık (K 6, Yaş: 60).

Köydeki evimiz bir odalı çok kötü, kerpiç bir evdi. Evimizin banyosu yoktu. Odanın bir kısmını bölerek hem mutfak hem de banyo olarak kullanırdık. Evin dışında da tuvalet yer alıyordu (K 3, Yaş: 58).

Göç Süreci

Öncüpınar Köyü 14.09.1983 tarih ve 83-7125 sayılı karar ile kamulaştırılmıştır. Kamulaştırma süreci ise 21.05.1985 tarihinde tamamlanmıştır. İlgili İskân Kanunu maddesine istinaden hak sahibi olması muhtemel 222 aile için Kilis'in batısında yer alan çeper kuşakta konutlar inşa edilmiştir (Harita 2). 20.06.1991 tarihinde inşası tamamlanan 220 konut noter huzurunda zorunlu göç sürecine katılan ailelere teslim edilmiştir. Kalan iki konuttan birisi 1997 yılında Batman Barajı inşasından etkilenen bir aileye verilmiş, diğeri ise mahkeme kararı ile sonradan hak sahibi olan Öncüpınar sakinlerinden bir aileye tahsis edilmiştir. İskân faaliyeti sırasında devlet köy sakinlerine arazileri ve evleri karşılığı kamulaştırma bedellerini ödemiştir. İnşa edilen konutlar için ise ailelere 10 yıl vadeli düşük faizli krediler sağlanarak teslim edilmiştir.

Harita 2: Göçün Kaynak ve Hedef Noktası

İskân sürecinde elbette kararsızlık, aksaklık ve isteksizlikler de yaşanmıştır. Yapılan derinlemesine mülakatlarda iskân kararına karşı çıkan bazı ailelerin olduğu anlaşılmıştır. Bazı aileler ise iskâna ılımlı yaklaşmıştır. İskân isteyen kesim daha çok köyde arazisi bulunmayan ve geçimini gündelik işlerle sağlayan gruplardı. İskâna direnç gösteren kısım ise toprak sahibi ve gri ticaret ile geçimini sağlayan kesim olmuştur. Gerçekten kırsal mekândan kentsel mekâna toplu olan zorunlu göç birtakım çekinceleri de beraberinde getirmiş olmalıdır. Kent yaşamına ayak uydurma, işsizlik ve sosyal dışlanmışlık çekinceleri Öncüpınar halkının iskâna karşı çekimser kalmasına sebep olmuştur.

Katılımcılardan bazılarının iskâna karşı göstermiş olduğu çekimserliği şu örneklerde görmek mümkündür.

Ben köyümden göç etmemek istedim. Geçimimi topraklarımı ekip biçerek karşılıyordum. Şehir yaşantısı bize göre değildi. Benim gibi düşünen köy sakinleri de vardı. 50'den fazla aile köyden gitmek istemiyordu. Ne kadar dilekçe yazdıysak hiçbir çözüm üretilemedi. Sonradan pes ettik ve biz de iskan sürecine katılarak mahalleye yerleştirdik (K 4, Yaş: 74).

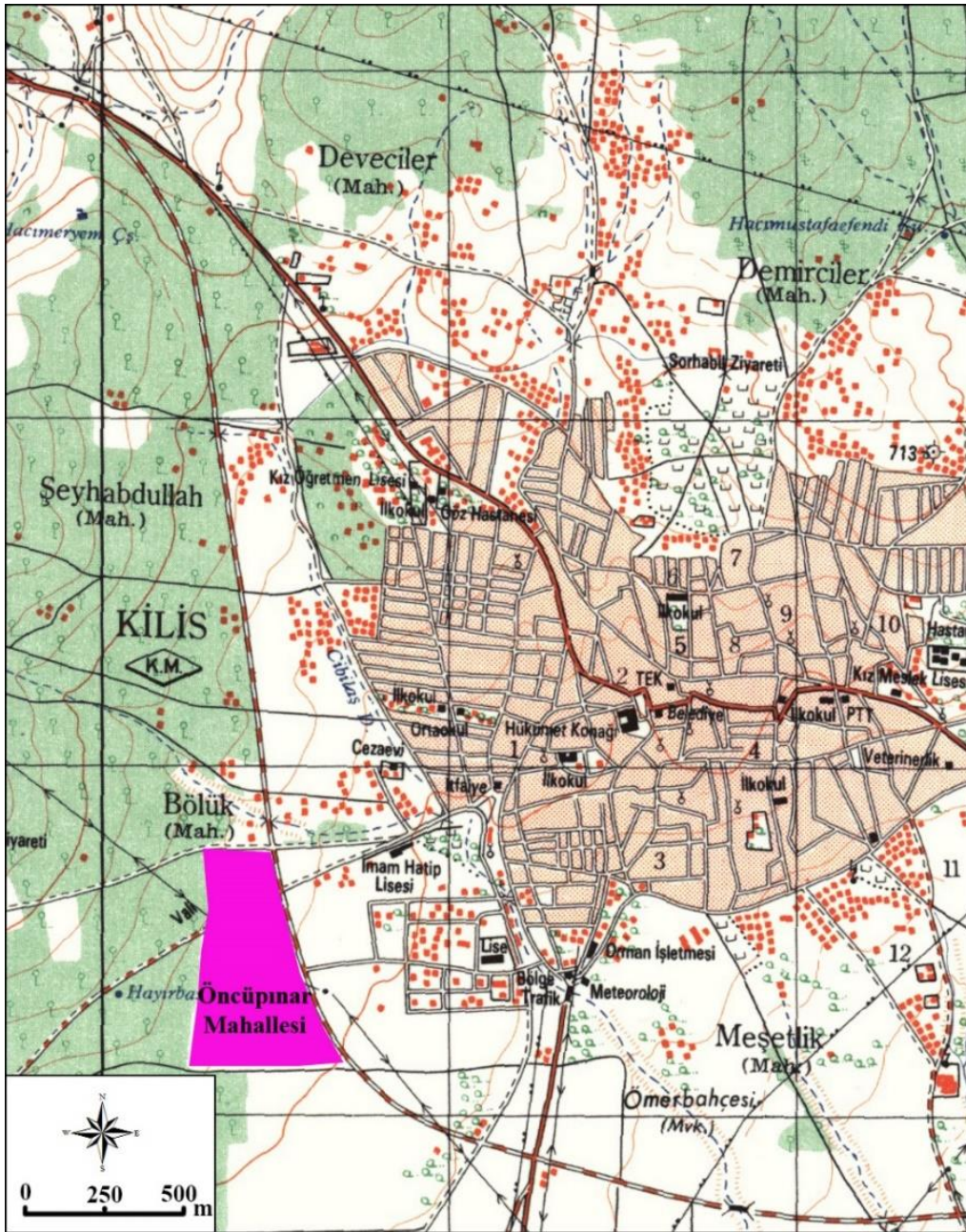
Benim köyde arazilerim vardı. Bu sebeple şehre göç etmeyi hiç istememiştim. Ama arazilerim istimlak olunca başka çarem kalmadı. En azından mahallemizde akrabalarımızla beraber yaşıyoruz. Tek tesellim de bu (K 1, Yaş: 71).

Zorunlu göç öncesi köy sakinlerine göç etmek istedikleri yerler için alternatifler de sunulmuştur. Göç için hedef bölge olarak yapılan görüşmeler doğrultusunda Konya, Kilis'in

kuzey kesimleri ve bugün yer alan Öncüpınar Mahallesi sunulan alternatif mekânlar olmuştur. Köylülerin istişareleri ile yerleşme alanı Kilis'in batı çeperindeki alan kabul edilmiştir (Harita 3). Bazı aileler ise kentsel iskândan ziyade kırsal iskânı istemişlerdir. Bu ailelerin gerekçeleri tarımsal üretimle geçimlerini sağlamaları ve başka bir mesleği olmamasından ötürü kentte işsizlik problemiyle karşı karşıya kalacakları korkusundan ileri gelmiştir.

Katılımcıların iskân yeri seçim sürecinde vermiş oldukları bilgiler ise şöyledir:

Köyün istimlak süreci ve iskân çok uzun sürdü. 8 yıl çok uzun bir süre. Memurlar değişince, kaymakam değişince tekrar tekrar derterimizi anlatmak zorunda kaldık. Her ay kaymakamlık binasında toplantımız olurdu. Köyden seçtiğimiz temsilciler toplantıya katılırdı. Sonrada alınan kararları bize anlatırdı. O zaman bize 3 yer teklif edildi. Bunlar arasında Konya'da vardı. Hatta bir heyet Konya'ya gitti baktı ama köyün çoğunluğu Konya'yı istemedi. İkinci yer olarak gösterilen yer Kilis yanında bulunan mezarlık çevresiydi. Burası da şehir merkezine uzak olduğundan tercih edilmedi. Bize en mantıklı gelen yer bugün yerleştiğimiz yer oldu. Çünkü köyde hala var olan arazilerimize Kilis'ten en yakın ulaşabileceğimiz yer burası (K 5, Yaş: 61).

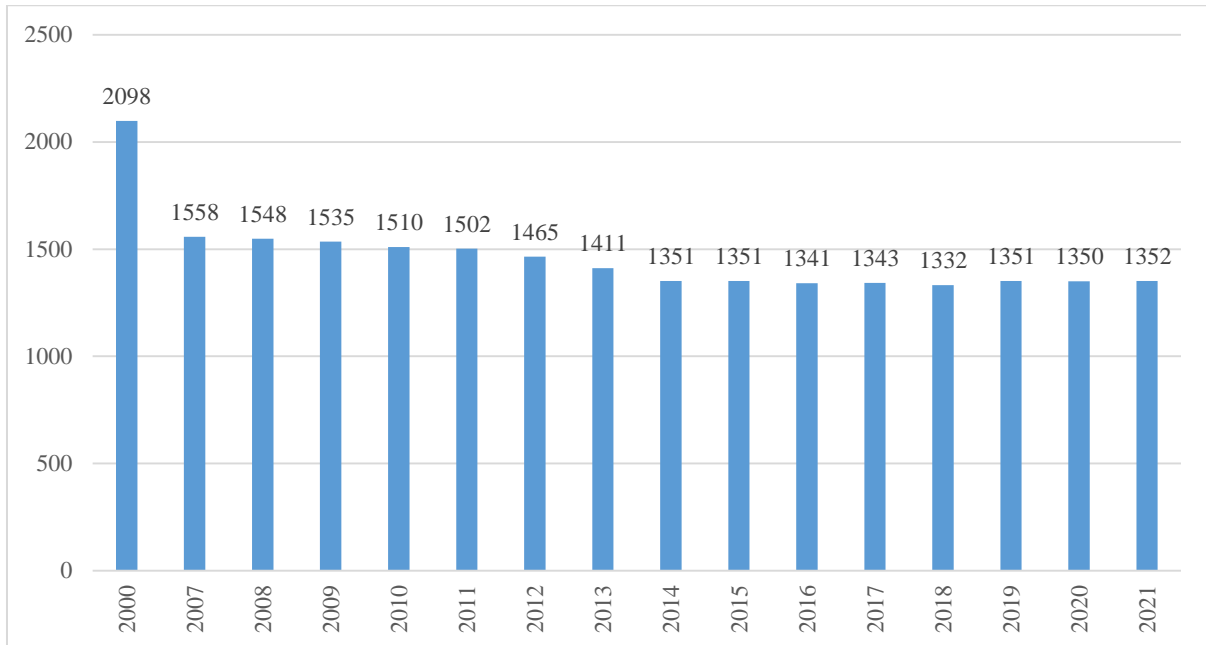
Harita 3: Öncüpınar Mahallesinin Kente Göre Konumu (1990)

İskân kararı sonrası inşa edilen konutlar tek tip olarak aynı planda inşa edilmiş yapılarıdır. Konutlar bahçeli olarak 450-500-600 metrekare arsalar üzerine alt kat ahır ve samanlık, üst kat ise yaşam sahası olacak şekilde inşa edilmiştir. Konutların çatı örtü sistemi ise beşik çatı olarak tercih edilmiştir. Kentin periferisinde kurulan yeni mahalledeki bu uniform konutlar sonraki süreç içerisinde modifikasyon süreciyle birlikte değişim ve dönüşüme maruz kalmıştır. 1990'lı yılların kentsel yaşamında ekonomik gelir seviyesi yüksek olan nüfusun oturduğu evler genellikle kentin merkezinde yoğunluk göstermiştir. Merkezi iş sahasına yakın olma kent elitlerini için çekici bir etki yaratmıştır. Yoksullar ise genellikle kenar mahallelerde gecekondular tarzı evlerde aglomera olmuşlardır (Duman, 2014, s. 46). Bu bakış açısına göre Öncüpınar Mahallesi kentin periferisinde yani merkeze uzak konumdadır. Ancak diğer yoksul mahallelerin aksine devlet eliyle planlı konutların inşası mahalledeki coğrafi peyzajın yaratılmasında etkili olmuştur. Bu durumda mahalledeki konut dokusu, yapısı ve formu da bu sayede şekillenmiştir.

Göç Sonrası Durum

Göç Sonrası Mahalle Nüfusu

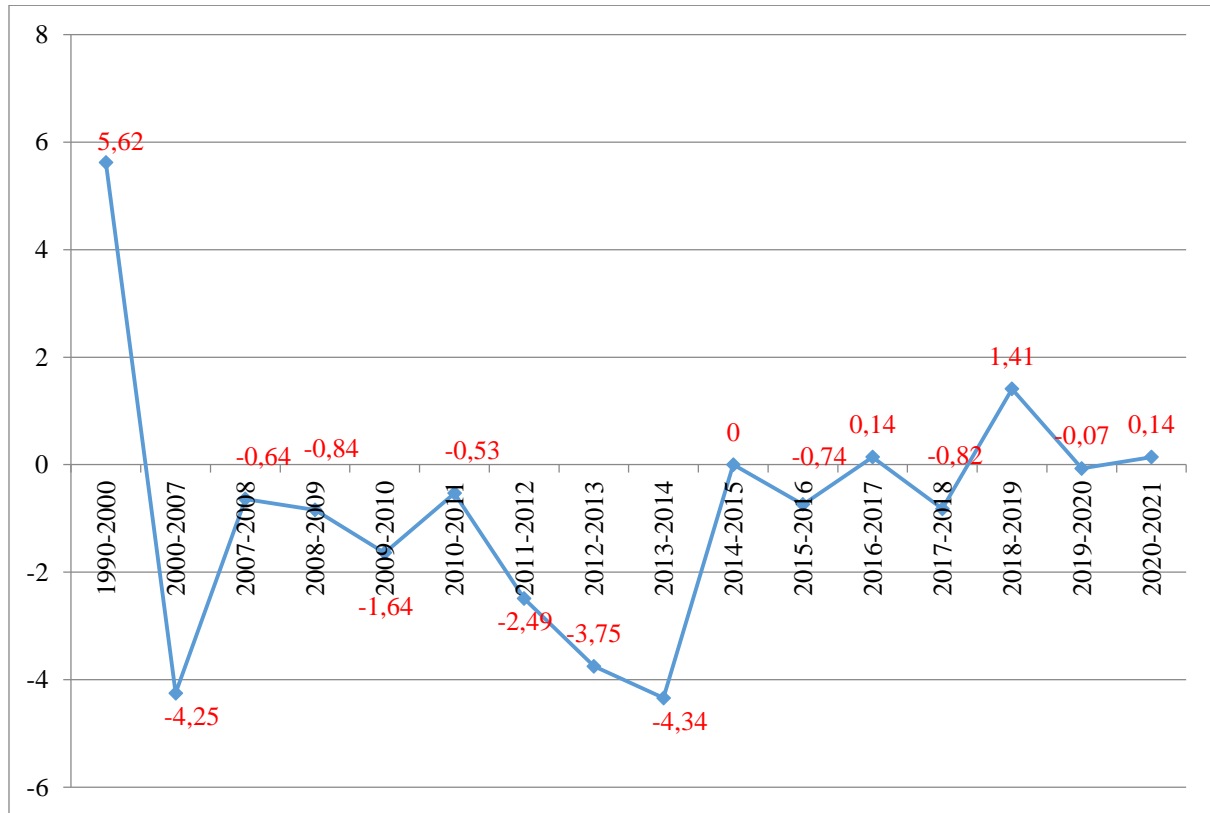
Öncüpınar Köyünde 1990 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre 1195 kişi yaşamaktadır. 1991 yılı iskan hareketinden sonraki ilk genel nüfus sayımı olan 2000 yılı sayım sonuçlarına göre Öncüpınar Mahallesi nüfusunun 2098 kişi olduğu görülmüştür (Şekil 4). Dolayısıyla 1990-2000 yıllık nüfus artış hızının %5,62 olduğu görülmektedir (Şekil 5). 10 yıl içerisindeki bu artış hayli yüksek bir artıştır. İskân öncesinde bazı aileler bireysel olarak Kilis kentine göç etmişlerdi. İskân sonrasında kurulan mahalledeki sosyal ağ yapıları harekete geçirilerek önceden göç etmiş aileler de bu mahalleyi tercih etmiş ve mahalle nüfusunda ciddi bir artış görülmüştür. İnşa edilen konut sayısı 222 olsa da alt katlardaki ahırların konut alanları haline dönüştürülmesi ve alt katların kiraya verilmesi veya yakın akrabalara tahsisi ile nüfusta bir artış görülmüştür. Ayrıca ailelerde yeni evlenen bireyler alt katlarda modifiye edilen konutlara yerleştirilerek nüfus artışında etkili olmuşlardır.

Şekil 4: Öncüpınar Mahallesinde Yıllara Göre Nüfus (2000-2021) (TÜİK 2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı ve 2007-2021 ADNKS Sonuçları)

2007 yılı ADNKS sonuçlarına göre Öncüpınar Mahallesi nüfusu 1558 kişidir (Şekil 4). 2000-2007 yıllık nüfus artış hızına bakıldığında %-4,25'lik düşüş dikkat çekicidir (Şekil 5).

Konutların eskimesi, Kilis'te iş alanlarının kısıtlılığı, kaloriferli veya doğalgazlı konutlarda oturma isteği Öncüpınar Mahallesi ahalisinin diğer mahallelere veya kentlere göçüne sebep olmuştur. 2007-2011 yılları arasında küçük düşüşlerle nüfusun durağana yakın seyrettiği görülmektedir. Nüfus bu yıllarda yaklaşık 1500 kişidir. Yıllık nüfus artış hızlarının da sıfıra yakın oluşu durağanlığı göstermektedir. 2012-2013-2014 yıllarında nüfusun hızlı bir düşüş eğilimine girdiği görülmektedir. Bu yıllar Suriye iç savaşının Kilis'e ciddi bir şekilde yansıdığı ve göç verildiği bir dönemi meydana getirmiştir. Nitekim yıllık nüfus artış hızları, 2011-2012 döneminde % -2,49; 2012-2013 döneminde % -3,75; 2013-2014 döneminde % -4,34 olarak gerçekleşmiştir (Şekil 4-5). 2014 yılından sonraki süreçte ise nüfus tekrar durağanlık evresine girmiştir. Yıllık nüfus artış hızlarının sıfıra yakın değerler göstermesi de bu durumu kanıtlar niteliktedir. Son yıllarda nüfusun durağanlığını meydana getiren süreç çoğunlukla Öncüpınar Mahallesi nüfusunun yeni kurulan çeper mahallelerdeki yeni konutlara hareketiyle açıklanabilir. Bu süreç kent içi nüfus hareketliliğini yaratan bir süreç olmuştur. Öncüpınar Mahallesi konutlarının eskiliği, mahalle algısının olumsuzluğu, doğalgazın mahallede bulunmaması bu göç sürecini hızlandırmıştır. Ancak şu durum da göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur. Kentte yoğun olan Suriyeli nüfus Öncüpınar Mahallesinde de önemli bir sayıya ulaşmıştır. Öncüpınar'da boşalan konutlar Suriyeli göçmen nüfus tarafından doldurularak nüfus artışı meydana gelmektedir. Ancak ADNKS sisteminde Suriyeli sığınmacı nüfusun yer almaması mahalledeki nüfus yoğunluğunun tam olarak tespit edilememesine sebep olmuştur.

Şekil 5: Öncüpınar Mahallesinde Yıllara Göre Yıllık Nüfus Artış Hızları

Kentsel Yaşamın Başlangıcı ve Kentleşme Dirençleri

Kentleşme ve kentleşme kavramları kelime olarak birbirlerine benzer olsa da iki kavram arasında belirgin farklılıklar söz konusudur. Kentleşme, endüstrileşmeye ve ekonomik gelişmeye paralel olarak şehirselleşme sayısının artması ve bu yerleşim birimlerinin büyümesi sonucunu doğuran nüfus birikim süreci şeklinde tanımlanabilir (Yüceşahin, Bayar & Özgür, 2004; Işık, 2005). Kentleşme ise kentli insan davranışlarının

sosyal gruplar içerisinde, ailede ve bireylerde gelişim süreçlerini ifade eder. Yani kentleşme, insanların kentli insana özgü davranışlarda bulunmasıdır. Kentleşme niceliksel bir durum iken, kentleşme niteliksel bir durumu ifade etmektedir. Bu yönüyle kentleşmenin ekonomik, sosyal, siyasal, psikolojik, inançsal ve estetik yönü vardır (Bal, 2008, s. 81).

Kırsaldan kente doğru göç etmiş bir nüfus kitlesi mekân değiştirdiğinde kırsal yaşam tarzından hemen kurtulamaz. Apartmanda yaşamak köylülükten kurtulmak gibi görünse de kentleşme çok farklı bir süreçtir. Kırdan kente göç etmiş nüfus hala eski değer ve alışkanlıklarını devam ettiriyorsa kentleşemeyen köylüler şeklinde ifade edilir (Özensel, 2017). Öncüpınar Köyü göç sürecinde de bu durum yaşanmıştır. Kentsel ortamda yaşamalarına rağmen Öncüpınar halkı hala kentleşmeye karşı bir direnç sergilemektedirler. Elbette bu direnci ortaya çıkaran bazı dinamikler söz konusudur. Öncüpınar Köyü iskân sürecinde kentleşme direncine sebep olan birtakım yanlış uygulamalarda bulunulmuştur. Bu zorunlu göç kırsalda yaşam süren nüfusun kente göç ettirilmesi şeklinde olmuştur. Ancak inşa edilen konutların alt katlarında ahır ve samanlık eklentilerinin olması kent içinde bir köy inşası yanlışlığına yol açmıştır. Oysa kent ortamı hayvancılık faaliyetleri için uygun olmayan bir ortamdır. Kent-köy ikilemi Öncüpınar ahalisinin kimlik karmaşasını ortaya çıkarmıştır. Katılımcılar görüşmelerde bu ikilemi şu şekilde ifade etmiştir:

Biz köylüyüz ve köydek geldik. Hükümet bu evleri yaparken bizim köydeki yaşantımızı devam ettireceğimizi düşünerek alt katları ahır olarak planlamış. Hayvanlarını da beraberinde getirsinler diye bu planlama yapılmış. Ama biz buraya göç etmeden tüm hayvanlarımızı sattık. Çünkü bizim mahallemiz şehrin hemen yanında. Hiç şehirde hayvancılık olur mu? Bu ahırları neden yapmışlar anlam veremedik. Zaten sonradan çoğu aile bu ahırları eve dönüştürdü. Kilisliler de bizi ne köylü gibi görüyorlar ne de şehirliler gibi. Arada bir hayat yaşıyoruz (K 10, Yaş: 50).

Yeni geldiğimiz zamanlarda bir miktar hayvanımız vardı. Ama şehrin hemen yanında hayvancılık yapılmıyor. Bir de mahalle çevresinde mera alanı yok. Hayvanları dışarı çıkardığımızda el alemin zeytinliğine, bağına, bahçesine zarar veriyorlardı. Bu sebeple hayvanlarımızı satmak zorunda kaldık. Bir tarafta şehir var diğer tarafta tarım arazileri burada hayvancılık yapılmaz (K 6, Yaş: 60).

Kentleşme direncinde köy nüfusunun toplu olarak aynı mahalleye göç etmesi en belirleyici etkenlerden birisi olmuştur. Köydeki komşuluk ilişkileri, kültürel yaşantı, sosyal ilişkiler, akrabalık ilişkileri ve benzer iktisadi yapı kente uyumu zorlaştırmış ve kent ile Öncüpınar Mahallesi arasında kentleşme bariyerlerini meydana getirmiştir. Dolayısıyla dışa kapalı toplum yapısı kentte kırsal yaşantının sürmesine sebep olmuştur. Kapalı kalmayı tercih eden toplumun kente aidiyet hissi gelişmemekte ve kentlilik bilinci de oluşmamaktadır. Yapılan görüşmelerde yaşadıkları yer kentsel bir alan olsa da hala ifadelerinde “köy” kavramını kullanmaktadırlar. Öncüpınar Mahallesi sakinleri arada sadece bir cadde olan karşı tarafa geçerken “şehre” gidiyorum der; mahalleye dönüşlerde ise “köye” gidiyorum ifadesini kullanmaktadırlar. Katılımcılar bu durumu şu ifadelerle belirtmiştir:

Buraya köyden göç edeli 30 yıldan fazla olsa da köydeki yaşantımıza benzer şekilde yaşamaya devam ediyoruz. Mesela çarşıya gideceğim zaman ben şehre gidiyorum şeklinde ifade kullanıyorum. Aynı şekilde çarşıdan evime dönerken köye gidiyorum şeklinde söylerim. Mahalledeki herkes burayı hala köyü olarak görmekte. Çünkü biz köydeyken de beraber yaşıyorduk burada da beraber yaşıyoruz (K 10, Yaş: 50).

Beni birileri arayıp neredesin diye sorduğu zaman eğer evdeysem “ben köydeyim” diye cevap veriyorum. Kilisliler de bize hala aşağılayıcı bir söz olarak “Tibil köylüsü” ifadesini kullanıyorlar. Aslında bizi farklı yapan şehirde olmamıza rağmen hala birlik olabilmemiz. Kim ne derse desin ben bu durumdan memnunum (K 1, Yaş: 71).

Kentleşme üzerinde etkili olan diğer bir etken kentsel iş alanlarında nüfusun geçimini sağlamasıdır (Kayan, 2017). Özellikle zorunlu göç sürecine katılan nüfus kitlesine kentsel

iktisadi yaşama uyum gösterebilecekleri ortamlar hazırlanmalıdır. Öncüpınar göçerlerinde kentsel iktisadi yapıya uyum sorunları yaşanmıştır. Kilis, Öncüpınar göç sürecinde Gaziantep iline bağlı bir ilçe merkezidir. Hinterlandı dar ve iş potansiyeli küçük olan kent toplu olarak gelen Öncüpınar göçmenlerini iktisadi anlamda massedememiştir. Kentsel iktisadi yapıya eklenemeyen nüfus geçimini sağlayabilmek için köydeyken yapmış olduğu işleri devam ettirmiştir. Kaçakçılık, sınırda taksicilik, sırtçılık ve hala köyde arazisi bulunanlar tarımsal aktivitelerle geçimlerini sağlamışlardır. Bu durumda kentli nüfusun kabul görmediği enformal yollarla yapılan işler Öncüpınar Mahallesi nüfusunun kente adaptasyonunu olumsuz yönde etkilemiştir.

Konut ve Modifikasyon Süreci

Konut, içerisinde yaşayan insanların ihtiyaçlarına göre düzenlediği bir yapıdır. Bu yönüyle insanların yaşamlarının bir parçasıdır. Zorunlu göç sonrası devlet tarafından inşa edilen uniform konutların göçmen nüfusun ihtiyaçlarının göz ardı edilerek meydana getirildiği yapılan görüşmelerde dile getirilmiştir. Bu uniform (tek tip) konutlar köydeki konutlarla kıyaslanamayacak derecede lüks olarak görülmüştür. Ancak kullanışlılık açısından ise bir takım eleştirilerde bulunulmuştur.

Şekil 6: Öncüpınar Konutlarının Görünüm Planı

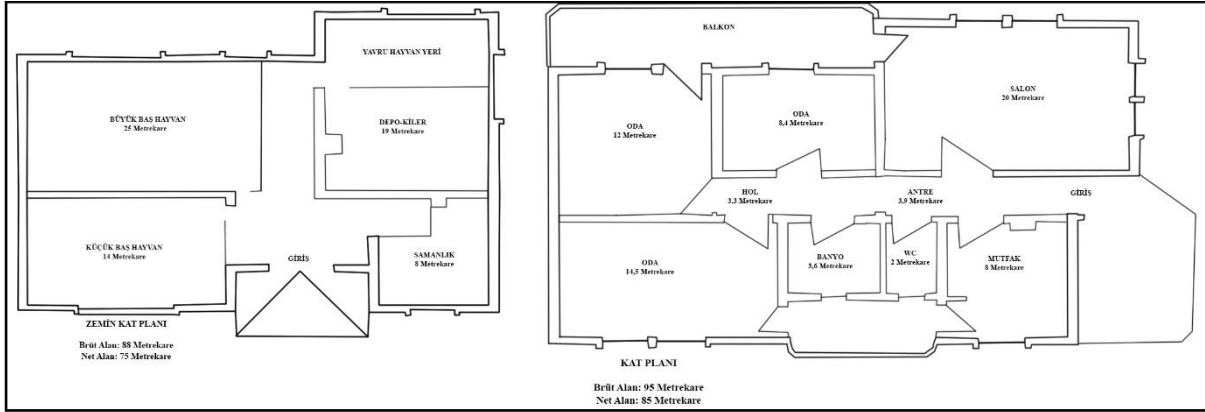
Kırsaldan kente iskân edilen nüfus için 450-500-600 metre arsalar üzerine bahçeli olarak inşa edilen ikişer katlı konutların alt katları ahır üst katlar ise yaşam alanı olarak planlanmıştır (Şekil 6-7). Kentsel yapıda ahır olarak inşa edilen alt katlar bir çelişki olarak ilk modifikasyon sürecini başlatacaktır. Yapılan sözleşme gereği 25 yıl boyunca konutlara

müdahale edilemeyecektir. Ancak buna rağmen çoğu aile alt katlardaki ahırları modifiye ederek yaşam alanı şekline dönüştürmüşlerdir. Katılımcılar mahalledeki konutlara ilişkin bakış açıları ve yaşadıkları bazı problemleri şu şekilde ifade etmiştir:

Bu evleri köyümüzde bazı aileler talep etti bazıları da istimlak paralarını alarak Kilis'e veya başka şehirlere göç ederek işlerini kurdular. Bizim aramızda fazla olmadığı için elimize pek bir para geçmiyordu. Biz de konut istediğimizi ifade ettik. Hatta bu evlere sahip olmak için bazıları neler neler yaptı. Dul kadınlara konut kurası hakkı tanınmamıştı. Dul kadınlar torunları yaştaki kişilerle nikah kıyıp kuraya katıldılar. Kura sonuçları belli olduktan sonra evimize geldik baktık ki köyümüzdeki evin yanında saray gibiydi. 2 katlı altı ahır, üstü de ev olarak inşa edilmişti. Devlet ödeme kolaylığı da tanımıştı bize. Bankadan uzun vadeli, düşük faizli krediyle ev sahibi olduk (K 2, Yaş: 67).

Kerpiç evlerden çıktıktan sonra bu evler bize villa gibi geldi. Köyde ayrı odalar mı görmüştük ki! Banyo yoktu, tuvalet dışarıdaydı, bir göz evin içindeydik (K 6, Yaş: 60).

Köydeki evimiz daha güzeldi. Buraya getirdiler bizi evler iki yıl sonra dökülmeye başladı. Evin odaları çok küçük, ışık zayıf, demir az kullanılmıştı. 20-30 kadar evde problem yaşandı, duvarlarında sarkma oldu gelen müteahhit derme çatma tamir etti verdi tekrar evi bize. Kilis iyiki deprem bölgesi değil yoksa bu evler dayanmaz depreme. Evlerin metrekaresi de birbirinden farklı kimisi 450 metrekare kimisi 600 metrekare. Ev bahçenin ortasına yapılmış bahçeyi de randımanlı kullanamıyoruz (K 9, Yaş: 52).

Şekil 7: Öncüpınar Konutlarının Kat Planları

Uniform konutların yörenin coğrafi özellikleri, sosyal, kültürel ve iktisadi yapı özellikleri iyi analiz edilmeden inşası konutlarda sonraki dönemde modifikasyon sürecini başlatmıştır. Bu dönüşümün aşamaları ve sebepleri ise şu şekilde maddelendirilebilir.

- Kentsel mekânın hemen yanında konumlandırılan bu mahallede hayvancılığın zor koşullarda sürdürüleceği ve göçe maruz kalan köydeki hâkim iktisadi yapının hayvancılık olmaması sebeplerinden ötürü ilk modifikasyon zemin katta bulunan ahır ve eklentilerinin konut alanına dönüştürülmesi şeklinde olmuştur (Fotoğraf 1). Katılımcılar bu modifikasyon sürecini şu ifadelerle anlatmıştır:
Bütün evler tek tip yapılmıştı. Alt katta ahır, onun üstünde ev vardı. Evin üzerinde ise çatı vardı. Yapılan anlaşma gereği 25 yıl bu evlere müdahale edilemiyordu. Ama bazı aileler bunu dinlemedi hemen ahırları eve dönüştürdüler. Ben de ahırımı eve dönüştürdüm. Çünkü burası şehirdi ahır işimize yaramıyordu (K 9, Yaş: 52).
- İkinci modifikasyon süreci çatı sistemlerinde görülmüştür. Beşik çatı şeklinde inşa edilmiş uniform konutların bazılarında beşik çatı kaldırılarak düz (dam) şekle getirilmiştir. Kilis'te iklimsel özellikler geleneksel konut tipinin düz çatı örtüsü şeklinde gelişimine sebep olmuştur. Yerleşik kültürün yansımaları olarak eğimli çatı örtüsü değiştirilerek uniform konutlardan geleneksel konutlara doğru bir değişim başlamıştır (Fotoğraf 1).

Bize verdikleri evlerin hepsinde çatı vardı. Bizim yaşantımızda, bu bölgenin kültüründe çatı yoktu. Çatı çok kar yağan yerlerde olmalı bence. Burada yazları sıcak olur. Düz damlara çıkıp yatarız, kışlık kurutmalıklarımızı damda yaparız. Bu sebeple evlerin çatılarını çoğu aile kaldırdı, üzerine genellikle kat ekledi (K 4, Yaş: 74).

- Konutlardaki çatı sistemleri kaldırıldıktan sonra ek katlar eklenerek dikey yönde konutlarda bir yükselme meydana getirilmiştir. Ayrıca yapılan görüşmeler ve yerel medya arşivlerinden de yararlanılarak bazı konutlarda yetersiz malzeme kullanımı sebebiyle bazı problemler yaşanmıştır. Bu sebeple aileler tadilatlarla konutların kullanım süresini uzatıcı bazı tedbirler almışlardır.
- Diğer bir değişim konutların renklerinde görülmektedir. Tek tip sarı renkli olarak inşa edilen konutlar sonraki süreçte farklı renklere dönüştürülmüştür. Ayrıca bazı konutlarda pencere büyüklüklerinin de değiştirilmesi iklime adaptasyon süreçlerinden ileri gelmektedir (Fotoğraf 1).
- Zorunlu göç süreci, uniform (tek tip) konutların gelişimi ve bu konutların uzun vadeli ödeme sistemleri sebebiyle konutların sahiplik süreleri uzamıştır. 30 yıl geçmiş olmasına rağmen mahalle nüfusu hala dışa kapalı, gelenekselliğin ve kişiler arası ilişkilerin güçlü olduğu kentsel bir gettoya dönüşmüştür. Bu gettolaşma sürecinde de uniform konutların önemli bir yeri bulunmaktadır.

Fotoğraf 1: Öncüpınar Konutları ve Modifikasyonları

İktisadi Yapı ve Yoksulluk

Göç öncesi yaşamda Öncüpınar Köyündeki iktisadi yapı değerlendirilmişti. Genel olarak tarım, hayvancılık ve sınıra getirmiş olduğu iktisadi faaliyetler kırsal nüfusun iktisadi uğraş sahalarını meydana getirmiştir. Kentsel alana göç ile birlikte insanların kentsel iş kollarında çalışarak geçimlerini sağlaması beklenen bir durumdur. Ancak Kilis kentinin küçüklüğü ve iktisadi anlamda göçmenlerin tamamını massedememesi, göçmen nüfusu eski iktisadi faaliyetlerine doğru kanalize etmiştir. Sınır bölgesinde bulunması sebebiyle kaçakçılık göçten sonra da Öncüpınar sakinleri tarafından devam ettirilen bir faaliyet olmuştur. Şenoğuz (2015), kaçakçılık kanunsuz bir uğraş olsa da, toplumsal olarak kabul görmüş bir yapıdır. Bazen de hırsızlıkla (hırsızlık kötülenerek) kıyaslanıp meslek olarak görülen bir yapıdır söz konusudur (Şenoğuz, 2015).

Suriye iç savaşı öncesinde iyi komşuluk ilişkilerine bağlı olarak yapılabilen Suriye'ye günübirlik gidiş-dönüşler, Öncüpınar nüfusunun büyük çoğunluğunun bu sisteme dâhil olmasına sebep olmuştur. Özellikle sınır ve tampon bölgeye taksi taşımacılığı ile devam eden süreç iç savaşın başlamasıyla birlikte yerini sınırdan sığınmacı göçmen taşımacılığına dönüştürmüştür. Yapılan görüşmelerde sınırın “tel” olarak ifade edilişi bu illegal ekonomik sistemi tanımlayan bir kavram olmuştur. Mahalledeki bu sistemi katılımcılar şu sözlerle ifade etmiştir:

Köydeyken gümrükte sırtçılık ve hamallık yapıyorduk. Sonraları sınır işi daha modernleşti. 2003 yılından sonra Suriye hükümetiyle yakınlık kurulması sınır ticaretimizi farklılaştı. Mahallede çoğu kişi taksi alarak Halep'e, Azez'e çalışmaya başladı. Ekseriyetle çay, şeker, baharat, sigara gibi ürünler getirirdik. Gümrükten Kilis'e gelmek isteyenleri de taşıyarak ekmek paramızı çıkartıyorduk. Ne yapalım iş yok hırsızlık mı yapsaydık? 2011'den sonra geçişler durunca gümrükten ve telden geçerek gelen mültecileri taşımaya başladık. Ama şimdi o işte bitti mahallemizde işsiz sayısı çok fazla (K 5, Yaş: 61).

Kentte sermayesi olan göçmen nüfus çeşitli iş kollarına atılarak geçimlerini sağlamışlardır. Köyde yaşamış nüfusun kent iktisadi yaşantısına özgü mesleklere uzaklığı açılan işletmelerin pazarlamaya yönelik oluşunu beraberinde getirmiştir. Göç ile gelen çocuk/genç nüfus için de kentteki iktisadi yaşam dönüştürücü olmuştur. Köyde iken hayvanları otlatan veya tarlada çalışan çocuklar kent hayatında belirli mesleklere yerleştirilerek kentsel iktisadi yapı içerisinde dönüşmüştür. Bu yapı belirli bir süre okullaşma oranının da düşük kalmasına ve eğitim seviyesinin kentteki diğer mahallelere göre geri kalmasına sebep olmuştur. Göç öncesi 1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre köyde okuryazar olmayan 233; ilkokul mezunu 448; ortaokul mezunu 32; lise mezunu 21 ve yüksekokul mezunu 1 kişi bulunmaktadır. Göç sonraki süreçte 2010 yılı eğitim istatistiklerinde okuryazar olmayan 48; okul bitirmeyen okuryazar 321; ilkokul mezunu 428; ilköğretim mezunu 285; ortaokul mezunu 34; lise mezunu 88 kişi olduğu görülmektedir (TÜİK, Eğitim İstatistikleri 2010). Mahallede üst eğitim kademelerindeki azlık eğitim seviyesinin de düşüklüğünü göstermektedir.

Göçmen nüfusun kentte iş bulamaması ve yeterli sermayesi olmaması hâlâ köylerinde var olan arazilerini işleme yolunu seçmişlerdir. Kilis Ziraat Odasından alınan Çiftçi Kayıt Sistemine (2020) kayıtlı kişi sayısı Öncüpınar Mahallesi'nde 157 kişi olarak görülmektedir. Bu rakam kentin diğer mahallelerine göre yüksek bir sayıdır. Hayvancılık sektörü bakıldığında evlerin alt katlarının ahır olarak inşa edilişi bir müddet göçmen nüfusun hayvancılık ile uğraşmasını sağlamıştır. Ancak kentsel yapı hayvancılık faaliyetleri için uygun bir ortam sunmamaktadır. Dolayısıyla alt katlarda yapılmış olan ahır ve eklentileri sonraki yıllarda ev sakinleri tarafından yaşam alanlarına dönüştürülmüştür. Mahallede yapılan gözlemler sırasında bazı ailelerin geçimlik olarak özellikle küçükbaş hayvan beslediği görülmüştür. Bu faaliyetler mahallenin kırsala olan sınırında (batı kesimleri) yapılmaktadır.

Kentlerdeki büyüme ve nüfus artışı beraberinde farklılaşmaları, eşitsizlikleri ve ayrışmaları getirmektedir. Bu sebeple kentsel mekânlarda sosyo-kültürel ve sosyo-mekansal ayrışmalar görünür hale gelmektedir (Özbay, 2009). Artık kentsel yapıda ayrışmanın etkisiyle yoksulluk daha keskin bir hal almaktadır (Baloğlu, 2011). Kırsaldan kente göç eden nüfus kitlesi genellikle köylü-kentli ayrımına maruz kalacaktır. Kentin çeperinde tutunmaya çalışan göçmen nüfus kentin diğer elit sakinleriyle yaşamlarını kıyasladıklarında görece yoksulluğu hissetmiş olurlar. Kırdan kente göç sonrası kırsal konuta göre çok lüks olan kentsel konutlar göçmen nüfusa ilk aşamada görece zenginlik duygusunu yaşatmıştır. Ancak sonraki aşamada işsizlik, dışlanma, kentsel yaşama uyum sorunları sebebiyle kentsel yoksulluğa eklenen bir yapı haline dönüşmüşlerdir. Bu fikri güçlendirecek bulgular katılımcıların vermiş olduğu bilgilerden hareketle şu şekildedir:

Köyden bu mahalleye yerleştirildiğimizde bu evler bize çok lüks geldi. Köyümüzde oturduğumuz evler çok kötüydü. Farklı odalar, banyo, mutfak hepsi çok güzeldi. Bir anda kendimizi şehirliliymiş gibi hissettik. Bizim evlerimiz çevredeki evlerden daha güzel ve yeniydi. Bu bize bir zenginlik gibi göründü. Ama sonraları işsizlik, yoksulluk, kentteki geçimin zorluğu bu rüyanın çabuk bitmesine sebep oldu. İstimlaktan alınan paralar çabuk bitti. Hazıra dağ bile dayanmazmış çünkü (K 3, Yaş: 58).

Kentsel yoksulluğun Öncüpınar Mahallesiindeki durumunu anlamak için Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı tarafından kömür yardımı yapılan aile sayısı dikkat çekicidir. 2020 yılında 330 hanenin yer aldığı mahallede 166 haneye yakacak yardımı yapılmıştır. Mahallede bulunan hane sayısının yarısından fazlası bu yardımlardan faydalanmıştır. Bunun yanında Suriyeli göçmen nüfusun yaşadığı 72 haneye de yakacak yardımında bulunulmuştur. Bu durum mahalledeki kent yoksulluğunun yüksekliğini ve yıllar içerisinde kronik hale gelen bir yapıyı göstermektedir. Mahalledeki yoksulluk sürecini katılımcılar şu sözlerle ifade etmişlerdir:

Göçten sonra en çok zorlandığımız şey yoksulluk oldu. Köydeyken zanaatkar nüfus yoktu. Tarım, hayvancılık ve gümrük sayesinde geçim sağlıyorduk. Köydeyken kendi yağımızda kavruluyorduk bir şekilde. Ama şehir öyle değil giderlerimiz çoğaldı. Lüks giderler artmaya başladı. Kentte su bile para (K 9, Yaş: 52).

Kente gelince çok yoksulluk çektik. Çocuklarımızı okula gönderemedik. Çünkü şehire ayak uydurabilmek için çocukların da çalışması gerekiyordu. 3 çocuğum vardı herbirini farklı zanaatlara gönderdim (K 3, Yaş: 58).

Burası yoklukların merkezi. Tarla yok, hayvan yok, dükkan yok, iş yok, sermaye de yok. Burada herkesin illaki bir şekilde zamanında uğraştığı gümrükte yok. Gümrükte hamallığa bile razıyız ama yok işte (K 5, Yaş: 61).

Dışlanma ve Kentleş(e)meme

Kırsaldan kente zorunlu göç süreci ile birlikte kentli toplum ve göçmen toplum arasında sosyal, kültürel ve mekânsal dışlanma olayları dikkat çeker. Göçmen toplum tarafından dışlanmışlık hissetmek kente uyum sürecini de zorlu hale getirir. Kendilerini o mekâna ve topluma ait hissedemeyen insanlar dışlanmışlık duygusunu yaşarlar. Diğer bir ifade ile dışlanma ötekinin inşasıdır. Dışlanmada en çok incelenen kavram sosyal dışlanmadır. Bu kavram, bazı insanların içinde yaşadıkları toplumdan kendilerini soyutlamış ve marjinalleşmiş hissetmeleridir (Aytaç, 2013). Diğer bir ifade ile kişi ya da bir grubun toplumla ilişkisinin kopması; kentsel hizmetlere sınırlı oranda erişim; ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yaşam aşamalarına kısıtlı katılım süreci olarak dikkat çeker (Gökçe & Gökçe, 2015). Sosyal dışlanma sonucunda toplum izole edilir, yoksullaşır, marjinalleşir, anomikleşir, eğitim ve diğer kültürel faaliyetlerden mahrum bırakılır.

Kilis kent nüfusu göç ile gelen Öncüpınar Mahallesi sakinlerini genellikle “aykırı”, “tutkun”, “kavgacı” olarak nitelemektedirler. Toplumun içe kapanması ve kente karşı direnç bu bakış açısının gelişmesinde ve dışlanmışlığın yaşanmasında etkili olmuştur. Kent ortamındaki bu gerilim ve fay hatları kente göç etmiş göçmenlerin uyumunu güçleştirmektedir. Çoğu kentsel yapıda olduğu gibi göç eden köylü nüfus kentli nüfus tarafından hemen kabullenilmemektedir. Kentin yapısı heterojen olsa da her iki tarafta birbirini öteki olarak görmektedir. Kilis kentli nüfusunun Öncüpınar göçerlerini kabullenememesinin en önemli sebebi, kentin küçük olması ve iktisadi geçim kaynaklarının kısıtlı oluşu sebebiyle göçle gelen nüfusu işsizliği artırıcı bir etken olarak görmeleridir. Öncüpınar Mahallesi'nin verimli topraklar üzerine kurulması ve etrafında var olan zeytinlik ve bağların tahrip edileceği düşüncesiyle göçmenlere karşı bir tepki hareketi başlamıştır. Katılımcılar Kilis kentli nüfusun Tibillileri kabul etmeme sebeplerini şu ifadelerle dile getirmişlerdir:

Kilisliler, Tibillileri kavgacı, tutucu diye bilirler. Bizim mahallede daima bir birlik vardır. Birbirimizi çok kollarız. Köydeki var olan akrabalık bağları ve komşuluk bağları burada da devam ediyor. Aramızda çıkan anlaşmazlıkları kendi içimizde çözeriz. Ama dışarıda bir Tibilli kavgaya karışırsa falan hepimiz birlik oluruz ona arka çıkarız (K 9, Yaş: 52).

Kavgacı yapımız aslında sınırdan gelmekte. Daima tehlikeli bir yerde bulunduk. Hudutla, mayınla, askerle hep karşı karşıya gelmişiz. Bu nedenle Tibillilerin gözü karadır. Gümrükte çok zaman kavgalar çıkardı. Gümrük bize yakın olduğumuz için orayı sahiplenmiştik. Hani ne derler oranın horozu bizdik. Sınırı geçerken en önde biz geçmeliydik. Bu sebeple Kilisliler bizi önceden beri kavgacı bildirdi zaten. Buraya göç edince de bu böyle sürdü. Sanki bir lakap gibi üstümüze yapıştı kaldı (K 2, Yaş: 67).

Biz köyden göç etmiş insanlarız. Hepimiz birbirimizi tanırız. Yabancı bir kişi mahalleden birkaç defa geçtiğinde dikkatimizi çeker. Onu durdurur ne aradığını sorarız. Diğer taraftan biz Kilislilerden farklıydık burada azınlık gibiydik. Bu psikoloji bizi toplu hareket etmeye zorladı. Birbirimizi tutucu şekilde hareket ettik. Göçten hemen sonra üç gencimiz bıçaklanarak yaralandı. Bence biz kendimizi Kilislilere kabul ettirmeye çalıştık (K 7, Yaş: 58).

Köylülere inşa edilen konutların kentte yarattığı albeni ve yerel mimariden farklı oluşu kıskançlık dürtüsünün vermiş olduğu etki sonrasında bir tepkiye dönüşmüştür. Halkın algısı “Tibillilere bu evler bedava verildiği” yönündedir. Bu bakış açısına tepki olarak göçerler tarafından dışa kapalı bir yapı meydana getirilmiştir. Bu, Öncüpınar sakinlerinin geliştirmiş oldukları bir savunma mekanizmasıdır. Bu yapı kentlileş(e)meme önündeki en önemli bariyeri meydana getirmektedir. Topluluk halinde yaşama, toplu olarak tepki gösterme, sıkı bağlar ve dışa karşı birbirlerini tutucu özellikleri Öncüpınar göçerlerini kent içerisinde farklı kılmaktadır. Öyle ki mahalle içerisine giren yabancı bir kişi hemen fark edilmekte ve tepkiler gösterilmektedir. Mahalle bu yönüyle mahrem kabul edilen bir mekân halini almıştır. Katılımcılar Kilisli yerli nüfus tarafından dışlanma sebeplerinin bazılarını şu ifadelerle belirtmişlerdir:

Kilislilerde kıskançlık çok fazladır. Bize “Tibilli işte”, “Tibil köylüsü”, “postallı” diye ifadeler kullandıkları olmuştur. Kilislilerde genel olarak köylülere karşı olumsuz bir tutum da vardır. Şehirde gezerken duyacağımız şekilde “evlere bedava sahip oldular”, “verimli arazilerimiz üzerine kondular (yerleştiler)”, “bağımızı, zeytinimizi talan ediyorlar”, “bu evlere layık değiller” şeklinde konuşurlardı. Bence Kilisliler bizi kıskandılar. Ama biz böyle olsun istemedik. Bu devletin kararıydı. Biz de buna uyduk (K 8, Yaş: 75).

Dışlanmanın diğer bir cephesi ise mekânsal dışlanmadır. Adaman ve Keyder’e göre mekânsal dışlanmanın iki unsuru söz konusudur. Bunlardan birincisi toplumun kişileri yaşadığı coğrafya veya mekândan dolayı dışlaması; ikincisi ise kişilerin yaşadıkları mekânlarda kamusal hizmetlerin noksanlığından dolayı kentsel mekâna ayak uyduramaması şeklindedir (Adaman & Keyder, 2006). Öncüpınar göçerlerinin deneyimledikleri mekânsal dışlanmayı bulunan mekândaki noksanlıklar meydana getirmiştir. İskânın gerçekleştirildiği ilk yıllarda yaşanan altyapı problemleri, içme suyu problemi, sık yaşanan elektrik kesintileri, yolların bakımsızlığı ve okul, sağlık ocağı, cami gibi sosyal ve kültürel donatıların eksikliğinden dolayı kentsel mekânın konforundan yararlanamamışlardır. Dolayısıyla görüşmeler esnasında “devlet bizi buraya bıraktı” algısı yaşanmıştır. Bu algıyı katılımcılar şu ifadelerle belirtmiştir:

Buraya ilk taşındığımızda mahallede okul ve cami yoktu. Devlet sadece evlerimizi yapmıştı. Elektrikler, sular, kanalizasyon ve yollar sıkıntılıydı. Yağmur yağınca yollarımız çamur deryasına dönüyordu. Çok defa şikayet ettik ama hep sorunlar ertelendi. Köyden göç ederken bizi acele ettirdiler aslında. Elektrikler kesildi, köy hızlı bir şekilde dağılmaya başladı. Biz de inşası hala bitirilmemiş mahalleye göç etmek zorunda kaldık. Elektriksiz kaldık aylarca, şebeke suyu da sıkıntılıydı. Okul iki sene sonra açıldı ama bu defa öğretmen eksikliği vardı (K 9, Yaş: 52).

Sonuç

Öncüpınar (Tibil) Köyü nüfusunun Kilis kent çeperine kurulan yeni bir mahalleye yerleştirilmesi sonucu kırsaldan kente doğru bir göç süreci yaşanmıştır. Göç öncesi süreçte sınırın köy yaşantısında etkin bir rolünün olduğu görülmektedir. Sınır, Öncüpınar nüfusu için bir yandan korku, otorite, tehlike, endişe, itaat iken; diğer taraftan geçim kapıları rolünü oynamıştır. Bu sebeple zorunlu göçe, karşı çıkmalar ve isteksizlikler yaşanmıştır. Bu zorunlu göç sürecinin yönetsel sebeplerle ortaya çıktığı görülmektedir. Göçün kaynak noktasında kırsal karakterli nüfus kitlesi kentsel mekâna göç ettirilerek kentleşmeye doğru kanalize edilmiştir. Ancak göç sürecinde ve sonrasında yaşanan durumlar bu nüfus kitlesinin kentleşmesi önünde bir takım bariyerler meydana getirmiştir.

Mahalle nüfusuna bakıldığında dışa kapalı, geleneksel ve kişiler arası ilişkiler güçlüdür. Güçlü sosyal bağlar mahalle içerisinde konut hareketliliğini ve mülkiyet değişimini minimum boyutlara indirmiştir. Öncüpınar göçerleri ile Kilis kenti sakinleri arasında var olan mesafeli ilişkiler mahallede dışa kapalı bir yapının oluşmasında etkili olmuştur. Bu mesafeli ilişkilerin gelişimi potansiyeli küçük olan Kilis kentinin göçerleri iktisadi anlamda massedememesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla kentsel iktisadi yapı içerisinde sınırlı yer bulan göçmenler eski iktisadi uğraşları olan tarım, kaçakçılık ve sınırda taksicilik faaliyetlerine yönelmişlerdir.

Mahallede işsizlik oranının yüksekliği ve eğitim seviyelerinin düşüklüğü de dikkat çekicidir. Kentteki iş olanaklarının sınırlılığı illegal ticari yapının meydana gelmesinde etkili olmuştur. Ayrıca yerleşmiş bu yapı kuşaktan kuşağa aktarılan bir yapıya doğru evrilmektedir. Bu yapının ortadan kaldırılması kentte iş olanaklarının artışı ve eğitim seviyesinin artırılmasıyla mümkün olacaktır.

Öncüpınar mahallesi Kilis kentinin dış sınırını oluşturmaktadır. Öncüpınar, Kilis'in psikolojik kent sınırını meydana getirmektedir. Kilis halkının mahalleye karşı mesafeli oluşu ve Öncüpınar nüfusunun dışa kapalı bir yapı meydana getirmesi sebebiyle kentsel gelişim Öncüpınar mahallesini aşmamaktadır. Nitekim kentsel gelişim yönü değerlendirildiğinde en az gelişim Öncüpınar yönünde olduğu görülmektedir. Bu durumda Öncüpınar, Kilis'in psikolojik kent sınırını meydana getirmektedir.

Kaynakça

- Adaman, F. & Keyder, Ç. (2006). *Türkiye'de büyük kentlerin gecekondu ve çöküntü mahallelerinde yaşanan yoksulluk ve sosyal dışlanma*. Avrupa Birliği için Rapor. http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_tr.pdf. Erişim tarihi: 22.10.2022
- Adler, P. (1994). Observational techniques. Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (Eds.). *Handbook of qualitative research*. s. 377-392. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Arslan, H. (2001). *16. yy Osmanlı toplumunda yönetim, nüfus, iskân, göç ve sürgün*. Kaknüs Yayınları.
- Aytaç, Ö. (2013). Yoksulluk, kentsel sınıfaltı ve sosyal dışlanma: Modern kentlerde sınıfsal/mekânsal yarılma ve suçlaştırılma mekanizmaları. Aytaç, Ö. & İlhan, S. (Ed.). *Kentsel yoksulluğu yeniden düşünmek*. s.65-125. Ankara: Birleşik.
- Bal, H. (2008). *Kent sosyolojisi*. Fakülte Kitabevi.
- Baloğlu, F. (2011). Kentsel yoksulluk: İstanbul'dan küçük bir kesit. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 0(31), 231-249.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Bartram, D., Monforte, P. & Poros, M. (2017). *Göç meselesinde temel kavramlar*. (I. Ağabeyoğlu Tuncay, Çev.). Ankara: Hece Yayınları

- Blij, H.J. & Glassner, M. (1989). *Systematic political geography*. John Wiley & Sons, New York.
- Cernea, M. (2003). Impoverishment risks, risk management, and reconstruction: A model of population displacement and resettlement. *UN Symposium on Hydropower and Sustainable Development*. Beijing: United Nations
- Duman, T. (2014). *Kenar mahallede gündelik hayat*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya
- Gökçe, D. & Gökçe, V. (2015). Dışlanmayla mücadelede kent yönetiminin yol haritası: Sosyal içerme eylem planı. Altunoğlu, M. & Geniş, Ş. (Ed.). *1. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi -Günümüz Kentinde Sorunlar-*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi
- Gülcü, N.İ. (2020). *İskân ve kentleşme: Kilis Tibil Evleri*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi Göç Enstitüsü Kent Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Gaziantep
- Işık, Ş. (2005). Türkiye’de kentleşme ve kentleşme modelleri. *Ege Coğrafya Dergisi*, 0(14), 57-71.
- İçduygu, A. & Ünalın, T. (1998). Türkiye’de iç göç: Sorunsal alanları ve araştırma yöntemleri. İçduygu, A. (Ed.). *Türkiye’de iç göç* (ss. 38-55). Tarih Vakfı Yayınları.
- İncili, Ö. F. (2021). Cumhuriyetten günümüze Kilis’te göç ve dinamikleri. Kalaycı, İ. & Kalmış, G. (Ed.). *Çağlar boyu göç (tarih-kültür-medeniyet)* (ss. 471-506). Gazi Kitabevi.
- Kayan, A. (2017). Planlı dönemden önce kentleşme politikalarındaki sorunların günümüze yansımaları. *International Journal of Social Science Research*, 6(2), 158-183.
- Malterud, K. (2001). Qualitative research: Standards, challenges, and guidelines. *The Lancet*, 358(9280), 483-488.
- Morgan, D. L. (1996). *Focus groups as qualitative research (C. 16)*. New York: Sage publications
- Özbay, F. (2009). *Kent yoksulluğu ve sosyal dışlanma*. (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özensel, E. (2017). *Taşranın yetim çocuğu: Kır, taşra halleri*. Alver, K. (Ed.). (ss. 81-102). Konya: Çizgi
- Özgür, E. & Yasak, Ü. (2009). Şehir içi ikametgâh hareketliliğine kuramsal bir bakış. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 7(1), 39-50
- Rose, P., Beeby, J. & Parker, D. (1995). Academic rigour in the lived experience of researchers using phenomenological methods in nursing. *Journal of Advanced Nursing*. 21(6), 1123-1129. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.1995.21061123.x>
- Punch, K. F. (2020). *Sosyal araştırmalara giriş nicel ve nitel yaklaşımlar*. Bayrak, D., Arslan, H. B. & Akyüz, Z. (Çev.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Silverman, D. (1993). *Interpreting qualitative data: Methods for analyzing talk, text and interaction*. Londra: Sage.
- Şatıroğlu, K.İ. (2012). *Zorunlu göç ve yeniden yerleşimin toplumsal çevre üzerindeki etkisi: Tahtalı Barajı örneği*. (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara
- Şenoğuz, H. P. (2015). Sahanın gölgeleriyle baş etmek: Türkiye-Suriye sınırındaki Kilis'te kaçakçılık anlatıları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 14(1), 1-17
- Tekin, F. (2014). *Sınırın sosyolojisi ulus, devlet ve sınır insanları*. İstanbul: Açılım Kitap
- Tuncel, M. (2002). -Kilis- maddesi. *İslam Ansiklopedisi*, 26, (5-8).
- TÜİK. (2010). *Eğitim istatistikleri*. (TÜİK’ten veri talebi)
- Ünalın, T. (1998). Türkiye’de iç göçe ilişkin veri kaynaklarının değerlendirilmesi. İçduygu, A. (Der.). *Türkiye’de iç göç*. Tarih Vakfı Yayınları.

-
- Üner, S. (1972). *Nüfusbilim sözlüğü*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Yalçın, C. (2004). *Göç sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Yaman, F. (2019). *Göç ve toplum dünyada ve Türkiye’de değişen nüfus hareketleri*. Ketebe Yayınları.
- Yüceşahin, M.M. & Özgür, E.M. (2006). Türkiye’nin güneydoğusunda nüfusun zorunlu yerinden oluşu: Süreçler ve mekânsal örüntü. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4(2), 15-35
- Yüceşahin, M., Bayar, R. & Özgür, E. M. (2004). Türkiye’de şehirleşmenin mekânsal dağılışı ve değişimi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(1), 23-39.
-